



Ingeborg Fløystad

Arbeidsmandens Lod Det nodtorftige Brod II

ARBEIDERLEVEKÅR VED
BAASELAND/NÆS JERNVERK
1725 – 1807



Bergen 1979

Trykk
Steen's Offset

"ARBEIDSMANDENS LOD. DET NØDTØRF TIGE BRØD"

ARBEIDERLEVEKÅR VED
BAASELAND/NÆS JERNVERK
1725 - 1807

av

INGEBORG FLØYSTAD

BIND II

Bergen 1979

INSTITUTTET I OSLO
HISTORISKE INSTITUTT

Forsidebildet :

Næs Verk 1810. Tegning av H. Wendt
(Det kgl. Vid. Selskap, Trondheim)

Bildet viser masovnen med kullehus, verks-
eierens bolig og arbeiderplasser under
Båsland i bakgrunnen. Bildet er ikke topo-
grafisk korrekt. Masovnhytta var nyopp-
bygd etter at den gamle brant i 1806.

Eksp. 2
80 0421

DEL III - HUSSTANDENES MATERIELLE KÅR 1725-1807

INNLEDNING

Hovedpersonen hittil, den voksne mannlige arbeider, tilhørte en husstand¹⁾ der han som regel var hovedforsørger. Hans pengeinntekt og reallønn var husstandenes viktigste økonomiske ressurs. Hovedformålet med del III er å undersøke hvordan hovedforsørgers inntektsnivå og reallønnsutvikling påvirket husstandenes materielle kår. Men også andre faktorer som husstandsmedlemmers arbeidsinntekter, produksjon av naturalier, kreditt fra verket og bestemmelser foretatt av verket påvirket levekårene. Det er derfor et videre mål for undersøkelsen å se i hvilken grad disse faktorene bidro til å moderere, eventuelt forsterke, virkningene av forholdet inntekter/priser for hovedforsørger.

I denne innledningen skal visse begrep som blir brukt i del III presiseres. For tolkningen av dataene som presenteres er det videre viktig å gi en innføring i hvordan husstandsstrukturen har betydning for husstandsøkonomien. Til slutt omtales datautvalg og metoder for de kvantitative undersøkelsene.

Begrepspresisering

Inntekter som hovedforsørger og husstandsmedlemmer hadde fra verksarbeid utgjør husstandens pengeinntekter. Inntekter og kreditt fra verket utgjør husstandens pengeressurser.²⁾ Pengeressurser og naturalier som husstanden skaffet seg var de økonomiske ressursene den disponerte som grunnlag for forbruk av varer og tjenester og for økonomisk status.

Hovedforsørgers inntekt ble undersøkt i del II. Hvilke muligheter husstandene hadde til å skaffe seg naturalier og andre pengeinntekter undersøkes i første kapittel av del III; kap. 8. Pengeressurser og økonomisk status blir undersøkt i kap. 9 og forbruket i de tre etterfølgende kapitler.

1) For definisjon av husstand, se kap. 1, s. 21, 22.

2) Begrepet ressurs har en positiv klang, men kreditt, dvs. gjeld, er altså inkludert her. Begrepet er i dette tilfellet brukt som en samlende betegnelse for midler til rådighet uten noen implisitt vurdering.

Pengerressursene var ikke statiske. Inntektene

var som regel ikke de samme fra år til år og prissvingningene førte til varierende realressurser. Husstandens sammensetning av mannlige og kvinnelige medlemmer avgjorde om andre enn hovedforsørger kunne få inntekter fra verksarbeid idet dette var mannsarbeid. Den alders- og kjønnsmessige sammensetningen, husstandsstrukturen, endret seg dessuten over tid og først når sønner nådde en viss alder begynte de å få arbeid ved verket. Husstandenes pengeressurser varierte derfor i løpet av dens eksistens. Det samme gjorde realinntekter og realressurser pr. forbruksenhet.

Husstandsstrukturen er følgelig viktig for husstandens økonomi, og det er nødvendig å ha kjennskap til hvordan husstandssammensetningen over tid innvirket på dens ressurser.

Husstandens forsørgerbyrde over tid.

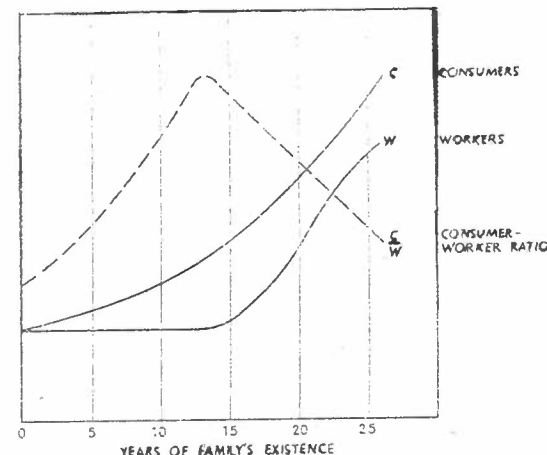
Et vanlig utviklingsmønster for en husstand vil være slik: To gifter seg og danner husstanden, kanskje med en av foreldrene eller et annet familiemedlem inkludert. De to får barn og som regel øker antall barn etter hvert. Antall husstandsmedlemmer vil til enhver tid være avhengig av hvor mange barn som lever, og eventuell tilgang eller avgang på andre medlemmer. Et ungt ektepar eller et eldre ektepar med voksne barn vil som regel utgjøre små husstander, mens et ektepar som har vært gift en del år må ventes å ha flere barn og større husstander.

Med økende antall barn som skal forsørges av de inntekter i penger og naturalier som foreldrene kan skaffe, øker det en kan kalle forsørgerbyrden. Forsørgerbyrden øker også ved tilgang av uproduktive slektninger. På den annen side kan forsørgerbyrden lettes ved flere arbeidsføre medlemmer i husstanden enn foreldrene, f.eks. en tjenestedreng. Men det siste vil som regel bare forekomme sporadisk. Det som især letter forsørgerbyrden er at barna vokser til og kan ta del i arbeidet.

En analyse av husstands- eller familieøkonomi må alltid ta i betraktning denne skisserte utvikling. Eksempelvis kan nevnes at i sin teori om bondeøkonomien har russeren Chayanov³⁾

3) A.V. Chayanov: The theory of peasant economy, Homewood, Illinois 1966.

tatt utgangspunkt i husstandssammensetningen over tid for å forklare oppbyggingen av teorien. Chayanov tar utgangspunkt i den biologiske familien (ut fra russisk empirisk materiale fra 1800-tallet der leid arbeidshjelp ikke var vanlig i bondehusstandene.) Han tenker seg at forholdet mellom de som er produktive i husstanden og antall forbrukere utvikler seg slik figuren nedenfor viser:



Kilde: Chayanov 1966, s. 59.

Tabellen som illustrasjonen bygger på viser et tenkt tilfelle der et ektepar i løpet av 26 års ekteskap får 9 barn. Forholdet mellom forbrukende og produktive husstandsmedlemmer utvikler seg i en ugunstig retning år for år inntil det trettede år av husstandens eksistens. Først da kan det eldste barnet yte så mye arbeid at de nevnte forhold begynner å bedre seg, og etter hvert som barna vokser til blir forsørgelses-situasjonen lettere for husstanden.

Chayanovs teori om bondeøkonomien bygger på en naturaløkonomi, eventuelt med litt tilleggsinntekter fra håndverk og annet. Arbeiderne ved Baaseland/Næs var primært knyttet til en pengeøkonomi. Chayanovs teori er derfor ikke direkte relevant for denne undersøkelsen og skal ikke utdypes her. Men det kan nevnes at et kjernepunkt i teorien for familieøkonomi som han beskriver er det han kaller "the labor-

consumer balance between the satisfaction of family needs and the drudgery (or irksomeness) of labor".⁴⁾ Dvs. at bondehusstandene tilpasset arbeidsinnsatsen på gårdsbrukene etter behov som var bestemt av familiens størrelse. Arbeidsinnsatsen var slik bestemt av dem selv og ikke av andre. Arbeiderhusstandene ved Baaseland/Næs derimot var som pengelønnsarbeidere under en kapitalistisk bedrift avhengig av bedriftens sysselsettingstilbud og lønninger og kunne sannsynligvis i liten grad tilpasse arbeidsinnsats etter husstandens behov.⁵⁾ I tillegg kom et forhold til som forsterket arbeiderhusstandenes avhengighetsforhold, nemlig verkets kontroll over utgifter^{t/} og forbruk ved at de solgte mange varer til arbeiderne. Dette vil bli omtalt i forskjellige sammenhenger i del III.

Chayanovs figur kan likevel illustrere generelle trekk ved utviklingen av et flertall av husstandene også ved Baaseland/Næs, selv om det ved jernverket utvilsomt har vært vanlig med slektninger eller andre i en husstand i deler av dens eksistens, og en gjennomsnittshusstand hadde færre barn enn Chayanov bruker i sitt eksempel.

Chayanov skiller ikke mellom kjønn i den nevnte figur. Det må gjøres ved overføring av hans skisse til en pengeøkonomi der det var sønner som bidro mest til husstandsinnkomstene ved pengelønnsarbeid som ved Baaseland/Næs. Forsøk på dette er gjort i fig. A som viser nominell inntekt pr. forbruksenhet⁶⁾ for en tenkt husstand hvert 3. år i 21 år. Inntektene er valgt tilsvarende nivå til en gruvearbeider i store deler av perioden. I det tenkte eksemplet er husstandsstørrelsen økt fra 2 til 6 personer etter 15 år. Antall forbruksenheter er økt fra 1,83 (mann og kvinne) til 4,43.

4) Sitat fra D. Thorners innledning "Chayanov's Concept of Peasant Economy" i den amerikanske utgaven av Chayanovs bok fra 1966, s. XV).

5) Se kap. 8, s. 304 ff.

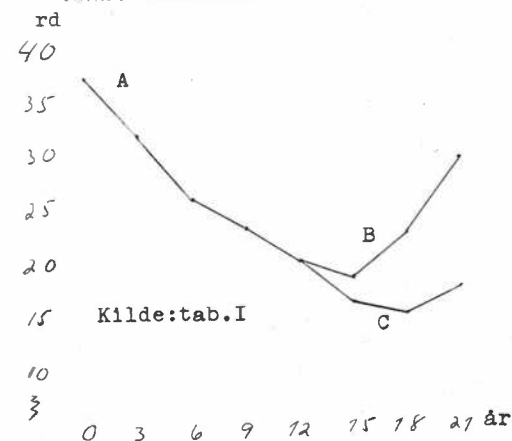
6) Catchart & Murrays skala er brukt ved beregning av forbruksenheter i dette arbeidet (Eggen Øgrim, 1958, s. 28). Mann over 14 år = 1 forbruksenhet, kvinner over 14 år = 0,83. Barn utgjør varierende andeler.

Tabell I - Tenkt eksempel på husstandsstruktur og inntekt pr. forbruksenhet hvert tredje år i 21 år

	Antall		Inntekt			
	år	per-soner	forbr.enh.	total rd	pr. f.enh. rd	barns alder
A 1	0	2	1,83	70	38,25	
A 2	3	3	2,13	70	32,86	1
A 3	6	4	2,63	70	26,62	1-4
A 4	9	4	2,93	70	23,89	4-7
A 5	12	5	3,63	75	20,66	2-7-10
B 1	15	6	4,43	85	19,19	2-5-10-13 de to eldste gutter
B 2	18	6	4,93	115	23,33	5-8-13-16 " " " "
B 3	21	6	5,33	160	30,02	8-11-16-19 " " " "
C 1	15	6	4,43	75	16,93	2-5-10-13 de to eldste jenter
C 2	18	6	4,76	75	15,76	5-8-13-16 " " " "
C 3	21	5	4,16	75	18,03	8-11-16 eldste datter ikke i huset.

Fra 14-års alder skiller forbruksenhetsskalaen mellom gutter og jenter, og det er flere forbruksenheter med sønner i husstanden. Fra 10-11-års alder begynte sønnene å få litt arbeidsinntekter, og fra 15-16-års alder kunne de være i fullt arbeid. Disse to faktorene gjør at to alternativer er tenkt i det 15., 18. og 21. året.

Fig. A - Inntekt pr forbruksenhet hvert tredje år i en tenkt husstand.



Kurve A viser inntekt pr. forbruksenhet før noen barn hadde inntekter (farens inntekt er tenkt nesten konstant, bare med litt økning fra 70-75 rd). Kurve B viser inntekt pr.

forbruksenhet hvis de to eldste barna er sønner som fikk arbeid, og kurve C tilsvarende hvis de to eldste barna var døtre. Inntekten synker med økende antall personer i husstanden, men når sønner begynner i arbeid øker den noe igjen. Med døtre i husstanden synker inntekt pr. forbruksenhet etter som de vokser til og ikke har inntekter, og den øker bare når døtrene forlater husstanden.

Eksemplet er skjematisk og tar ikke hensyn til andre faktorer enn pengeinntekter.⁷⁾ Men det illustrerer endringer i husstandenes forsørgerbyrde over tid med endringer i struktur og for husstander av ulik struktur. Det viser også at husstander av samme størrelse (antall personer), men med ulik struktur og ulikt inntektsnivå (se eksemplene med 6 personer i husstanden i tabell A), kan ha ulik forsørgerbyrde. Generelt sett kan forsørgerbyrden sies å være lav, dvs. at inntekt pr. forbruksenhet er høy, når husstanden er liten, eller når flere halv voksne og voksne sønner bidrar med arbeidsinntekter. Forsørgerbyrden er høy, dvs. det er lav inntekt pr. forbruksenhet, med stor husstand og flere døtre. Forsørgerbyrden øker altså med økende antall personer som ikke har inntektsgivende arbeid og synker når flere personer får dette.

Eksemplet tar ikke hensyn til varierende realinntekter, men om det ble gjort ville en kunne skille mellom nominell og reell forsørgerbyrde. Når begrepet forsørgerbyrde brukes i del III er det i den første betydningen om ikke annet er sagt.

Husstandsstruktur og forsørgerbyrde er omtalt såpass utførlig fordi disse forhold påvirker alle data som angår husstanden og følgelig analysen i denne del av arbeidet. Særlig gjelder dette forbruket i løpet av husstandens øko-

7) Eksemplet tar på den ene siden ikke hensyn til hva kvinner og barn skaffet av naturalier og produserte av klær, på den annen side er det ikke usannsynlig at det var pike i husstanden med flere sønner i inntektsgivende arbeid og ingen døtre. Med sønner i arbeid var det dessuten større krav til klær og mat enn når det var døtre i husstanden. Farens inntekter ville i et faktisk eksempel også ha variert.

nomiske livsløp som utviklingen over tid kan kalles.

Datautvalg og metoder

Av disse grunner ville det ha vært ønskelig å kjenne husstandsstrukturen til alle helårshusstandene. Dette lar seg ikke gjøre. Ingen folketellings- eller manntallslistene foreligger for noe år i perioden, heller ikke for 1801 da folketellingen for Holt sogn mangler. Mangelfulle kirkebøker før 1765 og uvisshet m.h.t. om slektninger eller andre også hørte til husstanden, gjør at det er umulig å oppnå sikker innsikt i husstandsstrukturen.

En følge av dette er at de kvantitative undersøkelser i del III vil bli mindre nøyaktige enn de kunne ha blitt om data for husstandsstørrelse også var kjent. Det blir også mer komplisert å tolke, forklare og sammenlikne data for flere år og grupper når median husstandsstruktur ikke er kjent. For noen enkelthusstander vil likevel forsøk på analyse ut fra husstandsstruktur bli gjort.

Kildene gir godt grunnlag for innsikt i den del av husstandsøkonomien som avdekkes gjennom verkets regnskaper. Husstandenes realinntekter og økonomisk status blir undersøkt hvert femte år liksom arbeidernes reallønn i del II, men med visse begrensninger. Det vil først og fremst bli lagt vekt på å sammenlikne hammersvenner og gruvearbeideres husstandøkonomi i denne delen av arbeidet. Disse grupper hadde minst spredning i inntekt og følgelig noenlunde ensartede økonomiske forhold innen gruppen, samtidig som husstandsøkonomien gjennom dem kan sammenliknes for grupper med stor forskjell i inntektsnivå. Ved analysen av forbruket i fire utvalgte år vil også data for masovnarbeidere og en gjennomsnittsarbeider brukes. Da det bare var en eller et par arbeidere i gruppene hammerdrenger og arbeidsformenn/håndverkere i de to første undersøkelsesår, 1726 og 1736, er spesielle data for dem bare i liten grad tatt med. Det samme gjelder mesterne da deres inntekter og forbruk er mer

"individuelle" enn andre arbeideres regnskap. - Funksjonærene blir ikke omtalt i del III. Regnskapene deres var som oftest en sammenblanding av private regnskap og regnskap som angikk verket og de gir lite innsikt i deres forbruk. Særlig gjelder dette de overordnede funksjonærene.

Det ville ha vært ønskelig å foreta en kvantitativ undersøkelse av forbruket i alle de samme år som inntektene er undersøkt. Men på grunn av det tids- og arbeidskrevende ved innsamling og systematisering av forbruksopplysningene for hvert enkelt husstandsregnskap pr. år er regnskapene detaljundersøkt bare i fire år, 1726, 1736, 1766 og 1801. Dette er få år og det er derfor viktig å se hvor representative de framkomne data er og å klarlegge bakgrunnen for dataene.

Utvalget av få år kan forsvares av flere grunner. Hovedformålet med forbrukerundersøkelsen er som nevnt å se hvordan inntekter og priser virker inn på forbruket. Utvalget av år skulle være tilstrekkelig til å se virkningene av stor forskjell i inntektsnivå. For å se virkningene av de stadige endringene i prisene på matvarer er antall år derimot lite. Men det ville det ha vært også om forbruket ble undersøkt hvert femte år av følgende grunn.

Det vil framgå av kap. 11 at en gjennomsnittshusstand som regel brukte over 65% av utgiftene til innkjøp av tørre og salte matvarer, proviantvarer. Prisvariasjonene førte til stadige endringer i sammensetningen av dette forbruket, noe som klart antydes ved undersøkelse av bare fire år. Det ideelle ville derfor ha vært å undersøke proviantvareforbruket hvert år for å se virkningene av kortsiktige og langsiktige prisendringer.

Men selv om dette ble gjort, ville andre faktorer komplisere datatolkningen. Husstandsstrukturen er ukjent. Antall husstander endrer seg dessuten mye over tid med få i begynnelsen, og 4-5 ganger flere de siste ti-år av undersøkelsen. Det er da høyst sannsynlig at mediantall for forbrukssammensetning ikke gjelder for husstander med samme struktur i de forskjellige år, men dette kan ikke kontrolleres. Når med andre ord de tre faktorene inntekter, forbrukssammensetning og husstandsstruktur ikke kan belyses

like nøyaktig og statistiske forhold kompliserer en analyse, har det liten hensikt å kartlegge forbruket av proviantvarer i alle år for å se virkningene av prisendringene. Virkningene av en enkelt faktor kan ikke belyses isolert uansett.

Årene, 1726, 1736, 1766 og 1801 ble valgt ut for detaljundersøkelse av forbruket av følgende grunner.

1726 og 1801 ble valgt på et tidlig stadium av undersøkelsen for å representere ytterpunkter i perioden. 1726 var det første år som ga fullstendige opplysninger om arbeidernes forbruk idet verket ikke skaffet matvarer for salg i de første månedene av 1725. Da folketellingen av 1801 som nevnt er kommet bort for Holt, kunne 1806 ha vært valgt som siste undersøkelsesår. Men kjøp av proviantvarer var ikke spesifisert i verketsbøkene for 1806, utgiftene var bare postert som "Godsvare".⁸⁾

1766 blir detaljundersøkt som et år midt i perioden. Det viser forbruket før potet ble brukt i kostholdet og kornprisnivået var det år mer representativt for en gjennomsnittlig prisutvikling enn i 1761 og 1771 da prisene var henholdsvis svært lave og svært høye.

Det var få husstander ved verket i 1726 og derfor er også forbruket til husstandene undersøkt 10 år etter, i 1736.

De fire årene representerer et tidsspenn av 75 år. Prisnivået var lavt i 1736, høyt i 1801 og noenlunde middels i 1726 og 1766 når tidsrommet ses under ett. Dette kan gi grunnlag for hypoteser om eventuelle forbruksendringer over tid p.g.a. reallønnsendringer. I tillegg kan undersøkelser av enkeltregnskap og regnskap for verkets salg av proviantvarer bidra til å underbygge hypotesene.

Siden kilde- og datagrunnlaget er mangelfullt og uensartet, er bare enkle statistiske metoder benyttet. Det må understrekes at virkeligheten som skal tolkes er komplisert. De små og ulike populasjoner som undersøkes gir mindre grunnlag for generalisering og bruk av kompliserte

8) Ved å undersøke proviantbøkene for magasinet i Tvedestrand kunne riktignok detaljinnkjøpene klarlegges, men det ville ta uhensiktsmessig mye tid.

metoder enn moderne undersøkelser gjør, der datagrunnlaget er større og mer ensartet.

Det foreligger lite historisk litteratur som belyser dette emnet, og som metodisk og teoretisk kunne gi impulser og sammenlikningsgrunnlag.⁹⁾ Jeg kjenner ingen andre historiske undersøkelser som har undersøkt husstandsøkonomi og forbruksutvikling over tid på tilsvarende måte og av tilsvarende omfang. 10)

Derimot finnes mye teoretisk og metodisk litteratur om husholdningsøkonomi og empiriske forbruksundersøkelser, litteratur som først og fremst angår et moderne samfunn og bygger på store datamasser. Forbruksundersøkelsene er dessuten samtidsundersøkelser som altså ikke analyserer en utvikling, og husstandsstruktur er kjent i motsetning til det som er tilfelle her.¹¹⁾ Denne litteraturen har kunnet være til liten nytte i dette arbeidet.

Mye av undersøkelsen vil fortone seg som stikkprøver i et stort materiale. Dette gjør at det ikke kan gis klare eller fullstendige svar på alle ønskelige problemstillinger. I tillegg kommer at den del av husstandsøkonomien som faller utenom verkets regnskap nødvendigvis må bli ufullstendig undersøkt. Graden av innsikt som undersøkelsen kan gi i arbeidernes materielle kår er derfor noe begrenset.

9) Sæther 1976 er en etnologisk hovedfagsundersøkelse av arbeiderbefolkningen ved Modum Blåfarveverk i 1830-40-årene. Den er inspirert av svenske etnologiske husstandsundersøkelser der en forsker som Orvar Löfgren har gitt betydelige bidrag.

10) Collier 1964 f.eks. er en mindre engelsk undersøkelse som bygger på ufullstendig datatilfang. Schneider 1967 er et tysk oversiktsarbeid.

11) Som eksempler kan nevnes forbruksundersøkelser utført av Statistisk Sentralbyrå, den siste fra 1973 og kostholdsundersøkelser som M. Eggen Øgrim og E. Homb: Kostvaner og næringstilførsel hos grupper av norske familier. Univ.forlaget 1960. Utgifts- og forbrukssammensetning er der systematisert både etter inntektsnivå og etter antall medlemmer/evt. forbruksenheter i husstandene.

KAP. 8 - ANNET GRUNNLAG FOR HUSSTANDSØKONOMIEN:
PLASSER, HUSSTANDSMEDLEMMERS ARBEID.

Innledning.

Hovedformålet med dette kapitlet er å undersøke hvilke muligheter husstandene hadde til å skaffe seg tilskudd av økonomiske ressurser ved arbeid utført av andre husstandsmedlemmer enn en voksen, mannlig helårsarbeider.

For å få innsikt i dette er det ønskelig å undersøke faktorer som hadde innvirkning på disse mulighetene: 1) Antall husstander i tidsrommet og hvilken adgang de hadde til å skaffe seg naturalier, dvs. adgang til jord, 2) husstandsmedlemmenes antall, kjønn og alder som bestemte i hvilken grad medlemmene kunne bidra til husstandsøkonomien, dvs. forholdet mellom de mer eller mindre produktive og ikke produktive i husstanden eller graden av forsørgelsesbyrde, 3) verkets muligheter og holdninger til å sysselsette husstandsmedlemmer og den lønn disse fikk for arbeidet, 5) eventuelle andre inntektsmuligheter.

Alt dette kan ikke undersøkes eller undersøkes like grundig. Men før hva som kan undersøkes, presiseres nærmere, skal sammenhengen i kapitlets temaer, husstander, plasser, husstandsmedlemmers lønnsarbeid, kommenteres noe.

Temaene kan virke usammenhengende, men i virkeligheten er det et vekselspill mellom dem. Hvor husstandene bodde fikk betydning for adgangen til jord og for medlemmenes muligheter til lønnsarbeid. Husstandens alders- og kjønnsmessige sammensetning hadde også betydning for mulighetene til lønnsarbeid, samtidig som det hadde virkning for produksjonen av naturalier. Dette siste blir klarere om en spør hvem som utførte hva slags arbeid i husstandene. Hvem kunne verket sysselsette og hvordan kunne de øvrige husstandsmedlemmer bidra til husstandsøkonomien?

Alt arbeid med tilknytning til verkdriften var mannsarbeid. Bare unntaksvis kunne kvinner få litt lønnsarbeid. Dette blir nærmere omtalt på slutten av kapitlet. Det var følgelig nesten alltid bare gutter og menn som hadde arbeid som ga pengeinntekter.

Kvinnene stod for det tradisjonelle kvinnearbeidet i heimen, og dessuten må det ha vært kvinnene som med assistanse av barna har utført det meste av arbeidet med å stelle dyr og å skaffe naturalier fra plassene som de fleste arbeiderne bodde på. Med plass menes da en hustomt med eller uten jord. Plassen er ryddet

på en matrikulert gård og vedkommende som bodde på plassen betalte leie av jord eller tomt.

Graden av utnyttelse av plassene måtte først og fremst være avhengig av kvinner og barns arbeid og av størrelsen av plassene.

Jerverksdriften ved Baaseland/Næs var ikke innrettet slik at den opphørte i onnene, vår, sommer og høst. Arbeiderne kunne derfor ikke regne med at driften stoppet slik at de kunne ta seg av sine plasser. Bare i tiden før det ble helårsdrift i masovnen kunne det hende at masovnen ikke var i drift i en eller flere av onnene,¹⁾ men det behøvde ikke bety at masovnarbeiderne ikke hadde annet arbeid ved verket eller at andre grener av verksdriften opphørte sammen med masovndriften. En må derfor regne med at voksne mannlige husstandsmedlemmer bare i liten grad kunne ta seg av arbeidet som skulle utføres på plassene.

Utbyttet av plassene var lite og utilstrekkelig sett i forhold til husstandens samlede behov for mat (se kap. 12). For husstanden var det mest lønnsomt å bruke en voksen manns arbeidskraft til pengelønnsarbeid som ga inntekter til å kjøpe mat for. Husstanden hadde som regel heller ikke noe valg. Faste arbeidere måtte utføre det arbeid som de ble pålagt av verket, hensynet til verksdriften måtte gå foran alt annet. En følge av det var f.eks. at mange husstander ofte måtte leie hjelp til høyslått, som tradisjonelt var mannsarbeid. I regnskapene vises dette ved at arbeiderne fikk kontanter, eventuelt litt matvarer, til "Slaatemann".

Alle husstandsmedlemmene bidro da i større eller mindre grad til husstandsøkonomien.

1) Masovnen var i gang disse tider av året i følgende år:

1726 - fra 17. juni - 5 oktober
1731 - til 19. april og fra 8. desember
1736 - fra mars til 6. september
1741 - fra 13. april til 27. september
1746 - til 10. august.
1751 - til 23. juli og fra 4. august.
1756 - til 16. juli og fra 7. august.

1731 var det eneste av disse årene at masovnen ikke var i drift om sommeren. I visse andre år kunne den stå i enkelte av onnene. Også hamrene kunne stå i deler av året før masovndriften ble helårlig. Men arbeiderne utførte ofte diverse annet arbeid (se kap. 3) når deler av driften stod.

Nå lar det seg ikke gjøre å undersøke om verket kunne sysselsette alle arbeidersønnene som vokste opp eller i hvilken grad det var kvinner og barn i husstandene som kunne ta seg av dyr og utføre arbeid på plassene og annet arbeid. Det er nemlig ikke mulig å få en fullstendig oversikt over husstandsmedlemmenes antall, kjønn og alder på noe tidspunkt i perioden.²⁾

Det som kan undersøkes, er hvor mange husstander som hadde medlemmer i arbeid ved verket, antall sysselsatte medlemmer, menn og kvinner, hvor mye arbeid de hadde og hva de fikk i lønn. Dette sier noe om husstandenes muligheter til å få ekstra pengeinntekter. Eventuelt arbeid utført for andre kan ikke kvantifiseres. Det kan heller ikke mengden av arbeid som ble utført på plassene. Men utviklingen av plassenes antall og relative størrelse (plassene sett i forhold til hverandre) kan antyde noe om utvikling og fordeling av mulighetene til å få noe utbytte av plassene. Den faktiske produksjonen vil bli undersøkt i kap. 12.

Som et utgangspunkt for kapitlet er det nødvendig å kjenne husstandsutviklingen. Deretter blir først forholdet husstander/plasser og bakgrunnen for utviklingen undersøkt, inkludert verkets kjøp av grunn til å stykke ut plasser på siden bosted og plassutvikling ikke er uten betydning for sysselsetting av husstandsmedlemmer. Det sistnevnte blir undersøkt som et tredje punkt.

A. HUSSTANDSUTVIKLINGEN

Den voksne mannlige helårs arbeidsstokken ved jernverket ble i tidsrommet fra 1726 til og med 1791 over femdoblet, den økte fra 22 til 120 arbeidere. I 1796 var antallet blitt en god del redusert, til 86, men økningen fortsatte igjen slik at antallet i 1806 var nesten det samme som i 1791, 115 arbeidere (tab. 3.1).

2) Det hadde vært naturlig å bruke folketellingen av 1801 til en slik undersøkelse, men den mangler som nevnt for Holt. Familierekonstruksjon vil kunne gi innsikt i husstandsstørrelse. Men før 1765 er dødslistene i kirkebøkene mangelfulle. Familierekonstruksjon ville dessuten være utilstrekkelig siden husstanden også kunne bestå av andre enn foreldre og barn. Det er den økonomiske enheten husstand som her er av interesse å kjenne, ikke den biologiske familien som avdekkes ved familierekonstruksjon, selv om disse to i mange tilfeller kan ha vært sammenfallende.

Disse helårsarbeiderne var medlemmer av husstander som i det følgende kalles helårshusstander. Antall husstander etter denne definisjon er i alle år etter 1736 mindre enn antall helårsarbeidere fordi enkelte husstander i disse år hadde inntekt fra to eller flere helårsarbeidere. Husstandene hadde da enten inntekten til en voksen sønn eller dreng påført regnskapene, eller den helårsarbeidende voksne sønnen betalte kostholdspenger til foreldrene. I det siste tilfellet har vedkommende eget regnskap, men kan ikke klassifiseres som egen husstand.

Et annet punkt begrenser også antall husstander sett i forhold til antall helårsarbeidere. I noen av undersøkelsesårene forekommer det at en voksen sønn som er i sin fars regnskap, i løpet av året begynner på eget regnskap fordi han gifter seg.

Det som før var én husstand, blir følgelig to husstander. Definisjonsmessig er det likevel bare farens husstand som er blitt klassifisert som helårshusstand, idet bare hans regnskap strekker seg over hele året.

Begrepet helårshusstand er i dette arbeidet i tillegg brukt om følgende husstandstype som er inkludert i de statistiske oversikter over helårshusstanderne:

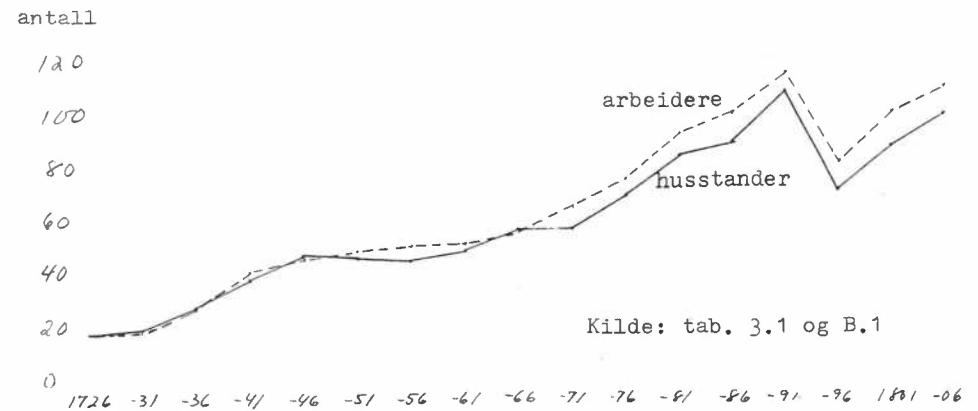
Alle husstander som har hatt samlede årsinntekter over de samme nedre inntektsgrenser som ble brukt ved klassifiseringen av helårsarbeiderne, nemlig 36 rd til og med 1791, 42 rd i 1796 og 48 rd i 1801 og 1806. (Se kap. 3, s. 97,98).

Disse husstandene består som regel enten av enke etter en tidligere arbeider med barn eller halv voksne sønner i arbeid, eller av husstander der den voksne hovedforsørgeren er død i løpet av året, og hans barn eller eventuelt en dreng bidrar til husstandsinnkomstene resten av året. Den første type husstand er vanligst, og den forekommer i nesten alle undersøkelsesårene.

Figur 8.1 viser utviklingen av antall helårshusstander i perioden. En sammenlikning med antall helårsarbeidere viser at det i 1731, 1736 og 1741 er klassifisert flere helårshusstander enn det er helårsarbeidere. Dette har sin årsak i tillegg av den sistnevnte husstandstype og at bare en husstand hadde inntekter fra mer enn en voksen helårsarbeider i disse årene.

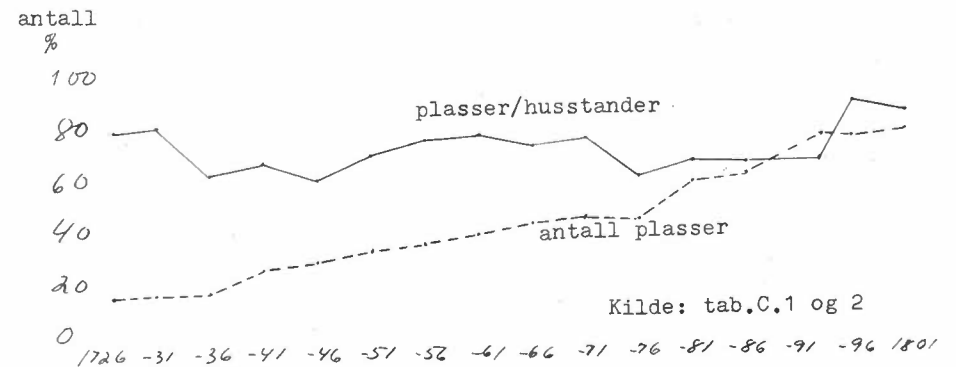
I de øvrige årene utgjør helårshusstanderne etter den siste definisjonen færre husstander enn antall helårsarbeidere som

Fig. 8.1 - Helårshusstanderne hvert femte år. Voksne helårsarbeidere til sammenlikning.



Kilde: tab. 3.1 og B.1

Fig.8.2 - Antall plasser. Forholdet plasser/ husstander (plassdekningen)



Kilde: tab.C.1 og 2

"bortfaller". Antall helårshusstander er derfor etter 1746 i alle år mindre enn antall helårsarbeidere.

Inntektsgrunnlaget avgjorde om en husstand skulle klassifiseres som helårshusstand. Noen husstander som hadde tilhold ved verket faller da utenfor denne gruppering. Det gjelder særlig verkets pensjonisthusstander som bestod av enkelte gamle arbeidere og enker etter arbeidere med eller uten barn. Deres situasjon vil bli spesielt omtalt i kap. 13.

I 1726 var det 22 helårshusstander ved verket, det samme som antall helårsarbeidere. Fram til 1740 var tallet vokst til vel 50 husstander, et nivå det holdt seg på til og med 1761. En økning begynte så og den nådde et toppunkt i 1791 med 113 husstander. Fem år etter var tallet sunket til 76, men en økning begynte igjen, og i 1806 er 104 husstander definert som helårshusstander.

Fra 1726 - 1791 ble antallet helårshusstander som var knyttet til verket over femdoblet. Hvor mange av disse kunne verket skaffe en plass med litt jord til? Hvordan var plassutviklingen m.h.t. antall og størrelser i tidsrommet?

B. PLASSUTVIKLINGEN³⁾

a) Antall plasser

Arbeidsplassene ved jernverket hadde sine tyngdepunkt på eller nær verksområdet der masovn, hamrer, smie og sag var plassert. Men verkets gruver var spredt i distriktet og noen arbeidsplasser var knyttet til Tvedestrand.

3) Hovedkilder til innsikt i plassutviklingen er avgiftene som er betalt til verket for leie av jord eller hustomt slik disse framgår av arbeidernes regnskap i verksbøkene. Kombinert med dette gir en liste over verkets plasser under gårdene Båslund, Øvre Nes, Sletta og Kroken (med plassnummer, navn på bruker og avgiftens størrelse) som verket satte opp i forbindelse med en notorialforretning i 1797, god in-formasjon. (SAK, Notorialprotokoll nr. 3, Nedenes 1773-1812). En oversikt over plassene under de nevnte gårder framgår også av Næs nr. 209, Skogprotokoll 1795-1801, s. 1, 5, 9 og 13.

For å få best mulig innsikt i plass- og boligutviklingen (den siste omtalt i kap. 11) er forsøk gjort på å følge hver enkelt plass i tidsrommet ved hjelp av mange og spredte enkeltopplysninger i de nevnte og andre kilder. Dette har vært et puslespilliknende arbeid, og det har ikke lyktes å gjennomføre dette så fullstendig som ønskelig p.g.a. som regel manglende stedsopplysninger, mye skifte av plass blant arbeiderne, plassdelinger og endringer i plassenes størrelse.

Noen arbeidere bodde derfor i Tvedestrand der de var strand-sittere og, må en anta, hadde liten adgang til jord. Noen gruvearbeidere bodde på plasser eller gårdsparter i Froland, Moland og Tromøy⁴⁾ nær gruvene. Disse leide som regel ingen plass ved verket.⁵⁾ Enkelte arbeidere bodde også på andre gårders grunn nær selve verksområdet. Utviklingen av alle disse arbeidernes forhold til jord kan ikke undersøkes, i motsetning til plassutviklingen til de arbeidere som leide en plass av verket. Det var et flertall av arbeiderne som den videre undersøkelsen vil vise.

Utviklingen av antall plasser kan følges ved hjelp av avgiftene som arbeiderne betalte i leie til jernverket.

Fig. 8.2 viser antall plasser det er betalt avgift for i året 1727, hvert femte år fra 1731 til og med 1786, og i årene 1793 og 1795/96. I 1726 betalte arbeiderne ikke avgift. I begynnelsen av 1790-årene ble avgiftene forhøyd og ikke endelig fastlagt før etter et par år, derfor er ikke tall for 1791 oppført i tab. C.2 som fig. 8.2 bygger på. Fra århundreskiftet ble det mindre vanlig at arbeiderne betalte avgift, (se eksempel på dette i tab. C.2), og antall betalte avgifter viser ikke et korrekt bilde av plassantallet. Tall for tiden etter 1800 er derfor ikke oppført i tabellen.

Antall betalende plasser fram til århundreskiftet svarer sannsynligvis heller ikke alltid til det samlede antall plasser som var ryddet på verkets grunn.

Det kan tenkes at ikke alle arbeidere betalte avgift fordi den kan ha blitt betalt med arbeid, særlig hvis de hadde bare et lite hus og ikke leide jord. I de første undersøkelsesårene kan en ha mistanke om at dette har forekommet. Det forekom også at enkelte husstander var fritatt for avgift, særlig gjelder det enker etter arbeidere eller pensjonerte arbeidere. I en liste verket satte opp over plassene i 1797⁶⁾ er det oppgitt at 5 arbeiderhusstander ikke betalte avgift. I tillegg var på det tidspunkt 3 funksjonærer fritatt for avgift. De bodde på plasser som arbeidere hadde hatt før. Men så mange som 8 ikke-betalende plasser

4) På Tromøy bodde det i deler av tidsrommet gruvearbeidere på gårdene Alve, Skare, Lofstad, Sannes og Flangeberg.

5) Unntak gjelder 3 arbeidere i Tvedestrand som betaler 1 ort grunnleie til verket i 1786 for tomt. (Ikke inkludert i tab. C.1.)

6) Se note 3.

kan ikke ha vært vanlig i tidligere år. Antall plasser som det er betalt avgift for viser derfor utviklingen av praktisk talt det totale antall plasser ved verket.

I 1727 ble det betalt avgift for 18 plasser. Tallet økte fra undersøkelsesår til undersøkelsesår og i 1751 var antallet fordoblet, 36 plasser. I 1766, -71 og -76 holdt tallet seg på ca. 46-48 plasser, men på slutten av 1770-årene skjedde en markert økning, og i 1781 var antallet steget til 61 plasser og 64 fem år etter. I 1793 og 1795/96 hadde verket henholdsvis 78 og 77 avgiftsbetalende plasser. Den store økningen i det siste tilfellet har sin hovedårsak i tillegg av noen husmannsplasser fra gården Østre Kroken som verket kjøpte i 1787, men det var også funnet sted en økning av antall plasser på den grunn verket alt eide. - Med tillegg av eventuelle plasser som det ikke ble betalt avgift for, må verket ha hatt minst 80 plasser i 1796. Det framgår da også av dokumenter i verkets arkiv fra århundreskiftet⁷⁾ at i alt 80 plasser var oppført under de 5 gårder der verksområdet var plassert.

Plassantallet ved verket var økt fra ca. 18 plasser i 1727 til ca. 80 plasser i 1790-årene. Førte det økende antallet til at plassene ble mindre? Hvis flere plasser etter hvert ble ryddet i større avstand fra verket eller ved at verket etter hvert skaffet seg nye områder å opprette plasser på, kan svaret bli nei. Hvis økningen skjedde innen et avgrenset område, kan svaret bli ja.

Som før nevnt kom noen plasser under verket ved gårdkjøp i 1787. Det antyder at det er nødvendig å få kjennskap til verkets eierforhold til de gårder som var berørt av verkets plassering, gårdene Båsland, Østre og Vestre Kroken (forkortet til Ø. og V. Kroken), Sletta og Øvre Nes (forkortet til Ø. Nes) for å få best mulig bakgrunn til å vurdere plassutviklingen. For at verket skulle kunne leie ut jord, måtte det selv eie jord.

b) Gårdkjøp og plassenes lokalisering

Eierforholdene til gårdene skal kort omtales med utgangspunkt i verkets privilegier av 1665 og tiden før vår undersøkelsesperiode begynner. For kartskisse som viser gårder og plasser, se kap. 2 s. 41.

7) Se Skogprotokoll nevnt i note 3.

Verket fikk ifølge § 9 i privilegiene rett til å kjøpe gårdene Båsland og Ø. og V. Kroken til verkets bruk.⁸⁾ Men eierene har ikke umiddelbart benyttet seg av denne retten. I matrikkel av 1668 er ikke jernverket oppført som eier av noen av gårdene.⁹⁾ Det var Peter Børting, verkets eier fra 1682, som først gjorde alvor av å få overdratt noe av den grunn verket var oppbygd på. Dette skjedde ikke uten strid, som særlig gjaldt Ø. Nes. På denne gårds "Grund oc Strøm er mit Werches Hammerhytte, Kohlehuuse, Wohnhuuse, Saug oc Qwern bygt, som ikke fra hinanden kand eller bør separeris, uden Werches Ruin", argumenterer Børting for en kommisjon fra Oberbergamtet som i oktober 1685 kom til verket for å dømme i konflikten om gården mellom eieren Jens Kvastad og Børting, og i Børtings tvister med andre bønder.¹⁰⁾

Jens Kvastads far, Tor Reiersen, hadde gitt de forrige eierne tillatelse til å oppføre de nevnte bygninger på Ø. Nes' grunn. Kort tid etter at Børting ble eier av verket, må han ha begynt å forhandle med Tor Reiersen om kjøp og siden med sønnen Jens da faren døde. Børting hadde i februar 1685 fått Oberbergamtets dom for at gården skulle overdras til ham.¹¹⁾ Men først etter at den nevnte kommisjonen hadde vært ved verket, overtok han 1½ hud av gårdens to huder.¹²⁾

Børting hadde også bedt kommisjonen uttale seg om de andre gårdene ved verket: "huor megit ieg aarlig til Grundleye betalle bør, eller og huad dend til Eye skal Koste". Kommisjonen sier han skal få overta Båsland og Kroksgårdene til takstpris.

8) Se kap. 2, s. 42.

9) SAK, "Matricul ofver det gandsche Neddenes Lehn anno 1668".

10) RA, OBA 15 f, Åstedssaker og Oberbergamtets dommer 1655-91. Dokumentet "De committeredes Forretninger in October Ao 1685" (ikke paginert).

11) Som foregående. Dokumentet "Oberbergamtets Dom imellom Sr. Peter Børting og Jens Qvastad passerit in Ano 1685 in february". Brev av 12. april 1684 fra Peter Børting som er sitert i dokumentet, viser at han har forhandlet med Tor Reiersen.

12) Av kommisjonsdokumentene kan det se ut til at Jens Qvastad eide begge hudene. Men i matrikkelen av 1668 er hans far oppført som eier av 1½ hud og Holt kirke ½ hud, og i skiftet etter Børting i 1704 eier stervboet 1½ hud (RA Personalia, 26 b. Børting). Det ser derfor ikke ut til at Børting er blitt eier av hele gården.

Båsland hadde han på det tidspunkt alt kjøpt en stor del av, 1 hud og 2½ kalveskinn¹³⁾ av gårdens 2 huder. Det var skjedd i juni 1685.¹⁴⁾ Resten av Båsland kjøpte sannsynligvis sønnen Frantz Børting etter 1704.¹⁵⁾ - De 4 hudene i V. Kroken kom først under jernverket i 1696.¹⁶⁾ Ø. Kroken kom Peter Børting eller sønnen derimot ikke til å kjøpe.

Men da de nye eierne av 1724 overtok verket i 1725, ved begynnelsen av vår undersøkelsesperiode, var verkets eiendommer redusert til 1½ hud i V. Kroken.¹⁷⁾ Den forrige eieren, Nils Josten, hadde solgt de øvrige i 1722 p.g.a. pengemangel. En ny strid begynte om Båsland og deler av Ø. Nes som partisipantene ville ha tilbake. Ved sommertinget i Neskilen 1726 var 4 verksarbeidere innkalt av verkets forvalter som tingsvitner for å bekrefte at de fleste av verkets bygninger var oppført på gårdene Ø. Nes og Båslands grunn, at Båslandsskogen var blitt forringet under den nye eieren, Anders Jonsen, og at Nes "Jordveig og Agerbrug" var "fornøden til Werchets Tieneste".¹⁸⁾

- 13) 1 hud = 12 kalveskinn
- 14) RA, RK, Den real. ordn. avdel. Kassemangelsage, VII, 2 skjøter datert 21. og 25. juni 1685 fra Ougen Ormshammer til Peter Børting.
- 15) Ved skiftet etter Peter Børting i 1704 (se note 12), eide Jacob Baaseland 9½ kalveskinn. Han hadde da stor gjeld til verket og det er tenkelig at Frantz Børting snart overtok resten av gården. Når det skjedde er ikke kjent.
- 16) SAK Register til pantebok nr. 1, Nedenes 1696-1698, Originalskjøtet fra kongelig kaptein Jens Leegaard finnes i RA, RK, Josten.
- 17) Taksasjonsforretning 1723.
- 18) SAK, tingbok nr. 15, Nedenes, 1724-28, s. 208 b.
- 19) RA, OBA, pk. 1 b, rettsprotokoll 1711-1727, s. 211 b, 212, 212 b. Striden stod om hele Båsland og 9 kalveskinn i Ø. Nes. P. Børting eide som nevnt 1½ hud i 1704 i Ø. Nes, mens ½ hud må ha tilhørt Holt kirke (note 12). I matrikkel 1723 (SAK, Nedenes fogderi) er ½ hud benefisert Holt kirke, mens oppsitterne eier resten. Verkseierne ville innløse 9 kalveskinn (framgår bl.a. av Baaseland nr. 7 brevkopibok 1724 - 33, brev til Lassen 13 desember 1726). Men senere ble 3 kalveskinn til overdratt verket slik at skjøtet ble på 1 hud.

Verket appellerte også til Oberbergamtet som den 28. april 1727 avsa dom i verkets favør.¹⁹⁾ Den formelle overdragelsen av Båslands 2 huder og 1 hud i Ø. Nes var først i orden noen år senere.²⁰⁾ Det ser ut til at verket også ble eier av den andre huda i Ø. Nes fra 1730 årene,²¹⁾ men i matrikkel av 1784 er verket oppført som eier av bare 1 hud.²²⁾ Også senere kom 1 hud av Ø. Nes til å bli i bondeiee.

I 1725 hadde de nye eierne kjøpt Ø. Kroken på 3 huder som verket ikke hadde eid før til tross for at masovnen og en del bygninger i tilknytning til den stod på denne gårdens grunn. Etter at verket flyttet masovnen i 1738, hadde eierne mindre behov for denne gården. Ved makeskifte med Holt prestebol i 1741 ble 1 hud i Ø. Kroken avstått mot at verket overtok 1 hud i gården Sletta der den nye masovnen var bygd. I 1743 solgte Ulrich Schnell resten av Ø. Kroken.

I løpet av årene 1773, 1787 og 1792 kjøpte Jacob Schnell tilbake nesten hele Krokengårdene (3 kalveskinn manglet). Da brødrene Jacob og Nicolay Aall kjøpte verket i 1799 inkluderte det derfor bl.a. hele Båsland, halve Ø. Nes, hele Ø. Kroken, nesten hele V. Kroken (de 3 kalveskinn ble snart tilkjøpt) og 1/3 i Sletta.²³⁾

Om gården Sletta hadde Børting sagt til eierne i 1685 at "det uar u-mueligt, dend kunde blifue fra Werchet" fordi den, slik Oberbergamtet uttrykte det, lå "et gott Muschete Skud fra

(Note 19, se forrige side)

- 20) Båsland ble skjøttet til verket 7. mai 1733, tinglyst først 25. juli 1742. Ø. Nes ble skjøttet til verket 11. april 1737, tinglyst 10. juli samme år. - Opplysninger om disse og senere eiendomsoverdragelser av gårdene Kroken og Sletta som er omtalt i den videre framstilling, er hentet fra SAK, Panteregisterbøker nr. 1, 2 og 4 for Nedenes, Næs nr. 41, dokumentprotokoll 1795-98 og Næs nr. 210, skogprotokoll 1836-1846.
- 21) Av matrikkel av 1738 (SAK, Nedenes fogderi, matrikkel 1738 Holt sogn) ser det ut til at 2 huder er oppført som "proprietærgods" under Ø. Nes, dvs. at Schnell eier dem. - Av en liste skrevet av Schnell og datert 24. mars 1755 kalt "Specification paa efterskrevne Verkets Gaarder udi Holtz Sogn beliggende og af hvem de beboes med" står det at "Ness skylder 2 Huuder". (Næs nr. 182, brevkopibok 1740-66.)
- 22) SAK, Nedenes fogderi, matrikkel 1784, Holt sogn.
- 23) I salgskontrakten og skjøtet ved den anledning (5. og 30. desember 1799, RA, OBA, pk3b, Pante- og Skjøteprotokoll 1778-1808) er eiendommene ikke spesifisert. Brødrene Aall overtok verket slik som det var beskrevet i verkets regnskapsbøker. I Tilvirkningskontobok 1798-99, Næs nr. 622, Capital conto, s. 79 var jordegodset spesifisert og vurdert pr. 30. september 1799.

Masofnen, paa dend ene, og Hammeren paa dend anden Side".²⁴⁾ Kommissjonen ga Børting tillatelse til å kjøpe gården, men dette ble ikke gjort. Som nevnt fikk verket 1 hud i Sletta ved make-skifte i 1741, og de to hudene som var bondegods ble overtatt av jernverket i 1812.

Det var mangesidige hensyn til verkets drift som gjorde at verksledelsen ville eie den grunn verket var oppbygd på. Særlig tungtveiende må behovet for jord til fordeling blant arbeidere og funksjonærer ha vært. Tilskudd av naturalier fra en plass med jord ble betraktet som en del av arbeidsvilkårene som verket tilbød og verksfolket krevde. Det var tilsynelatende selvsagt at alle skulle ha i det minste ei ku til hjelp i husholdningen.²⁵⁾

På gårdene Båslands og Ø. Nes' grunn som kom under verket fra 1685, ble det stykket ut plasser og bygd boliger for arbeiderne. De må særlig ha vært konsentrert om Lia og Gangdalen under Baaseland og området nær hammeren, Hammerbakken, under Næs. Under V. Kroken var det få plasser.²⁶⁾

24) Som note 10.

25) Flere kommentarer i brevene mellom forvalter og verkseiere i brevkopiboken 1724-33 antyder dette (brev til Lassen av 21. mars, 11. april, 16. mai og 7. juli 1727). I tilbud til en hammermester som eierne prøvde å få til verket i 1730 opplyses: "nyder Værcksfolckene ... Høeland til 2-de Kiør", (nevnte brevkopibok, brev til Anders Forlein 28. nov. 1730). Et utsagn fra 1797 omtaler forholdet verk-arbeider på dette punkt slik, sett fra verksledelsens side: "Næss-Verkets Eyere have saavel i Fortiiden som nu søgt at skaffe Arbeiderne ald muelig beqvemligheter, i den Tiid de var i Verkets Tieneste, thi foruden at disse var bleven anskaffede Huuser til Beboelse for sig og Familie, saa har de der foruden faaet een Jordvey, hvorpaa de har kundet afle Høe til Føde for Melk Creature og derved havtt nødvendig Melk, der i deres Huusholdning er een betydelig Hielp". (SAK. Notorialprotokoll nr. 3, Nedenes, 1773-1812, s. 303 ff, P.M. fra prokurator Lind 21. sept. 1779 i forbindelse med notorialforretning ang. verkets plasser.)

26) I taksasjonsforretningen av 1723 er det nevnt at det var to husmannsplasser under V. Kroken, men matrikkelen av 1723 nevner bare en husmann (SAK, matrikkel 1723, Nedenes fogderi). Under Båsland var de samme steder nevnt henholdsvis 1 husmannsplass (Heirefjell) og to husmenn. - Dette dreide seg om plasser ryddet i utmark, skogsplasser. Plasser der verksfolkene brukte innmark er ikke oppført i matrikkelen av 1723. Når jeg antar at det var få plasser til V. Kroken utover de nevnte, er det fordi det senere i århundret bodde få arbeidere der sammenliknet med under Båsland og Ø. Nes.

Da Båsland og Ø. Nes ble solgt fra verket i 1722, må dette ha skapt vansker for arbeiderne. Så snart forvalteren som de nye eierne av 1724 hadde tilsatt kom til verket, må arbeiderne ha gjort oppmerksom på dette. Og eierne skriver i brev til forvalteren 19. des. 1724: "Ang. Baaseland og Øfre Næs deres Løsning da kand I Frit forsikkre verksfolckene at vi dend inden kort Tiid skal fuldføre".²⁷⁾ Dette skjedde altså ikke før i april 1727, og flere kommentarer i brev mellom eiere og forvalter viser at arbeiderne har presset på for å få bruke jorda der de bodde.²⁸⁾ Etter Oberbergamtrettens dom måtte eierne la verket disponere over gårdene.

Dette forklarer at arbeiderne betalte avgift for leie av plasser fra 1727, men altså ikke i 1726.

I 1730-årene brukte arbeiderne 1 hud i Båsland og 1 hud i Ø. Nes.²⁹⁾ Forvalteren brukte V. Kroken, og 1 hud i Båsland og de tre hudene i Ø. Kroken var leid bort. Verksledelsen planla i 1725 å bygge flere arbeiderboliger på Båslands grunn³⁰⁾, og noen kan også ha vært plassert på Ø. Krokens grunn etter at denne gården ble kjøpt. Det forhold at noen hus ble flyttet i 1741 etter at verket ble konsentrert om Nes/Slettaområdet og Ø. Kroken ble solgt, kan tyde på det.³¹⁾ Men det var liten økning i plassantallet før sist i 1730 årene (1727:18, 1736:21, 1741:29).

Denne økningen må særlig ha skjedd på Båsland og Ø. Nes grunn, ved kjøp av Sletta kom bare en plass under verket.

Det lar seg ikke gjøre å fastslå nøyaktig hvor mange plasser det var under hver gård før i 1790-årene. Men i 1755 bodde det

27) Baaseland nr. 7, brevkopibok 1724-33, brev til Lassen 19. des. 1724.

28) Se brev nevnt i note 25.

29) At arbeiderne brukte 1 hud i Båsland framgår av et brev til Lassen 22.5.1733 (Baaseland nr. 7, brevkopibok 1724-1733). I 1731 betaler verket tiende til presten av 1 hud i Båsland og 1 hud i Ø. Nes (Baaseland nr. 23, bondebok 1731, Gjert Faye). Dette betyr at verket også brukte en hud i Ø. Nes, sannsynligvis ble alt eller det meste brukt av arbeiderne.

30) Framgår av brev 3. juli og 22. august 1725 til Lassen (Baaseland nr. 7, brevkopibok 1724-33).

31) I brev 11.11.1740 til Lassen nevnes at noen hus skal flyttes (Næs nr. 182, brevkopibok 1740-66).

2 arbeidere under Sletta og 5-6 under V. Kroken, dette kan tilsvare ca. 7-8 plasser. De øvrige ca. 30 plasser som svarte avgift til verket på det tidspunkt (se 1756 i tab. C.1) må ha lagt under Båsland og Ø. Nes.³²⁾

Ved århundreskiftet var det 27 plasser under Ø. Nes, 29 under Båsland, 5 under Sletta, 10 under V. Kroken og 9 under Ø. Kroken. De sistnevnte 9 plasser og en plass fra V. Kroken kom under verket henholdsvis i 1787 og 1792. Det betyr at det meste av økningen i antall plasser fortsatt er skjedd på Båsland og Ø. Nes grunn. Mens det var ca. 30 plasser under de to gårder i 1755/56, var antallet økt til 56 ved århundreskiftet. Under Sletta og V. Kroken var antallet samtidig økt fra 8 til 14 plasser.

Gjennomgåelsen av gårdskjøpene og plassenes lokalisering har da vist:

70% av plassene som verket hadde ved århundreskiftet var lokalisert til Båsland og Ø. Nes. På disse gårder hadde det vært arbeiderplasser siden slutten av 1600-tallet, det var der plassøkningen var foregått. Gårdskjøpene på 1700-tallet påvirket i mindre grad plassøkningen. Økningen i antall husstander ved verket må ha vært den direkte drivkraften til at plassantallet økte, mens verket har dirigert en konsentrasjon av plassøkningen til Båsland og Nes. Dette reiser to spørsmål. Hvordan utviklet forholdet husstander/plasser seg, og hvordan virket dette og konsentrasjonen av plassutbyggingen inn på plassenes størrelse?

Husstander/plasser

a) Hva plassdekningen viser

Først noen ord om andelen husstander som ikke bodde på verkets grunn.

Antall helårshusstander knyttet til verket var 5,1 ganger så stort i 1791 som i 1726 og 4,7 ganger så stort i 1806. Samtidig var antall plasser bare økt ca. 4,4 ganger. Dette har sin hovedårsak i at flere husstander etter hvert ikke bodde på verksområdet fordi verkets aktivitet ble spredt i distriktet og følgelig også

32) Listen fra 1755 som er nevnt i note 21 inneholder ikke detaljert spesifisering over hvem som bor under verkets gårder, bare hvilke kategorier arbeidere. Når dette sammenholdes med andre opplysninger kan de nevnte tall anslås som nokså sikre.

arbeidsplassene og arbeidernes bosteder. I de to første undersøkellesårene bodde alle helårshusstandene nær verket. I 1791 da det er klassifisert flest husstander av alle år, bodde 5-6 på Tromøy, 7 i Tvedestrand og noen med sikkerhet på andre gårders grunn enn verkets. Ved innskrenkning i Alvegruvene ble bare 1 husstand på Tromøy tilbake i 1796.

Andelen av husstander som ikke bodde på verkets grunn har variert, og forsøk på å finne ut nøyaktig hvor stor prosentandel av husstandene som dette til enhver tid utgjør har liten hensikt. - Men det er viktig å være klar over at en slik skiftende andel gir noe av forklaringen på at forholdet mellom antall plasser og antall husstander ved verket har variert i perioden som det vil framgå av det følgende. Som nevnt s.²⁷⁸ svarer ikke nødvendigvis antall plasser det er betalt avgift for til det faktiske antall plasser ved verket. To husstander kan dessuten ha bodd sammen og oppgjort avgiften seg imellom selv om den er oppført bare i ett regnskap. Dette kan særlig ha vært tilfelle når den ene husstanden bestod av eldre folk, som en sønn med familie og hans foreldre der faren ennå var i noe arbeid. Hvis to slike husstander bodde sammen og sønnen var ung med liten familie, hendte det at de delte avgiften. Eksempler på det forekommer flere år i regnskapene (tab. C.1).

Det normale var likevel inntil 1800 at en husstand som bodde på verkets grunn betalte avgift for leie av plass, og at avgiften ble påført regnskapet til den i husstanden som stod ansvarlig for husstandens økonomiske mellomværende med verket. Det normale var også at det bodde bare en husstand på hver plass.

Men plassene som det ble betalt avgift for, var ikke alle i hvert år bebodd av husstander som er klassifisert som helårshusstander. Derfor kan ikke antall betalende plasser gi et korrekt bilde av hvor mange helårshusstander som faktisk bodde på plasser under verket. Hvis en derimot spør hvor mange plasser det ble betalt avgift for sett i forhold til antall helårshusstander, heretter kalt plassdekningen, vil det kunne gi et bilde av plassforholdene ved verket.

En slik problemstilling er dessuten svært relevant fordi plassene som ble stykket ut eller ryddet ved verket, fra verkets

side primært var ment å skulle tildeles verkets faste arbeidere,³³⁾ dvs. de samme som det er størst mulighet for er klassifisert som helårsarbeidere. Av den grunn var plassene som regel ikke tildelt arbeiderne på livstid. Om det forekom, dreide det seg nok om større plasser ryddet i utmark, skogsplasser, som kunne festes på livstid. Noe skille mellom disse to typer av feste ved jernverket framkommer ikke klart i kildene før i 1790-årene og da som følge av forordning 29. juni 1792 om husmenn.³⁴⁾ Dette må forklares litt nærmere fordi det kaster lys over plassforholdene.

Arbeidere som bodde på leide plasser var juridisk sett husmenn under verkets gårder. Verket brukte plasssystemet for å sikre seg arbeidskraft, og plassbrukerne svarer til det Simon Skappel kaller arbeidshusmenn.³⁵⁾ Skappel omtaler bruken av arbeidshusmenn som system i jordbruket, men det er ingen prinsipiell forskjell mellom en verks- og jordbruksarbeider her. I begge tilfeller var tildelingen av bruken av en plass et middel for plassutleieren til å skaffe seg arbeidskraft.

33) Følgende sitat fra 1797 belyser verkets praksis gjennom tidene når det gjelder arbeidernes leie av plassene. Men det må nevnes som et forbehold at det er skrevet i en konfliktsituasjon med arbeiderne om vilkårene for leie (se noen avsnitt lenger nede i teksten).

Det heter i sitatet:

"Saa snart de blev antaget i Verkets faste Tieneste, blev de tilladt at indfløtte i disse Verkets Huuser og Pladser, som de blev overladt Brugen og Frugten af mod en vis Aarlig Afgift, saa længe de var verkets faste Arbeidere og forblev i Tienesten, men naar Tienesten ophørte, enten ved at blive afskediget for Efterladenhed, u-Troeskab, Opsætsighet eller Fylderie, eller andre grove Laster, eller formedelst Alderdom eller Svaghed ikke længere kunde forrette det arbejde de havde paataget sig, ophørte og deres Brugs- og Besiddelses Ret til Pladsen og da vare de forbundne at fratræde samme til en anden av Verkets faste Arbeidere der manglede Boelig, noget der er en Nødvendighed som Følge af den Hensigt hvorføre Verkets Ejere har sadt sig i den Bekostning at anskaffe sig saadanne Pladser".

(Direkte fortsettelse av sitat nevnt i note 25 fra Notarialprotokoll.)

34) Schmidt, II, s. 205.

35) Skappel, 1922, s. 110 ff.

Noen form for skriftlig kontrakt mellom verk og arbeider om bruken av plassene er ikke kjent før i 1790-årene. Det var heller ikke påbudt for plasser i innmark ifølge lovene.³⁶⁾ Forordningen i 1792 påbød derimot skriftlige kontrakter for alle husmenn, i motsatt fall var plassen å betrakte som leid for livstid.

Forordningen førte til at verksledelsen ville opprette skriftlige kontrakter med arbeiderne om plassene ved utskrivning av såkalte vilkårssedler. Dette førte til en strid mellom arbeiderne og verket om eierforholdet til husene på plassene,³⁷⁾ tolkningen av leieforholdet og de vilkår som verket ville ha påført leieavtalene.³⁸⁾

En notarialforretning ble holdt i sakens anledning³⁹⁾ og blant dokumentene i den forbindelse foreligger en "Liste over Næss Jern Værkets Arbeidere og deres for Tiden i Brug værende

36) Forordninger av 9. oktober 1750 og 29. april 1752 ga bestemmelser om det kontraktmessige forhold mellom jordeier og husmann. Etter den siste forordningen skulle det opprettes skriftlig kontrakt med husmenn i utmark (etter Skappel s. 70, 71). Noen av plassene under verket var ryddet i utmark, men det ble ikke opprettet noen skriftlige kontrakter i de tilfeller heller. Det har sikkert sammenheng med at de som brukte disse plassene, som regel gruvearbeidere, ikke hadde livstidsfeste fordi de kom under s 3 i forordningen av 1752 der det heter:

"De Huus-Mænds Stuer og Pladser, som Odelsbonden eller Land-Drotten selv haver bekostet at bygge, rydde eller indrette, for at besettes enten af Gifte Tieneste-Folk, Haand-Verks Folk, eller andre Brugs Arbeidere, deres Besiddere skal stedse anses, som Tieneste Folk der, efter lovlig Udsigelse, bortfløtter, med mindre anderledes derom imellom dem skriftlig bliver foreenet."

37) Se omtalen av dette i kap. 11.

38) Tolkningen gjaldt § 3 i forordningen av 1752, sitert i note 36, Arbeiderne mente den var opphevd med forordningen av 1792, mens verksledelsen fikk bekreftet i en skrivelse fra Det Kongelige Danske Cancellie, datert 13.5.1797, at det ikke var tilfelle.

Arbeiderne ville heller ikke skrive under på leieavtaler der det stod at enkene skulle fraflytte plassene ved deres død. Verkets syn på bruken av plassene framgikk av note 33. (Alt framgår av notarialforretningen nevnt i neste note.)

39) SAK, Notarialprotokoll Nedenes nr. 3 (1773-1812), s. 303-306, notarialforretning 23.9.1797.

Pladser", datert 21.9.1797 og underskrevet av forvalteren. Det var 68 plasser som svarer til det antall som er oppført med vilkårs-sedler på mannens levetid i en dokumentprotokoll fra århundre-skiftet i verkets arkiv.⁴⁰⁾ I tillegg hadde verket 12 plasser der brukerne var tildelt festesedler på begge ektefellers levetid. 9 av disse var kommet under verket ved kjøp av deler av Kroken-gårdene. Strengt tatt er det bare de 68 plassene som teoretisk stod til disposisjon for verkets faste arbeidsstokk. Hvis nemlig arbeiderne hadde feste på begge ektefellers livstid, dvs. på en av de 12 plassene, kunne de bli boende der selv om verket sa dem opp, eller enken kunne bli boende selv om mannen døde.

Men de som bodde på de 12 plassene hadde også dagarbeid og annet arbeid slik at flere av dem er klassifisert som helårsarbeidere i 1791 f.eks. I 1796 hadde ikke alle inntekter store nok til det. Før 1790 årene kan det ikke gjøres noe skille mellom hvilke plasser verket eventuelt oppfattet som plasser der faste arbeidere ble plassert og andre plasser. Praksis ved plassbytte avdekker ingen klar linje fra verkets side.⁴¹⁾ Siden noe skille ikke kan gjennomføres i tidligere år, er det heller ikke gjort for 1790-årene ved beregning av plassdekningen. Forholdet mellom antall plasser og antall husstander blir derfor, og på grunn av de andre begrensningene som ble nevnt innledningsvis, bare et grovt mål på hvordan plassforholdene var for arbeiderne.

b) Plassdekningen

I 1727 og 1731 var plassdekningen litt over 80% (fig. 8.2). Med en økning i antall husstander de neste fem år og nesten stillstand i antall plasser, ble forholdet redusert til 65,6% i 1736.

40) Se note 1, skogprotokoll.

41) Ofte fulgte sønn etter far på samme plass. En enke ble ikke nødvendigvis fratatt bruksretten til en plass om mannen døde, "da hun jo er en av verkets pensjonister" som det kan hete i skifter. Det er flere eksempler på at enken beholdt plassen. Men det skjer også at enken måtte bytte plass eller at hun giftet seg igjen og slik ble værende på plassen samtidig som en ny arbeider fikk seg plass og husstand. Selv om verket må ha dirigert en del plassoverdragelser, har dette vært praktisert med lempe så vidt det lar seg avgjøre ut fra kildene. Kanskje nettopp derfor reagerte arbeiderne på å skrive under på visse bestemmelser i vilkårs-sedlene fordi de har oppfattet dem som strengere enn den praksis de var vant til (se note 38).

10 år etter var forholdstallet redusert ytterligere til ca. 63%. Men så holdt antall husstander seg noenlunde stabilt til og med 1761, og i samme tidsrom økte plassdekningen til den nådde et maksimum i 1761 med 79,3%. De neste 10 årene var forholdstallet bare litt mindre til tross for noe økning i husstander. Fra 1771-76 var antall betalende plasser nesten konstant, mens antallet husstander økte med 13. Forholdstallet ble igjen markert redusert, til 63,5%. Selv om forholdstallet økte noe de neste årene, var dekningen i underkant av 70% da husstandsantallet var på sitt høyeste ca. 1791.

Til tross for plassøkning etter 1776 var plassdekningen fram til reduksjonen i antall husstander midt i 1790-årene mindre enn den hadde vært i tiden 1751-1771. Dette kan bl.a. tyde på at det var en økning i de kategorier arbeidere som bodde andre steder. En undersøkelse av plassdekningen blant gruvearbeidere og "andre arbeidere" viser at dette holder stikk.⁴²⁾ Det var i disse gruppene det bodde flest husstander utenom verket.

For perioden 1727-1791 sett under ett var plassdekningen gjennomsnittlig 72% i de undersøkte år. I enkelte år var en eller flere plasser delt mellom to husstander (se tab. C.1). Når antall betalende husstander ses i forhold til det totale antall husstander, blir forholdstallet gjennomsnittlig 75% pr. år, dvs. at ca. 75% av husstandene bodde på verkets plasser når tidsrommet ses under ett.

Med den store husstandsreduksjonen i 1790-årene ble det like mange plasser som det var helårshusstander ved verket. Presset må ha lettet noe på plasssituasjonen. Ved århundreskiftet var plassdekningen ca. 87%.

42) Forholdet plasser/husstander var slik for gruvearbeidere og gruppen andre arbeidere i årene fra 1771 - 1791:

	gruvearbeider	andre
	%	%
1771	64	70
1776	62	50
1781	58	59
1786	63	50
1791	66	56

Plassdekningen sank mest for gruppen "andre".

Det var i tiden fram til 1790-årene at det var et nokså stadig behov for flere plasser på grunn av husstandsøkning, og gjennomgåelsen av plassenes lokalisering viste at en stor del av plassøkningen skjedde på Båsland og Ø. Nes grunn. Hvordan virket disse to forhold inn på plassenes størrelse og fordeling av dette på husstandsgruppene?

c. Plassenes størrelser i forhold til hverandre

I den videre framstilling brukes leieavgiftene av plassene som indikator på plasstørrelse. Avgiften inkluderte ikke leie av hus, men de ressurser en plass kunne gi av jord og tillatelse til bugang i verkets skog til så mange kyr som plassen kunne vinterfå. Avgiftene behøver ikke derfor bare å reflektere forskjellige størrelser på plassene. Det er ikke mulig å skille mellom varierende grad av ressurser på plassene, men det må antas at det er et visst samsvar mellom plasstørrelse og ressurser, og at dette er uttrykt i avgiftene. Fordelingen av antall plasser på forskjellige avgiftsstørrelser kan da vise hvordan plassene utviklet seg i forhold til hverandre. (Tab. C.1.)

Til og med 1776 var plasser som hadde en avgift på $1\frac{1}{2}$ rd den største enkeltgruppen. Få plasser ble det betalt høyere avgift for, mens et økende antall plasser hadde lavere avgift og til en mer variert gradering i tidsrommet. Mens laveste avgift var 3 ort i 1730-årene, dvs. for en plass som må ha vært halvparten så stor ^{ca.} ressursmessig/ som plassen til $1\frac{1}{2}$ riksdaler, ble det betalt 16 sk for den minste plassen, i realiteten bare en hustomt, i 1780-årene. Det opplyses ofte i regnskapene at avgifter på 1 ort og på 16 sk gjelder hustomter.

Til og med 1761 skjedde økningen av plassantallet innen både de høyere og lavere avgiftsgrupper. Men fra 1741 ble det en klar tendens til at antall plasser med lavere avgift økte mer enn antall plasser med høyere avgift. I 1741 hadde 17 plasser $1\frac{1}{2}$ rd eller mer i avgift, mens 12 plasser hadde $1\frac{1}{4}$ rd eller mindre. I 1761 var forholdstallet 20/22, dvs. at økningen var forholdsvis større i siste kategori. Når dette sammenholdes med det som før er funnet om forholdet mellom antall plasser og husstander der plassdekningen

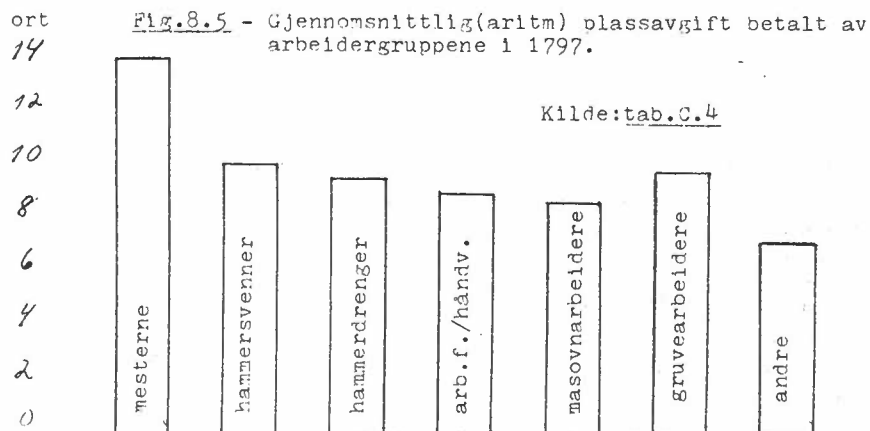
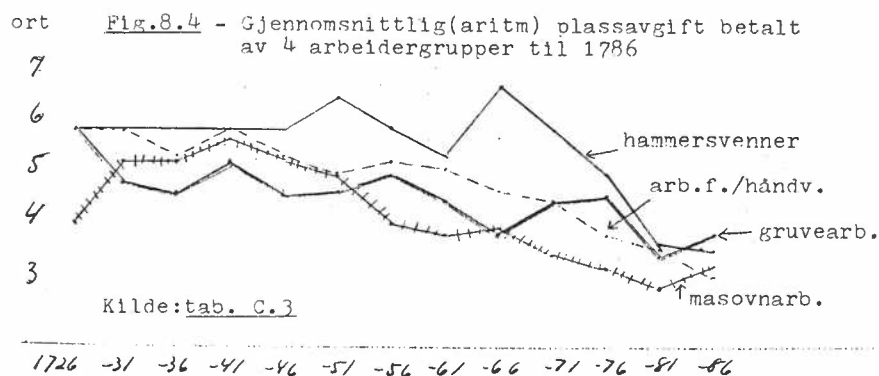
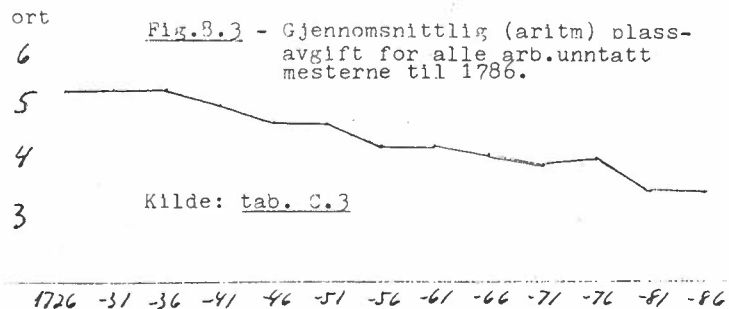
økte i det samme tidsrom, tyder det på at husstandsøkningen må ha ført til at flere plasser er blitt ryddet, og at de nye plassene etter hvert har hatt en tendens til å bli mindre enn plasser ryddet tidligere.

Fra 1760-årene begynte en ny tendens å gjøre seg svakt gjeldende: deling av de plasser som betalte de høyeste avgiftene. Men plassantallet var noenlunde konstant i 1766, -71 og -76, først i 1780-årene ble delingstendensen litt klarere samtidig som det skjedde en kraftig økning igjen i de lavere avgiftsgrupper. Forholdstallet for de avgiftsgrupper som er nevnt ovenfor var i 1786 16/48. Det må samtidig nevnes at 4 av de 16 plassene var delt mellom to husstander i 1786. Disse tall viser tydelig at husstandsøkningen må ha ført til at plassene var blitt mindre.

Det samme bekreftes av fig. 8.3 der gjennomsnittsavgiften (aritmetisk) for alle plasser unntatt de plasser som mesterne brukte, er tegnet inn. Gjennomsnittsavgiften var praktisk talt av samme størrelse til og med 1741, men etter den tid ble den litt redusert nesten for hvert undersøkelsesår. Stillstand fra 1756, -61 og litt oppgang fra 1771, -76 er de eneste unntakene. I løpet av perioden var gjennomsnittsavgiften redusert med 35%. Det er da ikke tatt hensyn til at 4 plasser var delt mellom to husstander i 1786. Om dette gjøres blir reduksjonen 39%. Også enkelte år tidligere forekom slik deling av plassene, men det er ikke tatt hensyn til dette ved gjennomsnittsberegningene.

Ca. 1790 stoppet plassøkningen opp. I forbindelse med forhøyelse av avgiftene må det også ha skjedd noe omvurdering av avgiftene og kanskje også for en del plassers vedkommende noe omfordeling av jord. Avgiftene oppført for plassene i 1786 og 1797 kan tyde på det. Detaljundersøkelser viser at plasser som betalte samme avgift i 1786 kunne ha forskjellig avgift 10 år senere. Men en total omgruppering av plassenes størrelse kan ikke ha forekommet. I hovedtrekk må plassene i 1790-årene ha vært som i 1780-årene.

Gjennomsnittsplassen ble altså mindre samtidig som de fleste plasser var konsentrert til Båsland og Nes' grunn. Førte dette til noe forskjell i plasstørrelse under de enkelte gårder på slutten av århundret?



Under Båsland var det i 1797 11 skogsplasser⁴³⁾ resten var hovedsakelig fordelt på områdene Lia og Gangdalen, (se kart s.41). Det var praktisk talt ikke skog til Ø. Nes⁴⁴⁾ og plassene var konsentrert om områdene nær hammeren og oppover langs Storelva til Lillemoe og Storemoe, der det var henholdsvis 3 og 2 plasser. Den større konsentrasjonen på Ø. Nes førte til at plassene der gjennomgående var blitt mindre enn Båslandsplassene. Gjennomsnittlig (aritm.) avgift betalt for plassene under Ø. Nes i 1797 var 8,4 ort, mens det var 10,4 for Båsland. Gjennomsnittet for de betalende plasser under Sletta og V. Kroken var til sammenlikning 8,5 ort, altså nesten som for Ø. Nes. Plassene under Sletta lå ved verksområdet og på venstre side av Storelva opp til Flaten. Under V. Kroken var de særlig konsentrert om Ekra.

De minste avgiftsstørrelsene i 1797, 1 rd og 1½ rd var i realiteten ikke stort mer enn bare hustomter. Det var 12 slike betalende plasser i 1797, dessuten var 3 ikke betalende plasser av samme kategori. Til sammen 10 av disse plassene, eller rettere hustomter hørte under Ø. Nes, under Båsland bare 2.

Det ser av dette ut til å ha vært fordelaktig å ha en plass under Båsland. Det bringer inn spørsmålet om hvem bodde hvor. Var det noe system i fordelingen av plassene eller noe forskjell i plasstørrelse for de forskjellige kategorier arbeiderhusstander? Og hvordan forholdt dette seg over tid?

Arbeidere i masovn og hamrer måtte bo nær verket, de måtte til skift og kunne ikke ha for lang avstand å gå. Dette gjelder da gruppene mestere, hammersvenner og -drenger og masovnarbeiderne. De fleste arbeidsformenn og håndverkere bodde også nær verket. Gruvearbeiderne var noe mindre avhengige av å bo med husstanden nær arbeidsplassen enn arbeidere i masovn og hamrer. De kunne bli innlosjert i brakker. Det var særlig aktuelt ved fjernere gruver som Alve (Tromøy), Neskil (A. Moland) og Lyngrot (Froland). Mange arbeidere som bodde på verksplassene hadde periodevis arbeid

43) Skogsplassene Dyremyr, Mellom, 4 Klovestølplasser, 2 Ravneberget, Ånebodalen, Heirefjell og Kjørslekjær. I Lia var det 6 plasser og i Gangdalen minst 9.

44) Framgår s. 212 i rettsprotokoll nevnt i note 19.

på disse gruvene. Ellers hadde verket også flere gruver forholdsvis nær verket, som Solberggruvene og gruver i Båslandsskogen og i tilgrensende gårders skog. Dette gjorde at mange gruvearbeidere kunne leie jord av verket uten at de behøvde å bo ved selve verksområdet.

Disse bemerkningene om bosted i forhold til arbeidsplass kan bidra til å forklare utviklingen av gjennomsnittlig plasstørrelse til de forskjellige husstandsgruppene.

Fig. 8.4 viser gjennomsnittlig (aritm.) avgift betalt av hammersvenner, masovnarbeidere, arbeidsformenn/håndverkere og gruvearbeidere i 1727 og hvert femte år fra 1731-1786.

Gjennomsnittsplassen for alle gruppene ble mindre i perioden vurdert etter avgiftene, men utviklingen var ikke den samme for alle. De største plassene hadde hammersvennene, og først etter 1771 begynte de å få merkbart reduserte plasser. Arbeidsformenn/håndverkere hadde som regel de nest største plassene til og med 1771. I 1730- og -40-årene hadde masovnarbeiderne nesten like store plasser som arbeidsformenn/håndverkere, mens gruvearbeiderne hadde de minste plassene. Etter 1751 ble forholdet omvendt, masovnarbeiderne fikk mindre plasser enn gruvearbeiderne. De sistnevnte fikk etter hvert også større plasser enn arbeidsformenn/håndverkere. Til tross for svingninger i undersøkelsesårene på grunn av varierende sammensetning av avgiftene, var disse tendensene klare. Det var samtidig en tendens til at alle grupper hadde synkende plasstørrelser (for hammersvenner først etter 1771 som nevnt), og særlig førte den sterke økningen i plassantallet fra 1776 med 46 plasser til 1781 med 61 plasser til et kraftig fall i plasstørrelse for alle. Dette førte til at gjennomsnittsplassene for alle gruppene ble nokså like i størrelse de siste to årene.

I 1786 var gruvearbeidernes plasser størst, fulgt av svenner, masovnarbeidere og arbeidsformenn/håndverkere. I 1797 hadde hammersvennene igjen de største plassene (fig. 8.5) med gruvearbeiderne som de nest største.

Når perioden ses under ett, er det klart at reduksjonen i plassenes størrelse først og fremst gikk ut over arbeidsformenn/håndverkere og masovnarbeiderne. De sistnevnte hadde nesten alltid de minste plassene etter 1751. I praktisk talt hele tidsrommet brukte hammersvennene de største plassene. Men de ble fra 1770-årene tett fulgt av gruvearbeiderne som forbedret sin relative

posisjon m.h.t. plasstørrelse etter hvert som masovnarbeiderne og arbeidsformenn/håndverkere bodde på mindre plasser.

Masovnarbeiderne måtte bo nær masovnen og måtte av den grunn etter hvert ta til takke med mindre plasser. Gruvearbeiderne var mer frie til å bo lenger fra verksområdet, på skogs plasser. I 1797 bodde ingen gruvearbeidere under Ø. Næs og Sletta men bare under Kroken og Båsland. De fleste bodde under Båsland, der som tidligere nevnt plassene gjennomgående var størst. Skogsplassene var som regel bebodd av gruvearbeidere.

Når hammersvennene nokså konsekvent hadde de største plassene i tidsrommet, må det vise noe om deres posisjon i verkssamfunnet. De fleste svennene bodde hele tiden på Ø. Nes (i 1797 f.eks. 5 av 6 som leide plass) der de hadde de største plassene sammen med mestrene. I 1797 betalte de to hammermestrene henholdsvis 3 og 4 rd for sine plasser under Ø. Nes. Masmesteren bodde under Båsland der han betalte 3½ rd. Det er ikke noe som tyder på at mesternes plasser ble noe redusert i tidsrommet. Få hammerdrenger leide en plass, og i gruppen "andre arbeidere" var det stor spredning og i flere år få som leide plasser, slik at heller ikke for disse grupper er gjennomsnitt beregnet. I 1797 hadde "andre" de minste plassene (fig. 8.5).

Oppsummering.

Utgangspunktet for å undersøke plassutviklingen var i første rekke ønsket om å få innsikt i utvikling og fordeling av plassenes størrelse sett i forhold til husstandene, for ved det muligens å kunne forutsi noe om de muligheter husstandene hadde til å skaffe seg naturalinntekter.

Hva har så undersøkelsen vist? De husstander som i dette arbeidet er klassifisert som helårshusstander, bodde ikke alle på verkets grunn i Holt. Den andel som ikke gjorde det, må ha variert over tid. Også antall plasser som verket disponerte varierte over tid, men fram til ca. 1790 disponerte verket et antall plasser som svarte til at gjennomsnittlig ca. 75% av helårshusstandene kunne bo på verkets grunn.

Antall plasser i tidsrommet økte som en følge av at det var en stor økning i antall husstander knyttet til jernverket. Bare i liten grad skjedde økningen ved at verket gjennom eiendomskjøp fikk

overdratt plasser. Plassøkningen skjedde i stor grad på to gårders grunn, Ø. Nes og Båsland. Dette førte til at plassene ble mindre etter hvert. En slik reduksjon skulle en anta måtte få følger for naturalieavkastningen av plassene over tid.

Dette behøver likevel ikke bety at avkastningen på plassene ble mindre, det vil være avhengig av hva som ble produsert og graden av intensiv utnyttelse. Hvordan dette forholdt seg, blir nærmere undersøkt i kap. 12. Det samme blir de muligheter de forskjellige husstandskategorier hadde til naturalietilskudd fra plassene. Plassene ble trolig gjennomsnittlig mindre for alle kategorier unntatt mesterne. Men plasstørrelsene varierte. De forskjellige kategorier husstander hadde ikke alle samme muligheter til å skaffe seg de større plassene, noe som må ha fått noe følger for husstandsøkonomien.

Innledningsvis ble det nevnt at det aller meste av arbeidet med å utnytte plassene må ha vært utført av kvinner ved hjelp av barna. Men de av barna som var gutter, hadde fra ca. 10-års alder også muligheter til å få noe lønnsarbeid ved jernverket og gradvis bli faste arbeidere. Hvor husstanden bodde kan da ha betydd noe for guttenes muligheter til pengelønnsarbeid i tidlig alder. Med kort avstand til verksområdet der det var enkelt arbeid som kunne utføres, var mulighetene kanskje større for pengeinntekter for guttene enn når husstanden bodde lenger vekk fra verket. Ut fra en slik tanke skulle visse kategorier husstander, som f.eks. hammer- og masovnarbeiderne ha større muligheter til å få økte pengeinntekter gjennom husstandsmedlemmers arbeid i tidlig alder enn gruvearbeiderne. Hvordan dette forholdt seg kan først besvares gjennom en undersøkelse av det neste temaet - hvilke muligheter husstandsmedlemmene hadde til pengelønnsarbeid ved verket.

C. HUSSTANDSMEDLEMMENES MULIGHETER TIL PENGELØNNSARBEID

Den totale husstandssyssetningen

Hensikten med å få innsikt i husstandsmedlemmenes muligheter til pengelønnsarbeid er å kunne forutsi noe om og forklare inntektsutviklingen til husstandene som blir undersøkt i neste kapittel. Det er derfor ønskelig å få svar på flere spørsmål:

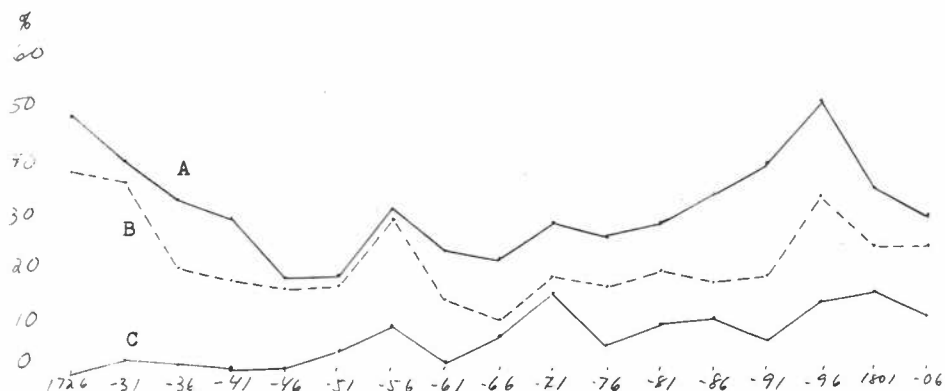
Hvor stor andel av husstandene totalt sett og av de forskjellige kategorier arbeidere hadde medlemmer utover en voksen mann i arbeid? Hvor mye arbeid hadde husstandsmedlemmene og hvilken lønn fikk de? Innledningsvis skal det undersøkes hvor stor andel av husstandene som hadde medlemmer i arbeid i undersøkelsesårene. Når uttrykket husstander med medlemmer i arbeid brukes i det følgende, er det alltid underforstått at det gjelder mannlige medlemmer i tillegg til en voksen helårsarbeider om husstanden har dette. Det siste nevnes fordi noen husstander som er klassifisert som helårshusstander ikke har inntekt fra noen voksen helårsarbeider, men fra andre husstandsmedlemmer. Andelen husstander med medlemmer i arbeid i prosent av helårshusstandene kalles heretter husstands-syssetningen, eventuelt syssettingsandelen.

Når kvinner er holdt utenfor denne definisjonen av husstands-syssetningen, er det fordi det var forsvinnende lite de bidro med av pengeinntekter i de fleste husstander. I flere av årene hadde ingen kvinner arbeid (se tab. 8.2), og når kvinnearbeid er påført regnskapene, gjelder det som regel bare få dagers arbeid. Før husstandssyssetningen omtales må det nevnes at de fleste husstandsmedlemmene i arbeid var sønner i alderen 10-18 år. Noen husstander hadde drenger i arbeid, de fleste var voksne. Andre kategorier familiemedlemmer forekom også, som bror, far, stesønn. Klassifiseringen av medlemmene var i de fleste tilfeller enkel, ut fra daglønssatsene, men problemer forekom f.eks. ved skillet voksen/ikke voksen når det utførte arbeidet var akkordarbeid, særlig gruvearbeid. Klassifiseringen kan derfor ikke betraktes som helt nøyaktig når det gjelder voksen/ikke voksen. Dette gjelder også antall medlemmer fordi spesifiseringen av hver enkelt husstandsmedlems arbeid ikke alltid er like nøyaktig notert i regnskapene hvis husstanden hadde flere i arbeid. Men lønnsatser for forskjellige aldre løste som regel det problemet.

Husstandssyssetningen er framstilt i fig. 8.6. Linje A viser det totale antall husstander med medlemmer i arbeid hele eller deler av året i prosent av helårshusstandene. Linje B viser andelen av de husstander som hadde ett eller flere ikke-voksne mannlige husstandsmedlemmer i arbeid hele eller deler av året. Linje C viser andelen husstander med to eller flere voksne helårsarbei-

Fig. 8.6 - Helårshusstander med mannlige medlemmer i arbeid i prosent av det totale antall helårshusstander.

- A - Samlet antall husstander med ett eller flere medlemmer i arbeid hele eller deler av året.
- B - Antall husstander med ett eller flere ikke-voksne medlemmer i arbeid hele eller deler av året.
- C - Antall husstander med to eller flere voksne helårsarbeidere.



Kilde : tab. B.2.b

dere. I A og B er det ikke foretatt noen avgrensning av hvor lenge det er utført arbeid, alle som har hatt arbeid fra noen få dager til nesten et år er tatt med.

Den totale husstandssysselsettingen (A) var ikke stabil fra år til år. Den var høyest i 1726 og -96 med henholdsvis 50 og 52,6% og lavest i 1746 og -51 med 19,6 og 20%. Andelen hadde da sunket hvert undersøkelsesår fra 1726. Etter en kortvarig økning til 33% i 1756 med fall til 24,5% i 1761, begynte en tendens til økt husstandssysselsetting fra 1760-årene til den nådde toppnivået i 1796. Deretter sank andelen til 30% i 1806.

Visse år var det også en forholdsvis stor andel voksne medlemmer i arbeid hele eller deler av året. Skillet mellom kurvene A og B antyder dette, særlig fra 1761.

Andelen husstander med to eller flere helårsarbeidere (C) fulgte ikke helt det samme mønsteret som A og B, selv om det visse år var sammenfall i stigende og synkende kurver. C hadde en stigende tendens når tidsrommet ses under ett, med et toppunkt i 1801 med 16,3%.

Den siste kurvens noe avvikende forløp kan ha sin forklaring i at det ikke var helt de samme faktorer som påvirket andelen voksne i helårsarbeid som den øvrige husstandssysselsettingen. En gjenomgåelse av de sannsynlige årsaker til endringene i husstandssysselsettingen vil antyde dette.

Bakgrunnen for husstandssysselsettingen

a. Demografiske forhold, verkets behov for arbeidskraft

For å forklare utviklingen over tid er det nødvendig å ha klart for seg at det var mange faktorer som var med på å bestemme husstandenes muligheter til tilleggsinntekter og følgelig utviklingen av husstandssysselsettingen slik den er fastslått foran.

Demografiske forhold og verkets drift bestemte om husstanden hadde arbeidsføre medlemmer og om det var arbeid å få. Dette skal utdypes litt.

Kjønnsfordelingen i husstanden avgjorde om husstanden hadde potensielle arbeidere, dvs. sønner. Aldersfordelingen på sønnene avgjorde mulighetene for å få arbeid. Før ca. 9-10-års alder var ingen sysselsatt ved verket. Det betyr videre at aldersfordelingen til arbeiderne var viktig fordi den påvirket alderssammensetningen til barna i familien. Før arbeiderne nådde ca. 35-års alder må en anta at sannsynligheten var liten for at de hadde sønner i arbeid, det måtte eventuelt være stesønner. I eldre

arbeideres husstander er det også noe mindre sannsynlighet for at ikke-voksne sønner er i arbeid, men i slike husstander kan det til gjengjeld være voksne sønner i helårsarbeid.

Aldersfordelingen i arbeidsstokken kan påvirkes av flere forhold, som antall arbeidere og verkets rekrutterings-politikk som igjen har sammenheng med verkets drift. Særlig må nevnes stabiliteten i arbeidsstokken. Er den generelt liten eller liten i visse kategorier arbeidere, kan den påvirke aldersfordelingen f.eks. i form av en gjennomgående ung arbeidsstokk.

Sysselsettingsmulighetene ved verket kan ha variert over tid ut fra verkets drift. Så lenge verket ikke hadde helårsdrift i masovn og andre deler av produksjonen - til 1750-årene - er det tenkelig at husstandssysselsettingen var mindre enn den senere ble, siden verkets voksne arbeidsstokk var sysselsatt med diverse slags arbeid over hele året. På den annen side kan det sesongvis ha vært behov for arbeidskraft fra barn og andre. Antall sysselsatte i løpet av året behøver derfor ikke ha blitt særlig påvirket av det forhold at det ikke var helårlig drift i de første ca. 25 år av perioden. Derimot har det fått betydning for mengden av utført arbeid som vist senere.

Gjennomgåelsen av verksdriften i kap. 2 viste at virksomheten ved verket var økende eller stabil det meste av perioden fra 1750-årene. Antall arbeidere økte inntil 1790-årene, da kom det en reduksjon med påfølgende økning i arbeiderantallet.

Hvordan virket alt det som ^{er}nevnt inn på husstandssysselsettingen slik den er vist foran?

Det lar seg ikke gjøre og har liten hensikt å detaljundersøke alle disse faktorerens innvirkning i de enkelte år. Noen hovedpunkter skal nevnes for å forklare de viktigste endringene.

De nye eierne av verket fra 1724 brukte i de første årene i stor grad den arbeidskraften som bodde på verket fra før. Bare noen få spesialarbeidere ble hentet utenfra. Mange av husstandene som var ved verket i 1726 var familier med barn, og sønnene fikk arbeid i 1726 og 1731. I 1736 er noen av sønnene oppført med egne husstander. - I de første 15 årene av undersøkelsesperioden ble antall arbeidere fordoblet og en del av disse var da sønner i husstandene fra 1726. Men økningen kom dessuten i stor grad av at verket knyttet til seg folk utenfra, spesialarbeidere langveis fra til hamrene ⁴⁵⁾ og folk fra distriktet. Den økende virksomheten

45) Se kap.4 s. 147.

ved verket førte til økt behov for voksne arbeidere som alt var opplært i et arbeid. Det var derfor stor tilgang av mange unge folk til verket i 1730- og 40-årene. Samtidig var det for visse grupper arbeidere liten stabilitet, det gjelder særlig hammerarbeiderne og "andre" arbeidere. Alt dette kan forklare den forholdsvis lave husstandssysselsettingen fra 1746 til og med 1766, med unntak av 1756. I det året var det mange husstander med gutter i arbeidsfør alder.

Fra 1741 da det var 45 arbeidere, gikk det over 35 år før arbeidsstokken igjen ble fordoblet (tab. 3.1). Det skjedde først mellom 1776 og 1781. Økningen var særlig sterk etter 1771. Mens arbeiderantallet økte med 25 fra 1741 til -71 økte det med 27 fra 1771 til -81. Og i hvert fall denne siste økningen skjedde i stor grad fra verkets egne husstander. Undersøkelser viser at av de 97 arbeiderne i 1781 hadde 42-43 vært i helårsarbeid ved verket 10 år før. Av de resterende var 35-36 arbeidere sønner av arbeidere som hadde vært ved verket ti år før eller tidligere, mens det var usikkert om 7 personer var sønner til tidligere arbeidere. 12 personer hadde så langt det er mulig å undersøke ikke slektskap med noen arbeidere ved verket ti år før. 6 av disse tilhørte gruppen andre arbeidere der arbeidsstokken vanligvis var lite stabil, 2 var gruvearbeidere, 3 hammerarbeidere og 1 var arbeidsformann.

Den lille tilgangen i de ti årene av arbeidere som ikke hadde hatt tilknytning til verket ti år før, tyder på stor stabilitet i arbeidsstokken på den tiden og på at det hadde vært en stor tilvekst av sønner i de arbeiderhusstander som var ved verket i 1760-årene. Dette kan igjen bidra til å forklare den økende husstandssysselsettingen i 1770 og -80-årene og den stabile andelen av husstander med ikke-voksne i arbeid. Det var stort sett også en større andel husstander med flere enn en helårsarbeider i disse årene enn det hadde vært tidligere, dvs. flere voksne sønner heime i husstandene. Samtidig må aldersfordelingen til arbeiderne ha vært forholdsmessig ensartet i de undersøkte år siden andelen ikke-voksne i arbeid var så stabil (fig. 8.6, B) i tiden 1771-1791. Det er da forutsatt at sysselsettingsmulighetene var noenlunde de samme disse årene. Alt tyder på at de var det og at de var gode.

I 1796 var husstandssysselsettingen høyest av alle år, 52,6%. Dette året var arbeidsstokken blitt kraftig redusert sett i forhold til 5 år før, noe som isolert sett kunne tyde på driftsinn-

skrenkninger og reduserte arbeidsmuligheter for husstandsmedlemmene. Men når husstandssysselsettingen tvert imot økte, må andre forklaringsgrunner enn sysselsettings-mulighetene brukes. - Reduksjonen skjedde særlig blant gruvearbeidere som ikke bodde ved verket og blant arbeidere som lettere kunne flytte enn husstander med flere barn. De arbeidere og husstander som verket hadde igjen i sin tjeneste må derfor ha vært slik aldersmessig sammensatt at mange av dem hadde barn i arbeidsfør alder. Forholdene kan slik sammenliknes noe med 1726. Nedgangen i husstandssysselsettingen i 1801 og 1806 kan da forklares noe av at sønnene vokste til og fikk egne husstander slik de gjorde etter 1726.

På grunnlag av gjennomgåelsen av endringer i husstands-sysselsettingen over tid og av bakgrunnen for utviklingen, er det ikke mulig å si noe om det periodevis kunne være vanskeligere eller lettere å få sønner i arbeid. For å kunne si noe om det måtte husstandssammensetningen i undersøkelsesårene være kjent. - Men alt tyder på at sysselsettingsmulighetene for sønner og andre mannlige medlemmer må ha vært gode i hele perioden, og også etter 1796 da antall husstander økte raskt igjen.

Det var en økende virksomhet ved de mange sider av verksdriften utover i århundret og produksjonen var på sitt høyeste ved århundreskiftet. Verket hadde hele tiden behov for mye ukvalifisert arbeidskraft og for å opplære folk til spesialarbeid (hamrer, masovn, håndverk). Verket var interessert i å opplære arbeidersønnene, ledelsen ville gjerne ha folk som var oppvokst ved verket. Det ga størst garanti for stabilitet i arbeidsstokken.⁴⁶⁾

Det var først og fremst folk til spesialarbeid som ledelsen hadde mest omsorg for å være selvforsynt med. Mindre kvalifisert arbeid kan det ha vært tilstrekkelig tilgang på i distriktet, slik at det ikke var gitt at verket sysselsatte alle sønner som vokste opp i husstandene. Alt tyder likevel på at verket må ha sysselsatt svært mange av sønnene til arbeidere som bodde på verkets plasser. Mange arbeiderslekter kan derfor følges i generasjoner.

46) Dette framgår bl.a. mer eller mindre direkte av visse brev fra verksledelsen til forvalteren i den eldste brevkopiboken fra 1724-33, som når ledelsen ville få tilbake til verket spesialarbeidere som var oppvokst ved Baaseland, men som nå var ved andre verk fordi det hadde vært driftsstans ved Baaseland (f.eks. brev 25.5.1725). Verket var også interessert i å opplære sønner til spesielt arbeid, se brev av 5.1. og 22.3.1732 som gir eksempel på det.

I 1801 f.eks. var 7 av i alt 18 hammerarbeidere (mestere, svenner, drenger) direkte etterkommere etter arbeidere ved verket i 1726 og 1731. Gjennom kvinneledd stammet dessuten minst 2 arbeidere til fra en arbeider ved verket i 1731, i alt halvparten av de 18 arbeiderne. Det kan ha vært flere gjennom kvinneledd uten at det er kjent. Av masovnarbeiderne i 1801, inklusiv mester, var i alt 11 av 20 arbeidere direkte etterkommere etter arbeidere ved verket i 1726. Gjennom kvinneledd, som ikke er kjent, kan det ha vært flere. Også i de andre kategoriene var det mange som stammet fra arbeidere som var ved verket i Baaselands-tiden og den første tiden på Næs.

Men innsikt i slektene viser også at mange sønner hadde kortere tids arbeid ved verket. De forsvinner ut av regnskapene ved død eller de fikk seg arbeid annet sted. Det var også noe avgang fra verkets arbeidsstokk av voksne sønner som ville søke arbeid annet sted eller de ble rett og slett gitt avskjed av verket. Eksempler kunne nevnes. Men noen systematisk undersøkelse er ikke foretatt av de enkelte husstandsmedlemmers livsløp slik at avgangen fra verket av husstandsmedlemmer kan ikke dokumenteres i omfang.

b. Holdninger - økonomiske behov, arbeidsplikt?

Under gjennomgåelsen foran er det et forhold det ikke er satt spørsmål ved: arbeidernes holdninger til det å ha husstandsmedlemmer i arbeid. Det er tilsynelatende tatt som gitt at det bare var verkets etterspørsel etter arbeidskraft, ut fra verksdriften, som regulerte sysselsettingen sammen med demografiske faktorer.

Men visse holdningsvariasjoner eller holdningsendringer i perioden fra husstandenes side kan ikke helt utelukkes. Dette har sammenheng med forholdet inntekter - priser. Det er f.eks. ikke usannsynlig at det i år med forholdsvis lave priser ble følt som et noe mindre behov for husstandene å skaffe seg tilleggsinntekter fra husstandsmedlemmer, enn i år med høye priser.⁴⁷⁾ Forsøk

47) Sml. Sejersted, 1973, der han i avsnitt om priser og lønninger i det førindustrielle samfunn bl.a. sier (s. 15) at "-- arbeide for pengelønn for store grupper var den marginale inntekt som man avpasset etter basisinntekten. Jo høyere lønns-satser, jo mindre trengte man å arbeide. Var det dyrtid med relativt dårlige lønninger, ble man stimulert til større arbeidsinnsats." Med basisinntekt mener Sejersted naturalieinntekt. I denne undersøkelse vil en voksen helårsarbeiders inntekt være å betrakte som basisinntekt og husstandsmedlemmers inntekter "den marginale inntekt" ved siden av naturalier.

er gjort på å se om spor av slike holdninger kan finnes ved hjelp av de data som foreligger til nå. Tabell 8.1 viser det gjennomsnittlige antall sysselsatte pr. husstand, sett i forhold til alle husstandene i undersøkelsesårene og prisutviklingen på korn de samme årene. År med forholdsvis høye priser er satt opp mot år med forholdsvis lave priser.

Tabell 8.1 - Gjennomsnittlig antall sysselsatte pr. husstand (av det totale antall husstander) og kornprisutviklingen (1726 = 100) i de 17 undersøkelsesårene.

År med f.h.vis høye priser			År med f.h.vis lave priser		
år	antall sysselsatte	kornpris- indeks	år	antall sysselsatte	kornpris- indeks
1726	1,64	100	1731	1,29	66
1741	1,33	136	1736	1,28	83
1756	1,47	102	1746	1,16	88
1766	1,23	116	1751	1,26	73
1771	1,41	145	1761	1,28	78
1786	1,39	151	1776	1,36	113
1796	1,66	157	1781	1,35	108
1801	1,48	238	1791	1,45	119
1806	1,34	269			

Kilde: tab. 8.2 og tab. D.12

Resultatene av oppstillingen i tabell 8.1 er ikke entydige, men de ser likevel ut til å kunne antyde en tendens: År med forholdsvis høye kornpriser hadde vanligvis litt høyere gjennomsnittlig antall sysselsatte pr. husstand enn år med lave priser. I år med lavere priser er det dessuten en tendens til høyere sysselsetting med stigende priser. Dette er kanskje ikke bare tilfeldig ved at demografiske faktorer påvirket andelen sysselsatte. På den annen side er det ikke i år med høyere priser en tilsvarende tendens til høyere antall sysselsatte med stigende priser. Demografiske forhold kan ha slått sterkere ut i mange av disse årene. Særlig tydelig gjelder det for 1726 og 1796 som omtalt foran.

På grunnlag av oppstillingen i tabell 8.1, må en likevel være forsiktig med å tolke den iakttagne tendens til litt høyere

sysselsetting i år med høye priser enn i år med lavere som uttrykk for bevisste holdninger fra arbeidernes side. Det kan stå som en hypotese. Men korrelasjon behøver ikke vise årsakssammenheng. Det kan dessuten også være et spørsmål i hvilken grad husstandene kunne regulere sysselsettingsantallet.

Husstandene var som oftest gjeldbundne til verket som neste kapittel vil vise, og de fleste bodde på verkets plasser. Disse to faktorer kan ha medført liten reell valgmulighet for mange når det gjaldt å arbeide for verket, ikke bare for hovedforsørgers vedkommende, men også for husstandsmedlemmer. Nå forpliktet leieforholdet av plassene bare den som var bruker av en plass til å stå i verkets tjeneste. I leieavtalene ble det ikke pålagt arbeidernes sønner å arbeide for verket.⁴⁸⁾ Dette kunne oppfattes som en forpliktelse fra verkets side til å skaffe dem arbeid, en forpliktelse verket ikke kan ha vært villig til å påta seg som et generelt prinsipp. Derimot kan en slik gjensidig forpliktelse ha forekommet i tilfeller der enker etter arbeidere leide plasser og enken hadde sønner som vokste til.

I hvilken grad det må ha oppstått en slags gjensidig arbeidsforpliktelse mellom verk og arbeiderhusstand må ha hatt sammenheng med gjeldsproblematikken.⁴⁹⁾ Noen systematisk undersøkelse av forholdet mellom graden av husstandssysselsetting og graden av gjeldsforpliktelser er ikke undersøkt. Men at det var en sammenheng kan dokumenteres.

Det er eksempler i regnskapene på at sønner har overtatt deler av foreldrehusstandens gjeld ved overgang til eget regnskap, og at sønner ikke har fått forlate verket før deler av husstandens gjeld er avbetalt.

Ved skriftlige utsagn har verket i enkelte tilfeller meddelt at det ikke har fordringer, "Pretension", på sønner oppvokst ved verket.⁵⁰⁾ Eksempel er også funnet på at verket har forpliktet seg

48) Eksempler på skriftlige vilkårsedler foreligger først fra århundreskiftet, men det er ikke sannsynlig at det i eventuelle skriftlige tidligere avtaler eller i avtaler mellom verket og en arbeider som ble ansatt fast, har inngått forpliktelser av den art annet enn kanskje i spesielle tilfeller.

49) Se kap. 13 for en samlet omtale av gjeldsproblematikken.

50) F.eks. brev av 1.2.1749, (Jørgen Jonassen) og 4.3.1754 (Tellef Svendsen), Næs nr. 182, brevkopibok 1740-66.

til å holde sønner i arbeid for å nedbetale gjeld⁵¹⁾ og på at en arbeider er pålagt av verket å holde dreng for samme formål.⁵²⁾ Alt dette viser at husstandssysselsettingen ikke bare var et tilfeldig resultat av at verket hadde bruk for arbeidskraft, men også av bevisste avgjørelser som har med husstandsøkonomien å gjøre. Av eksemplene kan det se ut som husstandssysselsettingen mer har vært et resultat av avgjørelser tatt av verket enn av husstandene. I hvilken grad arbeiderne selv gikk til verket og ba om å få andre i husstanden i arbeid, er det umulig å si noe om.

På ett punkt skulle en likevel anta at økonomiske behov hos husstanden selv har hatt betydning for sysselsettingen, og det er ved tilsetting av drenger, selv om det finnes eksempel på at verket har pålagt noen å holde dreng.

Med dreng menes generelt voksne eller ikke voksne husstandsmedlemmer som ikke er sønner i husstanden, men som regel leid arbeidshjelp. Deres arbeidsinntekter går til husstanden mot at de får kost og litt lønn. Det hender at betegnelsen dreng også brukes om en stesønn eller bror, betegnelsen behøver derfor ikke stå for en person som ikke har familieforhold til noen i husstanden. Men bruken av dreng til verksarbeid må også ses i sammenheng med om husstanden hadde sønner eller andre husstandsmedlemmer som kunne ta arbeid ved verket. Derfor sier ikke antall drenger i et år nødvendigvis så mye om behovet for økt husstandsinnpekt. I 1741 var antallet størst (tab. 8.2), og det var få familiemedlemmer i arbeid. Egentlig er det bare i det året at antall drenger kanskje kan ha hatt en klar sammenheng med behovet for økt husstandsinnpekt på grunn av høye priser. I de andre årene er antallet drenger sammenliknet med antall andre husstandsmedlemmer i arbeid for lite til at noen generelle slutninger om sammenheng mellom økonomisk behov og sysselsetting av drenger kan trekkes.

51) I 1791 kjøpte Jens Jonsen Skåland husene på en av Klovestølplassene. I 1794 kjøpte verket huset tilbake og i regnskapet hans står det: "ifølge deraf bliver Verket ikke videre for-bunden at skaffe hans Sønnner Arbeide, (uth. her) saasom Vil-kaaret herved ophører med at kvitte maanedlig til Huusernes Afbetaling 2 a 4 rd". Denne gjeldsforpliktelsen gjaldt hus, men prinsippet kan ha vært generelt.

52) I mars 1792 kjøpte sagmester Nils Stiansen hus for 130 rd. Hans eget som han solgte, ble vurdert høyere enn han fikk betalt, 60 rd, men han gikk med på å få mindre for huset mot "at beholde en Tienstedreng udi Arbeid indtil det mæste af Gielden ble afbetalt" (uth. her). Fra april 1792 hadde han dreng i arbeid ved Solberg gruve.

Tabell 8.2 - Det totale antall mannlige medlemmer i arbeid i helårs-husstandene hvert femte år fra 1726-1806. Gjennomsnittlig (aritm.) antall a) voksne helårs-arbeidere, b) menn og gutter pr. husstand. Kvinner i husstandene i arbeid de samme år.

	1726	31	41	56	59	63	72	68	75	86	101	119	131	164	126	136	139
helårs	22	23	31	42*	50	53	54	56	61	70	80	97	105	120	86	105	115
ikke-helårs	3	0	3	7	0	0	1	4	3	5	5	2	7	15	5	2	1
helårs	0	4	2	0	2	2	4	3	5	2	2	4	3	10	14	10	7
ikke-helårs	11	5	5	7	8	13	13	5	6	12	14	16	16	19	21	19	16
til sammen	36	31	41	56	59	63	72	68	75	86	101	119	131	164	126	136	139
derav drenger	0	0	3	9	1	1	3	3	1	2	2	2	4	7	4	3	2
gj.snitt	a) 1,00	0,96	0,97	1,00	0,98	1,06	1,10	1,06	1,00	1,15	1,08	1,10	1,12	1,06	1,13	1,14	1,11
pr. husstand	b) 1,64	1,29	1,28	1,33	1,16	1,26	1,47	1,28	1,23	1,41	1,36	1,35	1,39	1,45	1,66	1,48	1,34
kvinner	4	2	2	0	30**	0	0	0	1	1	1	4	0	6	2	5	9
jenter	4	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Kilder: Som tabell 3.1.

Merknader: * 3 gruvearbeidere som hadde felles regnskap er holdt utenfor tabellen da det er uråd å si hvor mange husstander de representerer.

** Disse kvinnene hadde noen få dagers arbeid hver med innhøstning. Tilsvarende kan ha forekommet også de andre årene uten at det er oppført i regnskapene.

Antall helårsarbeidere er tatt fra tabell 3.1. Ikke-helårs voksne mannlige husstandsmedlemmer er som oftest drenger eller voksne sønner, eventuelt far, bror eller andre slektninger som har hatt arbeid deler av året. Drenger som har hatt gruvearbeid, har det i noen tilfeller vært vanskelig å klassifisere som voksne eller ikke slik at noe skjønn er brukt.

Helårs ikke-voksne mannlige arbeidere er sønner, eventuelt drenger, som har hatt arbeid mest mulig over hele året eller minst 3/4 år. Noen inntektsgrense er ikke satt p.g.a. ulike lønnsatser for forskjellige aldrer. Gutter som hadde fra noen dager og opp til 3/4 års arbeid, er klassifisert som ikke-helårs, ikke-voksne arbeidere.

Kvinnene hadde i de fleste tilfeller bare få dagers arbeid.

Mengden av arbeid som husstandsmedlemmene utførte kan også være en indikator på variasjoner i behovet for ekstra husstandsinn-tekter. Arbeidsmengde vil bli undersøkt senere i kapitlet.

c. Voksne helårsarbeidere

For voksne helårsarbeidere faller arbeidsmengde og antall sammen. Før 1751 var det ingen eller bare en voksen helårsarbeider blant sysselsatte medlemmer. Senere var det tendens til økende andel (tab. 8.2). Den manglende helårsdriften før 1750-årene kan ha gitt reduserte sysselsettingsmuligheter. Men når prosentandelen av husstander med voksne helårsmedlemmer i arbeid var økende, må det ha andre årsaker enn sysselsettingsmulighetene. Det er nær å tenke seg at visse forhold kan ha hatt innvirkning på det. Ett er plassutviklingen. Mulighetene eller eventuelle vanskeligheter med leie av plass kan ha påvirket hvor lenge voksne sønner ble boende hjemme før de giftet seg og hadde regnskap sammen med faren eller kost hos foreldrene. Det kostet dessuten å skaffe seg hus i tiden fra 1740-årene til midten av 1790-årene, i det tidsrom da presset på plassene i store deler av perioden var økende. Og leie av plass ved verket og kjøp av hus angikk verket:

"Ingen af Værkets Mandskab maa indlade sig i Ægteskab førend han dertil faar min egen Tilladelse, og har lagt sig saa meget tilbedste, at han uden Forskud selv kan bekoste Hus og andre Fornødenheder."⁵³⁾

Dette er verkseierens ord fra 1790 i en bekjentgjørelse der han innledningsvis sier at han "igjen herved igientager mine forrige Advarsler". Det er tydelig at verksledelsen har hatt noe kontroll med unge, ugifte arbeidere. Det var ikke bare en personlig eller familiemessig avgjørelse å forlate foreldrenes husstand, det var en avgjørelse av økonomisk art som også berørte verket.

Men så strenge betingelser som Jacob Schnell her uttrykker, at arbeiderne skulle ha samlet seg opp nok midler til hus, ble ikke gjennomført i praksis etter regnskapene å dømme. Det vanlige var at alle satte seg i gjeld når de kjøpte hus.⁵⁴⁾ Fra midten av 1790-årene var ikke huskjøp lenger aktuelt for arbeiderne, da verket

⁵³⁾ Tillegg VII, punkt 3 a.

⁵⁴⁾ I noen tilfeller giftet arbeiderne seg med andre arbeideres enker og overtok da hus og plass mot å overta enkens gjeld.

overtok husene⁵⁵⁾ slik at denne betingelsen i alle fall bortfalt da. Samtidig ble som vist plassforholdene noe bedre.

Det at verksledelsen slik har medvirket til å regulere inngåelsen av ekteskap for unge arbeidere, må ha fått virkning på antall husstander ved verket og på husstandssysselsettingen, både andelen husstander med medlemmer i arbeid, og som en følge av det, det gjennomsnittlige antall sysselsatte pr. husstand sett i forhold til alle husstandene.

Selv om det for plass- og boligforholdenes vedkommende var mindre begrensninger omkring århundreskiftet, var andelen husstander med voksne medlemmer i helårsarbeid større i 1801 enn tidligere. Demografiske forhold kan forklare det (mange sønner som så vidt var voksne i husstandene). Men de høye prisene og reallønnsutviklingen ved århundreskiftet kan ha forsterket behovet for ekstraintekter i foreldrehusstandene og derved sinket inngåelsen av ekteskap. Økonomiske virkninger av den art kan også ha vært tilfelle før.

Det kan påpekes at det gjennomgående er høyere andel husstander med voksne medlemmer i helårsarbeid i år med høyere priser enn i år med lavere,⁵⁶⁾ dvs. samme tendens som for gjennomsnittlig antall sysselsatte pr. husstand (tab. 8.1). I begge tilfeller kan det ha sammenheng med at forholdet priser og lønninger har hatt noe innvirkning på sysselsettingen. Men det kommer kanskje mindre av bevisste holdninger eller reguleringer fra husstandens side enn fra verkets. På grunn av det økonomiske av-

⁵⁵⁾ Se kap. 11 om boligutviklingen.

⁵⁶⁾ Prosentandel husstander med voksne medlemmer i helårsarbeid

År med f.h.vis høye priser		År med f.h.vis lave priser	
1726	0	1731	4,2
1741	2,4	1736	3,1
1756	10,2	1746	2,0
1766	8,2	1751	6,0
1771	16,4	1761	3,8
1786	11,7	1776	6,8
1796	14,5	1781	10,2
1801	16,3	1791	7,1
1806	11,5		

Kilde: Tab. B.2 Se også tab. 8.1.

hengighetsforholdet som de fleste husstandene stod i til verket, kan husstandssysselsettingen i større grad ha vært et resultat av avgjørelser tatt av verket enn av husstandene.⁵⁷⁾

Hittil er husstandssysselsettingen undersøkt generelt. Bakgrunnen for utviklingen av husstandssysselsettingen er nevnt i hovedtrekk. Utviklingen var bestemt av demografiske og økonomiske forhold. Mange sammenhenger er antydnet uten at det har vært mulig å undersøke alt systematisk eller å påvise sikre årsakssammenhenger.

Men utviklingen kan også ha vært noe bestemt av at de faktorer som er nevnt, kan ha hatt noe forskjellig innvirkning på de forskjellige grupper. Hvordan var fordelingen av husstandssysselsettingen på gruppene?

Fordeling av husstandssysselsettingen, utvikling og bakgrunn

Det framgår av tabell B.3 at det blant hammersvenner og drenger var få husstander med medlemmer i arbeid før 1780-årene. Gruppene arbeidsformenn/håndverkere, masovn- og gruvearbeidere hadde større husstandssysselsetting. Også i gruppen andre arbeidere var det lite husstandssysselsetting før på slutten av århundret.

Den lave husstandssysselsettingen blant hammerarbeiderne til og med 1770-årene har sin årsak i liten stabilitet i disse gruppene. Et moment er avansement fra dreng til svenn, for noen svenner videre til mester. I noen tilfeller skjedde også over-

57) Dette kan ha vært tilfelle generelt sett for store deler av avhengige grupper i førindustriell tid, i hvert fall i mindre og oversiktlige samfunn, som et verkssamfunn (Kongsberg og Røros kan ha vært for store). Dette er en annen tanke enn den som er sitert fra Sejersted i note 47 der preferansene til den som tar arbeid bare ses i sammenheng med priser, og virkningene av eventuelle avhengighetsforhold under en arbeidsgiver for sysselsettingen ikke er trukket inn. Sejersted sier likevel at det er uvisst hvor generell den mekanismen han nevner, er.

gang til andre kategorier arbeidere.⁵⁸⁾ Til og med 1750-årene var det dessuten blant svennene en større tendens til vandring enn på slutten av århundret. Noen kom til verket og forsvant igjen etter noen år, eller folk oppvokst og opplært ved verket reiste og kom kanskje tilbake etter å ha vært ved andre verk.⁵⁹⁾ Dette må ha ført til at flere av svennene lenge ofte var folk uten sønner i aktuell arbeidsalder. Først på slutten av 1760-årene ble arbeidsstokken blant svennene mer stabil. Drengene var som oftest unge arbeidere, det er da naturlig at de hadde lav husstandssysselsetting.

Også gruppen "andre arbeidere" var lite stabil til langt utover i århundret. Som nevnt i kap. 3 er det en samlegruppe av folk som har hatt diverse slags arbeid. Flere av disse hørte ikke til det verket ville kalle faste arbeidere. Mange hadde heller ikke i alle år husstandsinntekter store nok til å bli klassifisert som helårshusstander. Det var antakeligvis først og fremst faste arbeideres sønner som ble sysselsatt ved verket.

Stabiliteten i arbeidsstokken var størst blant arbeidsformenn/håndverkere og masovnarbeidere, noe mindre blant gruvearbeiderne.

58) Følgende oversikt viser antall arbeidere av svenner og drenger som hadde arbeid i samme kategori 5 år før: (1731 er sett i forhold til 1726):

	svenner	drenger	svenner	drenger
1731	2	0	1766	3
1736	0	0	1771	3
1741	3	0	1776	3
1746	2	0	1781	4
1751	2	1	1786	5
1756	1	1	1791	6
1761	4	4	1796	6
			1801	8
			1806	5

(Til og med 1771 var det 4-5 svenner i helårsarbeid ved verket, deretter 8 svenner. Til og med 1746 var det 1-3 drenger, 1751 til -71 vanligvis 5 drenger, 1776 til -96 vanligvis 6 og de to siste årene 8, (tab. 3.1).

59) Se kap. 4, note 27.

De første undersøkelsesårene til og med 1741 var husstandssysselsettingen forholdsvis høy blant masovnarbeidere og også gruvearbeidere, henholdsvis 61,9% og 56% av det samlede antall helårs-husstander i de 4 første undersøkelsesårene hadde sysselsatte husstandsmedlemmer. For arbeidsformenn/håndverkere var andelen 33,3%. Senere ble sysselsettingsandelen i de forskjellige grupper noe annerledes.

Et grovt mål for dette gir sysselsettingsandelen for hele resten av tidsrommet som var 42,8% for arbeidsformenn/håndverkere, for gruvearbeidere 29,7% og for masovnarbeidere 25,8%. Masovnarbeiderne hadde altså lavest andel av de tre gruppene, til tross for at de bodde sentralt nær verket. Stikkprøver viser at denne tendensen og rekkefølgen var gjennomgående i de fleste år i tidsrommet.

Alders- og kjønns sammensetningen kan ha vært noe forskjellig i husstandene i de tre gruppene. Materialet er ikke større enn at det kan ha slått ut, særlig i de første årene. Den store sysselsettingsandelen blant arbeidsformenn/håndverkere har dessuten utvilsomt sammenheng med at særlig arbeidsformenn har hatt noen års praksis før de fikk en slik stilling. De var med andre ord ikke helt unge arbeidere og derfor er det sannsynlig å finne en forholdsvis stor prosentandel husstander med gutter i arbeidsfôr alder i denne gruppen.

Arbeidsformenn/håndverkere og gruvearbeidere hadde ofte drenger i husstandene i motsetning til masovnarbeiderne der det sjelden forekom. Det må være et utslag av at de førstnevnte grupper hadde lettere for å ha med seg folk i arbeid enn masovnarbeiderne. Arbeidet i masovnen var klarere avgrenset til et visst antall menn med innsikt i det spesielle arbeidet der. Med de relativt små inntekter særlig gruvearbeiderne hadde, kunne drenger i arbeid gi et kjærkomment bidrag til husstandens økonomi. Selv om en dreng skulle ha mat og litt lønn, lønte det seg for husstanden.⁶⁰⁾

Igjen er vi tilbake til at forhold ved husstandsøkonomien kan ha hatt virkninger på husstandssysselsettingen ved siden av demografiske forhold som er påvirket av bl.a. stabiliteten i arbeidsstokken. Dessuten kan type arbeidsplasser som hovedforsørger var ved, og i hvilke grad han var en av verkets faste arbeidere, også

60) Se kap. 11 s. 432,433.

ha hatt noe å si for mulighetene til å sysselsette husstandsmedlemmer. Alt dette viser at husstandssysselsettingen er bestemt av mange forhold.

For den enkelte husstands økonomi var det naturligvis av stor viktighet hvor mange i husstanden som hadde arbeid og arbeidets varighet og lønn. Dette skal nå undersøkes noe.

Antall medlemmer i arbeid og arbeidets varighet

I stedet for å undersøke disse forholdene i alle de 17 undersøkelsesårene, er utvalget begrenset til de fire årene som skal detaljundersøkes m.h.t. utgifter og forbruk, dvs. årene 1726, 1736, 1766 og 1801. Tall for disse fire år kan vise en tendens.

I disse årene var det et vanlig mønster med bare ett husstandsmedlem i arbeid i tillegg til vanligvis en voksen helårsarbeider i de fleste husstandene, dvs. i alt to personer i inntektsgivende arbeid i husstandene (tab. B.4). Prosentberegninger viser at henholdsvis 72,7, 81,8, 71,4 og 78,8% av husstander med medlemmer i arbeid hadde 2 personer i arbeid, altså gjennomsnittlig 3/4 av husstandene. De øvrige hadde enten 1 person eller 3 og opp til 4 personer i arbeid. I 1736 forekom det ikke at noen hadde over 2 personer i arbeid og 4 personer i arbeid hadde bare én husstand i 1766 og 3 i 1801.

Eller vurdert på en annen måte og i forhold til det totale antall husstander: i 1726 hadde 13,6% av husstandene flere enn to personer i arbeid, i 1736 ingen, i 1766 3,9% og i 1801 7,6%. Disse tallene kan gi en mistanke om at ikke alle mannlige husstandsmedlemmer i aktuell alder kan ha vært i noe inntektsgivende arbeid ved verket disse årene, bortsett muligens fra 1726.

Det viser seg at gjennomsnittlig antall sysselsatte pr. husstand med medlemmer i arbeid, iberegnet alle voksne helårsarbeidere, var 2,27 i 1726, 1,82 i 1736, 2,21 i 1766 og 2,3 i 1801. De noenlunde like tallene for 1726, 1766 og 1801 kan tyde på at 2,2 eller 2,3 er nokså representative tall for det totale antall verks-sysselsatte i husstander med medlemmer i arbeid.

I alle fall var det i alle år mest vanlig med bare ett husstandsmedlem i arbeid ved siden av hovedforsørger, det bekrefter

et overblikk over husstandssysselsettingen. Det er klart at husstandsmedlemmer i helårsarbeid, og da først og fremst voksne, ga husstanden mest inntekter. Andelen der var skiftende fra år til år, men tendensen var økende som vist foran. Det framgår også av de fire årene, i 1726 var andelen 0%, i 1736 3,1%, i 1766 8,2% og i 1801 16,3% av alle husstander. Totalt sett var det da likevel bare få husstander som hadde inntekter fra to helårsarbeidere. Det vanlige var ekstraintekter fra en ikke-voksen i husstanden. I alle år, unntatt 1741, utgjorde disse et langt større antall enn de voksne som ikke hadde helårsarbeid i husstandene (tab. 8.2). Det er derfor å forvente at de samlede inntekter til en gjennomsnittshusstand med medlemmer i arbeid særlig vil være avhengig av mengde arbeid og lønnsatser som gutter fikk i tidsrommet.

Noen av guttene hadde en arbeidsmengde som gjør at de er blitt klassifisert som helårsarbeidere. Arbeidsmengden er satt til minimum 3/4 år. Noe skjønn er brukt for å anslå dette hvis de har hatt akkordarbeid. Siden lønnsattsene varierte etter alder kan det ikke her settes en inntektsgrense for helårsarbeidende gutter.

Antall helårsarbeidende gutter i husstandene i undersøkelsesårene vil antakeligvis først og fremst være bestemt av demografiske forhold, det at det i det hele tatt var gutter i alderen 15-16 til 18 år i husstandene.⁶¹⁾ Som regel hadde ikke gutter under 15 år helårsarbeid viser regnskapene, selv om det forekom at noen gutter under denne alder var i arbeid hele året hvis faren var død og de var eldste mannlige medlemmer i husstandene.⁶²⁾ Men på den annen side var ikke alle gutter over 15-16 år i helårsarbeid, derfor kan ikke alder brukes som kriterie på at en gutt var helårsarbeider.

61) Se kap. 3 s. 102 som nevner visse problem med å avgjøre skillet voksen ikke-voksen.

62) Et eksempel: I 1791 hadde Henrich Gunnovsens enkes eldste sønn arbeid i alt 256½ d å 10, 12 sk. I 1796 hadde han helårsarbeid å 12, 14 og 16 sk + gruvearbeid. Han kan ha vært ca. 11 år i 1791 og 16 år i 1796 vurdert etter lønnsattsene (Se tab. 8.3 og note 70.)

Siden antall gutter som hadde arbeid hele året først og fremst var avhengig av alder og altså demografiske forhold, behøver dette antallet ikke si så mye om hvor mye arbeid verket kunne sysselsette husstandsmedlemmer med. Det gir sysselsettingen av gutter, som ikke er klassifisert som helårsarbeidere, bedre innsikt i.

I 1726 hadde 5 av 11 gutter bare få dagers arbeid mens 6 hadde arbeid fra ca. 1 måned til ca. ½ år. I 1736 hadde 4 av 5 gutter arbeid fra 12½ dag til 48 dager, bare én hadde altså mer enn dette.

I 1766 derimot hadde bare 2 av 6 få dagers arbeid mens 4 hadde arbeid opp til 3/4 år. Og i 1801 hadde 2-3 arbeid opp til ½ år og 16-17 mellom ½ og 3/4 år.

Disse tallene kan være representative for en tendens: gutter som ikke var helårssysselsette ved verket hadde mindre arbeid i de første undersøkelsesårene enn senere i perioden. Denne observasjonen er viktig fordi den må ha som resultat at det er større sannsynlighet for at en husstand som har gutter i noe arbeid ved verket, fikk større inntekter ved dette i undersøkelsesårene etter at driften ved verket ble helårlig enn før.

Når tall for de fire årene m.h.t. hvor mye arbeid guttene hadde, antas å være representative for en tendens, kommer ikke dette bare av at verksdriften økte. Sysselsettingen økte nemlig på tross av et annet forhold: før 1740 var barna frie til å arbeide når som helst på året, etter 1740 holdt verket skole for dem deler av året. Dette må omtales litt nærmere.

Skole og arbeid

I forordningen om skolene på landet av 23. januar 1739 stod det bl.a. at verkseiere kunne opprette fast skole ved bergverkene hvis de ønsket det.⁶³⁾ Siden verksledelsen ved Næs gikk til det skritt å opprette fast skole for arbeidernes barn, og i alle år etter 1740 hadde lærer ved verket, skulle en anta at arbeiderne ikke

63) T. Høverstad: Norsk skulesoga, Kristiania 1918, s. 10. Ulrich Schnell hadde ved gavebrev av 10.10.1738, altså før forordningen kom, offentliggjort planer om å opprette en fast skole ved verket, (R. Nicolaisen, 1858, s. 351). Skolen kom i gang fra 1740. (I Næs nr. 41, dokumentprotokoll 1795-98 framgår det s. 11, punkt D at verket dengang hadde i behold "En Tale holden i Skolen paa dens første Dag Ao 1740".)

uten grunn kunne la være å sende barna på skolen.⁶⁴⁾ Verkets skole var igjen under kontroll av presten i sognet og biskopen i stiftet slik at også verket på sin side må forventes å overholde skoleforpliktelsene.

Etter forordningen av 1739 skulle barna gå regelmessig på skole til de var ca. 12 år, men deretter og fram til konfirmasjonen kunne de slippe med mindre skolegang. - Hvordan skolen ble praktisert ved Næs på 1700-tallet, er ikke kjent. Noe reglement for skolen er ikke funnet. Spredte opplysninger tyder på at det ble holdt skole både sommer og vinter. Lister over barna i skolen ca. 1760^{64a)} og i 1808⁶⁵⁾ nevner barn opp til 15 år.

Sannsynligvis var det de mindre barna som hadde skole både vinter og sommer, de større slapp nok sommerskole. Det er i hvert fall særlig i sommermånedene, fra påske til mikkelsmess, at barn er i arbeid. Kanskje det er en gammel skikk som Pram omtaler i 1805 når han skriver om barna fra sitt opphold på Næs: "De som flittigst besøge Skolen og lære meest, nyde til Belønning tidligst Arbeide om Sommeren".⁶⁶⁾

Til tross for økte forpliktelser i form av skole i 1766 og 1801 hadde altså barna mer sysselsetting i disse to årene enn i 1726 og 1736. Verksdriften kan gi hovedforklaringen til utviklingen. Men sett på bakgrunn av spørsmålet om arbeidernes holdninger, eller husstandens kanskje varierende behov for inntekter alt etter hvordan prisene var, kan det tenkes at f.eks. de små mengder arbeid som ble utført av gutter som ikke hadde helårsarbeid i 1736 har sammenheng med dette siste. Hvordan dette forholdt seg etter at verksdriften ble helårlig er ikke undersøkt.

64) En gang har jeg observert i regnskapene at enkelte arbeidere måtte betale pengebøter fordi barna deres forsømte skolen. Det var i 1770 og de betalte 4-8 sk hver, som gikk til skolens fattige barn. Andre eller liknende eksempler på kontrollmidler er ikke funnet i regnskapene. Men av punkt 3f i Tillegg VII framgår det at verkseieren Jacob Schnell i 1790 og tidligere år (se innledning til bekjentgjørelsen) var opptatt av at barna skulle holdes i skole, ja foreldrene trues med å "udsættes fra Værket" hvis de ikke sender barna i skole.

64a) Liste i AAA, Holt herredsarkiv IV Undervisning og enkelt-skoler. Næs Verks skole.

65) SAK. Bisparkivet, real.ord.avdel. Journalsaker C 113. "Liste og Forklaring over Den faste Skole ved Næs Jernværk f. Aaret 1808".

66) Pram 1805, manuskriptkopi, pag. 2129.

Men før dette viser det seg at i årene 1726, 1741 og 1756, som var år med forholdsvis høye priser, (tab. 8.1) var guttene mer syssel-satt enn i årene 1731, -36, -46 og -51 da det var lave priser.⁶⁷⁾ Demografiske forhold kan mindre forklare dette selv om alderssammensetningen kan ha spilt en rolle, heller ikke verkets drift i alle år. Det kan derfor ikke utelukkes at reguleringer som har utspring i økonomiske behov, forklarer den reduserte sysselsettingsmengden i de nevnte årene.

Selv om sysselsettingsmengdene for guttene kan ha variert fra år til år, må større gjennomsnittlig sysselsetting pr. person fra verket fikk helårsdrift ha ført til økte husstandsinntekter, forutsatt at lønningene fulgte det samme mønsteret som voksne lønninger, at satsene økte.

Lønnssatser

a) gutter

Det meste av arbeidet som guttene utførte før de begynte i helårsarbeid, var daglønnsarbeid, og også etter 15-16-års alder utførte de mye arbeid for daglønn.

Det vanligste akkordarbeidet var ellers gruvearbeid der de ble lønnet som halv eller trekvart mann.

Følgende tabell gir et bilde av daglønnsattsene som ble brukt til å lønne gutter med i tidsrommet:

Tabell 8.3 - Lønnssatser pr. dag for gutter

alder	1726-40-årene	1750-80-årene	1790-årene	1806
	sk	sk	sk	sk
9-10 år		8	8	10-12
10-11 år	6-8	10	10	12-14
11-15 "	8-12	10-12	10-16	12-18
16-18 "	12-16	12-20	16-24	18-24
18-20 "	16-20			

67) I 1731 hadde 4 av 5 gutter arbeid bare opp til 35 dager hver. Tall for 1736 er nevnt foran i teksten. I 1746 hadde ingen av 7 arbeid over 25 dager. I 1751 hadde 6 arbeid opp til 40 dager og 2 mer enn dette.

Nøyaktige satser for hvert alderstrinn kan ikke gis fordi bruken av satsene var noe flytende, og nøyaktig alder på en person i arbeid som oftest ikke er kjent. Samme person kunne dessuten ha tre-fire lønnssetninger i løpet av året. Dette hadde sammenheng med skillet i vinter- sommerdaglønn, økende alder og også typen av arbeid.⁶⁸⁾ Tallene i oversikten må derfor betraktes som omtrentlige. Satsene for 1750-80-årene er mest "sikre".

Oversikten viser to klare trekk; lønnen økte med alder, og satsene viser tendens til økning over tid.

Økningen med alder beskriver Pram slik i 1805:

"Børnene anvendes til Arbeide fra deres 10 de Aar.
Børnenes dagleie er først 10 Skilling, den forøges med 2 Skilling om Dagen hvert Aar indtil de voxne og fuldelige arbeidsdygtige stige til fuld Dagløn."⁶⁹⁾

Et så klart mønster som det Pram nevner, framgår ikke av regnskapene. Men det var utvilsomt en noenlunde regelmessig økning med økende alder omkring århundreskiftet.

Tidligere var det liten økning før 15-16-års alder. I de første årene var 6 sk den laveste lønnssetningen som ble gitt, senere ble det 8 sk og fra århundreskiftet 10 sk. I de første årene ble dessuten satser på 12 sk gitt som vinterlønn helt opp til 18-års alder. I 1730-årene var det heller ikke et klart lønnsmessig skille ikke voksen/voksen ved 18-års alder, kanskje heller ikke i 1740-årene.

I 1750-80-årene var satser på 10-12 sk vanlig til og med ca. 15-års alder. Først deretter økte satsene raskt til voksen lønn ble gitt fra 18-års alder. Det ble tydeligvis satt et klart lønnsmessig skille etter 15 år, fordi da kunne guttene arbeide hele året uten hindringer fra skolen. Fra 1790-årene økte satsene litt igjen og dessuten begynte det en jevnere økning etter alder, mer på linje med den Pram beskriver. Dette har også sammenheng med at skillet

68) Et par eksempler kan illustrere: I 1766 hadde stiger Clemet Tevitsens sønn Ole som da var 17 år i alt 269½ dagers arbeid à 12 sk om våren, 16 sk om sommeren og 14 sk om høsten. I 1766 hadde Clemet Tevitsens sønn Knut som da var 16 år, tils. 168½ dagers arbeid. I begynnelsen av året hadde han 23 d arbeid à 10 sk, 29 d arbeid à 12 sk, fra sommeren 114½ dagers arbeid à 18 sk i gruver og i desember 2 d à 16 sk.

69) Pram 1805, manuskriptkopi, pag. 2129.

vinter/sommerdaglønn ble, som for voksne, mindre praktisert fra da av.⁷⁰⁾

Bruken av lønnssetningene for gutter forandret seg altså noe i tidsrommet. Det skjedde noe økning i satsene for gutter, ikke bare på slutten av århundret og etter århundreskiftet, men også omkring midten av århundret i motsetning til satsene for voksne. Husstander med gutter i arbeid hadde da etter at verket kom i full drift, større muligheter til økte inntekter både p.g.a. lengre tids arbeid for den enkelte og litt høyere lønnssetninger enn tidligere. Økningen av lønnssetningene ved århundreskiftet ga ytterligere muligheter for økt inntekt.

For husstander med gutter og voksne medlemmer i arbeid hele eller deler av året, må det derfor ventes at de samlede husstands-inntekter generelt sett økte utover i århundret.

Forutsetningen er da at mengden av det arbeid som et voksent ikke-helårsarbeidende husstandsmedlem utførte, ikke ble mindre i tidsrommet. Det var ikke tilfelle viser regnskapene. Inntektsmessig kunne det naturligvis bety mer hvor mye en voksen hadde av arbeid enn en gutt siden lønnene var større for voksne. Men det var i de fleste år forholdsvis få voksne ikke-helårsarbeidende husstandsmedlemmer sammenliknet med helårsarbeidende voksne og gutter i arbeid (tab. 8.2). Det var få husstander som hadde inntekter fra slike husstandsmedlemmer.⁷¹⁾

70) Eksemplet nedenfor illustrerer det som her er sagt og gir dessuten eksempler på at barn under 16 år hadde helårsarbeid. Gunder Larsens enkes eldste sønn på 11 år, Anders, hadde 230 d arbeid i 1791 a 10 sk. To sønner til kom i arbeid etter hvert som de ble store nok og fem år etter var det sønnen Lars på 13 år som hadde helårsarbeid. Oversikten nedenfor viser hva sønnene fikk i daglønn noen år etter hvert som de begynte å arbeide:

	Anders døpt juli 1780	Lars døpt juni 1783	Erich døpt juli 1786
	alder daglønn	alder daglønn	alder daglønn
1791	11 10		
1792	12 12	9 8	
1796	16 16(høst)	13 12, 16	10 10
1799		16 20, 24	13 12, 14
1801		18 28, 32	15 16

71) For noen få husstanders vedkommende gjaldt det drenger som var i arbeid til 14. april eller fra 14. oktober, eller innenfor dette tidsrommet.

I alt særlig tre forhold peker da i retning av at husstandsinn-
tektene økte utover i århundret: Økende antall helårsarbeidende
voksne i husstandene, økende mengde arbeid utført av gutter,
økende lønnssetser. Arbeid som andre mannlige husstandsmedlemmer
utførte, kan ikke ha endret på denne tendensen. Det gjelder også
lønnet kvinnearbeid ved verket fordi det var så forsvinnende lite
deres inntekter bidro med i husstandsøkonomien.⁷²⁾ På den annen
side må ikke kvinnearbeidet helt neglisjeres. For enkelte få hus-
stander betydde det noe.

b) Kvinnelønner

De satser som kvinner ble lønnet etter i tidsrommet økte også
som denne tabellen viser.

Tabell 8.4 - Lønnssetser pr. dag for kvinner

	på verket		i Tvedestrand	
	jenter	kvinner	kvinner	
1726-46	8, 10	12		
1751-76	10	12, 16		
1781-96		12, 16	20, 24	
1801		16, 18	"	
1806	12, 16	20, 24, 28	ikke oppgitt*	

* Det er få eksempler på at jenter har hatt inntektsgivende arbeid,
og når de har hatt det må de ha vært nesten voksne etter lønns-
satsene å dømme. Satsene var som for voksne høyere i siste del av
perioden enn i de første årene.

Satser for voksne kvinner er oppgitt å være av to slag i over-
sikten, på verket og i Tvedestrand.

Kvinnene ved verket hadde for det meste bare arbeid i onnene
og da var 12 sk, dvs. halv mannslønn, vanlig daglønn helt til

72) Det kvinnene tjente gikk heller ikke alltid inn i de felles
husstandsinntektene. Særlig døtre har brukt inntektene på
tøyvarer til seg selv. Eks.: I 1742 hadde Ole Svenskes datter
4 d arbeid à 12 sk i august. I september er påført regn-
skapene "leveret Datteren for modstaaende 4 Dages Løfning
3½ Alen Lerret".

1790-årene. Enkelte fikk 16 sk dagen for visse typer arbeid.⁷³⁾
I 1801 var 16 sk vanlig daglønn (18 sk for tresking), men i 1806
var den økt til 20 sk.⁷⁴⁾ Noe arbeid ble også betalt med 24 og
28 sk i 1806 uten at det framgår av regnskapene hva slags arbeid
det gjelder.

I Tvedestrand hadde enkelte kvinner fra 1781 arbeid av samme
slag som menn med jernveiling og lossing av båter og av verkets
jagt som fraktet malm fra gruver. Det er bemerkelsesverdig at
disse fikk samme lønn som menn.

De hadde også ofte mer arbeid enn kvinnene på verket og kunne
bidra med større summer til husstandsinntektene.⁷⁵⁾ Kvinner med
egne regnskap kunne dessuten tjene langt mer enn kvinnene ved
verket noengang oppnådde.⁷⁶⁾

Lønnssetsene for kvinner i Tvedestrand økte ikke fra 1796
til 1801 slik de heller ikke gjorde det for menn.⁷⁷⁾ I 1806 er
lønnene i Tvedestrand ikke oppgitt, men det var fortsatt kvinner i
arbeid der.⁷⁸⁾

73) Det ble f.eks. gitt for kornskurd (1751). I 1771 ble det
gitt for banking av leire til murarbeid.

74) Dette er i hele tidsrommet satser på egen kost. Eksempel
på lønnssetser med kost er bare funnet i 1726. Ole Svenskes
kone ble da betalt med 6 sk, dvs. ½ kvinnelønn.

75) Eks.: Alv Aanondsen og kone var begge i arbeid i årene 1791,
1796 og 1801. Hvor mye kona tjente er ikke nøyaktig spesifisert
i regnskapene, men både i 1791 og 1801 ser det ut til at det
kan ha vært opp til 8-10 rd.

76) I 1781 var det tre kvinner på egne regnskap i Tvedestrand, i
1786 4 kvinner. To av dem er oppført i begge årene: Ingeborg
Gunstendatter som tjente 11 3/4 rd i 1781 og 30½ rd i 1786 og
Berte Aanondsdatter som tjente 18½ rd i 1781 og 13 1/4 rd i 1786.

77) Se kap.4 s.124.

78) Om denne skikken fortsatte utover på 1800 tallet er ikke kjent.
Et utsagn fra ca. 1900 tyder på at kvinnearbeidet etter hvert
har opphørt.

En eldre mann, Thomas Svendsen, skrev ca. 1900 noen avisinn-
legg om Tvedestrand i eldre tid (utgitt samlet som Bidrag til
Tvedestrands Historie. Skrevet for Tvedestrands og Omegns
Avis. Tvedestrands aktietrykkeri 1903). Han forteller bl.a.
om en 90-årig kvinne han kjente som barn. Hun og hennes mann
"arbeidede paa Værkets Bod. I de Dage bar Kvinderne Jern, Korn
og lignende". "I de Dage" kan ha vært omkring 1800.
Måten han nevner kvinnearbeidet tyder ikke på at det var
vanlig praksis utover i århundret.

Kvinner med eget regnskap i Tvedestrand hadde ikke så store inntekter at deres husstander kan grupperes som helårshusstander. Bare når mann og kone arbeidet sammen er derfor husstander der kvinner har bidratt forholdsvis betydelig til husstandsinnkomstene inkludert i helårshusstandene. Det dreier seg bare om 1-2 husstander i hvert av undersøkelsesårene fra 1791.

Eventuelle inntekter fra andre enn verket

Undersøkelsen av husstandsmedlemmers lønnsarbeid har hittil dreid seg om arbeid utført for verket. Det kan undersøkes i verkets regnskapsbøker. Men medlemmer i arbeiderhusstandene kan også ha utført lønnsarbeid for andre. En dreng i en arbeiderhusstand kunne være sønn til en annen arbeider. I hvilken grad det var slik kan ikke dokumenteres, fordi drengenes navn ofte ikke er nevnt i regnskapene. Men det framgår av noen tilfeller der navnet er kjent at det ble praktisert. Noen husstander hadde også "piger", særlig arbeidere med større inntekter og funksjonærer. Døtre til arbeidere kunne slik tjene noe. Men i begge disse tilfeller er det ikke kjent om noe av det drenger og piker tjente, gikk til den husstanden de kom fra.

Eventuelle arbeidsinntekter - i form av naturalier eller penger - som hjemmeværende døtre, koner og barn hadde, kom husstanden til gode. Dette arbeidet må først og fremst ha vært onnearbeid for funksjonærer og kanskje enkelte verksarbeidere og muligens bønder i omegnen. Noen barn hadde arbeid som gjeterer for husstander som ikke selv hadde barn å bruke til dette.

Slikt ekstraarbeid kan ikke ha utgjort store summer eller mye i naturalier.⁷⁹⁾ Først og fremst har utbytte av plasser og inn-

79) Her er noen eksempler på gjeterlønn eller rettere kontanter som arbeidere har fått utbetalt for å betale slik lønn. Om disse summene var alt gjeterne fikk og om de gjelder for hele sommeren, er ikke kjent:

1731 - 2 ort, 1732 - 1 rd. 1770 årene - fra et par ort til 1 rd. I 1790-årene ble mer betalt. Hans Jensen (oppgiver i masovn), fikk i okt. 1790 1½ rd og i aug. året etter 2 rd til gjeter. En "gjederpige" fikk 1 rd av lærer Søren Rørbye i 1791. - Gjeterlønnen kunne også bli gitt i naturalier. I nov. 1793 fikk Gustav Jensen (mester) ½ t bygg av 1½ rd verdi til gjeter.

tekter fra verket dannet grunnlaget for husstandsøkonomien.

Husstandsmedlemmers lønnsarbeid; sammenfatning.

Andelen husstander med mannlige ikke voksne eller voksne medlemmer i arbeid, hovedsakelig sønner, i prosent av det totale antall undersøkte helårshusstander, varierte fra ca 20 til vel 50% hvert femte år som ble undersøkt (gj.sn.32,8%). I utgangspunktet har demografiske forhold forårsaket dette, men de har igjen i mer eller mindre grad hatt sammenheng med sysselsettingsmuligheter, stabiliteten i arbeidsstokken, økonomiske forhold og verksledelsens regulering av alt dette.

Masovn -, gruvearbeidere og arbeidsformenn/håndverkere hadde oftest sysselsetting av andre i tillegg til hovedforsørger. Gjennomsnittlig hadde de fleste husstander bare ett medlem i arbeid utenom en voksen helårsarbeider. Andelen husstander med en voksen helårsarbeider økte i tidsrommet. Gutter hadde dessuten mer sysselsetting etter at det ble helårsdrift ved verket enn før.

Verket ønsket å lære opp arbeidersonner for å få stabil arbeidskraft og å være selvforsynt med spesialarbeidere. Men det var visse begrensninger i verkets bruk av guttene som alder, skolegang, sysselsettingsmuligheter og behovet for forskjellige typer arbeidskraft.

Sysselsetting av arbeidersonner var samtidig et middel til å forsørge husstandene og til å redusere husstands-gjeld som de fleste hadde til verket. Både av hensyn til produksjonen og av hensyn til forsørgelse av arbeidskraften var verket interessert i å gi gutter arbeid. Det kan ha krevd å sysselsette mannlige medlemmer i husstanden, særlig ved stor gjeld. Verkets regulering av husstandsmedlemmers sysselsetting kan i det hele mer forklare frekvensen av husstander med tilleggsinntekter enn husstandenes eventuelle ønsker om å få sønner i arbeid.

Det som må ha vært tilfelle var at husstandssysselsettingen ikke bare var et resultat av verkets behov for arbeidskraft, det hadde også sammenheng med avgjørelser som angikk husstandsøkonomien. Tendens til høyere gjennomsnittlig antall sysselsatte pr. husstand i år med høye kornpriser enn i år med lavere og tilsvarende tendens for prosentandelen husstander med voksne medlemmer i helårsarbeid, kan ha vært utslag av dette.

Avslutning

Kapitlet har undersøkt hvilke muligheter husstandene hadde til å skaffe bidrag til husstandsøkonomien utover hovedforsørgers inntekter ved produksjon av naturalier, og ved andre husstandsmedlemmers lønnsarbeid. Bare menn og større gutter hadde lønnsarbeid av betydning, og kvinner og andre barn må ha hatt hovedansvaret for det som kunne skaffes av naturalier.

Det har ikke vært mulig å undersøke antall husstandsmedlemmer og den kjønns- og aldersmessige sammensetningen til visse tider. Derfor gir kapitlet ikke innsikt i forholdet mellom produktive og avhengige husstandsmedlemmer og av forholdstall for kvinner/menn. Mulighetene til ulønnet og lønnet arbeid er følgelig ikke sett i sammenheng med forsørgelsesbyrde. Heller ikke er det foretatt noen grundig undersøkelse av om det periodevis kunne være lettere eller vanskeligere å få arbeid ved verket for mannlige medlemmer.

Produksjonen på plassene og tillegg av lønnsinntekter blir undersøkt senere. Men funn fra dette kapitlet gir visse tanker om disse forhold. ^{den sannsynlige} Førte/reduseringen av plassenes størrelse til at husstandene kunne få mindre utbytte av plassene? Reduksjonen ble særlig merkbar fra 1780-årene da det også var reallønnsnedgang. Kan dette ha bidratt til å forsterke virkningene av reallønnsutviklingen?

På den annen side fikk husstandene etter hvert muligheter til å skaffe seg mer inntekter, særlig på grunn av økt sysselsettingsmengde og økende lønnsatser for gutter. Bidro dette til å redusere eller moderere virkningene av forholdet inntekter - priser? Slike spørsmål må ligge til grunn for undersøkelsen av inntekter, utgifter og forbruk.

KAP. 9 - ØKONOMISK STATUS

INNLEDNING

En analyse av husstandenes økonomiske status vist ved gjeld eller tilgodehavende overfor verket, danner utgangspunkt for en mer detaljert undersøkelse av husstandsøkonomien i de neste kapitler.

Kilder til dette er regnskapsmellomværendet med verket, og hovedformålet med kapitlet er å undersøke og forklare forskjellen mellom husstandenes inntekter og utgifter pr. år og over tid. Det må understrekes at dette gjelder husstandenes økonomiske forhold til verket. Regnskapene gir ikke et bilde av deres generelle økonomiske status, vist ved formue, aktiva og eventuell gjeld, passiva. Det er teoretisk mulig at økonomisk status vist ved regnskapene gir et skjevt bilde av husstandenes generelle økonomiske status. For å kontrollere dette skal skifter brukes noe. De bevarte skiftene er utilstrekkelige som kildemateriale og kan ikke brukes som grunnlag for en fullstendig undersøkelse av generell økonomisk status.

Husstandenes pengeøkonomi slik den framstår av regnskapene, var dominert av avhengighet til bedriften. Det gjelder ikke bare lønn, inntekt, kjøp av varer, men også ved måten bedriften behandlet forholdet mellom debet og kredit i regnskapene. Dette skal utdypes noe innledningsvis fordi det gir hovedforklaringen til at husstandsutgiftene i løpet av et år nesten aldri tilsvarte inntektene. Den årlige saldoen i regnskapene var enten positiv eller negativ.

De færreste helårsarbeidere hadde fast årsinntekt. Inntekten var avhengig av mengden av akkord- og daglønnsarbeid og det samme var husstandsmedlemmers inntekt. - Husstandene fikk ikke utlevert i kontanter alt det de tjente. Siden verket solgte matvarer og andre varer til arbeiderne, ble avregning foretatt direkte på deres kontoer for det aller meste av forbruket. Men praksis¹⁾ var som regel ikke slik at verket først kontrollerte hvor mye

1) Ingen utsagn eller bestemmelser er funnet som direkte gir opplysninger om verkets praksis. Det følgende er derfor slutninger jeg har foretatt ut fra innsikt i regnskapsmaterialet gir om verkets disposisjoner. Praksis er ut til å ha vært noenlunde den samme i hele tidsrommet.

den enkelte husstand tjente f.eks. hver måned og avpasset utgiftene etter det. Det kunne føre til store svingninger ved kontoppgjør fra gang til gang. Det kunne dessuten ha ført til at husstandene i enkelte tider på året, som midtvinters, hadde mindre inntekter, og følgelig kunne skaffe seg mindre av eksempelvis mat. Verket praktiserte derfor en annen ordning. Det kunne nemlig forutsies omtrent hvor mye den enkelte arbeider kunne tjene i løpet av et visst tidsrom ut fra lønnsnivået ved den arbeidsplass som vedkommende var ved. Av dette fastsatte verket en noenlunde fast sum pr. måned, eller vanligere pr. 4. uke, som hver husstand fikk bruke til mat som neste kapittel vil vise var den dominerende utgiftsposten. Dette sikret arbeiderne nokså jevne tilførsler uansett svingninger i inntektene. Fastsettelsen av denne summen ble også gjort ut fra visse minimumskriterier for hvilke utgifter husstander på visse størrelsesnivå måtte bruke til mat. Det må understrekes at verket bare i liten grad forandret størrelsen på utgiftssummen til mat etter svingningene i matvareprisene. Summen var primært fastsatt ut fra forventet inntekt, og holdt seg nokså konstant så lenge dette nivået ikke endret seg. Resten av inntektene skulle da brukes til andre varer og tjenester. Også her var det visse minimumskrav, og ved små inntekter var det større sannsynlighet for at utgiftene oversteg inntektene enn ved større. Når dette skjedde, var det fordi verket ga kreditt. Alt som her er nevnt eksemplifiseres mer utførlig i neste kapittel, kap. 10.

Inntektssvingningene og denne skisserte praksis fra verkets side kan da ha fått følgende konsekvenser for årlig økonomisk status: 1) fullstendig balanse inntekter/utgifter hvert år kan ikke forventes, 2) i år med mindre inntekt enn ventet kan husstandene ha pådratt seg negativ saldo, dvs. at de står i gjeld til verket ved årets slutt, 3) i år med større inntekt enn ventet kan husstandene ha hatt positiv saldo og dermed beløp til gode ved årets slutt. Det må videre understrekes at 4) endringer i inntekt var viktigere for årlig økonomisk status enn prisendringer.

Når verket ga kreditt, kan dette komme av følgende forhold. Inntektene var små i forhold til prisene, dvs. reallønnen var lav. Reallønnen var lav i forhold til antall forbruksenheter i husstandene, dvs. den var lav i forhold til forsørgerbyrde. Dessuten kan inntektene ha vært små i forhold til utgiftsnivået ved et tilvendt forbruksnivå. Dette er hypoteser som først kan bekreftes

gjennom undersøkelser i kapitlene om utgiftssammensetningen og forbruket. Dette kapitlet kan derfor ikke dokumentere alt som påpekes som forklaringer til at husstandenes økonomiske status er slik den framkommer ved undersøkelsen.

Det er et hovedspørsmål å se hvordan reallønnsnivå og reallønnsutvikling påvirket økonomisk status, men kapitlet vil altså mer presist konsentrere seg om virkningene på økonomisk status av inntektskomponenten i reallønnen.

Inntektene til hovedforsørger i gjennomsnittshusstander er undersøkt i del II. Men i de undersøkte år hadde også en del husstander inntekter fra andre husstandsmedlemmer. Det er derfor innledningsvis først nødvendig å klarlegge de gjennomsnittlige husstandsinntektene i de samme år og å se om tilleggsinntekter fra husstandsmedlemmer endret på reallønnsnivået til gruppene og den reallønnsutvikling som ble påvist i del II. Deretter undersøkes forholdet mellom kredit og debet i regnskapene ved å klarlegge årlig balanse og tilgodehavende eller gjeld ved årets slutt overfor verket. Dette gjøres ved statistiske utvalg som det blir gjort rede for underveis. Som et ledd i forklaringen av de faktiske forhold som i stor grad domineres av gjeld til verket, er husstandenes forsørgerbyrde over tid omtalt, og dessuten verkets holdning til kreditt og tilbakebetaling av gjeld. Til slutt er også økonomisk status i følge skifter noe undersøkt.

HUSSTANDSINNTEKTER

Definisjon, utvikling, nivå, bakgrunn

Av det foregående kapittel framgikk det at bortsett fra 1726 og 1796 var det i alle år over 50% av husstandene som ikke hadde inntekter fra mannlige husstandsmedlemmers arbeid. I disse husstandene besto de samlede husstandsinntekter praktisk talt bare av en voksen helårsarbeiders arbeidsinntekt. I noen få tilfeller kom litt inntekt for vanligvis få dagers arbeid utført av kvinner. I de husstander der det var mannlige medlemmer i arbeid, besto da husstandsinntekten som regel av en voksen arbeiders helårsinntekt, og medlemmenes tilleggsinntekter for utført arbeid ved verket eller kostholdspenger betalt av voksen sønn. Eventuelle andre arbeidsinntekter er ikke kjent og kan derfor ikke inkluderes i tall for husstandsinntektene.

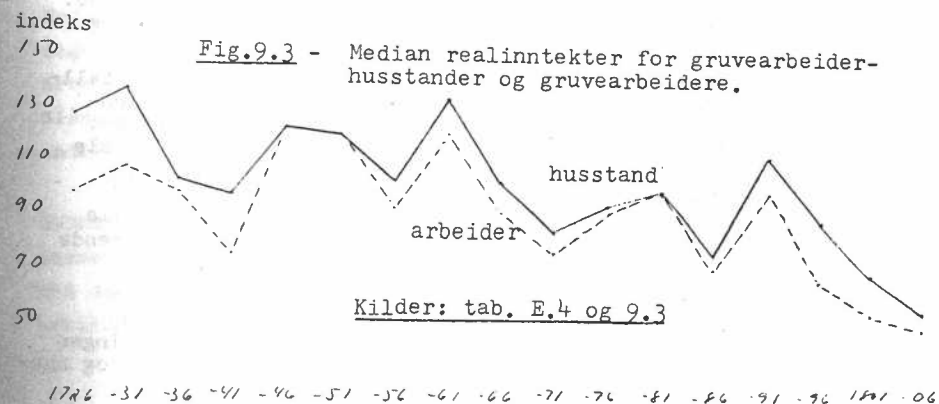
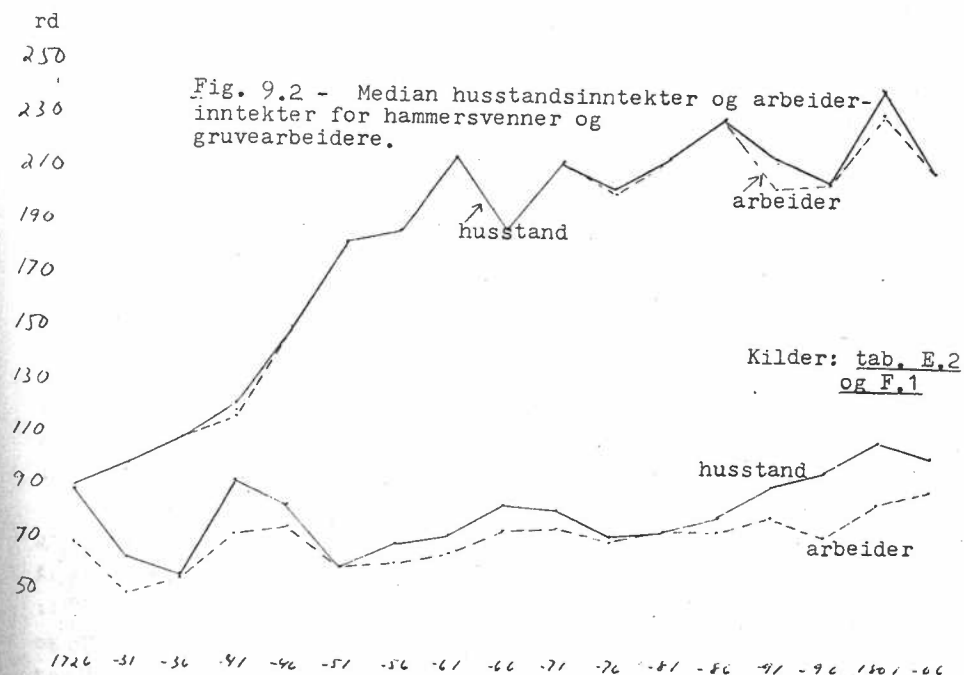
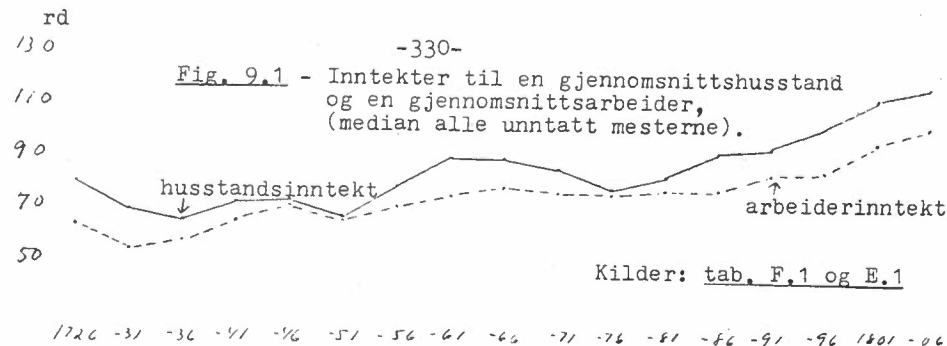
I enkelte husstandsregnskap forekommer dessuten kreditposter som ikke er inntekter av utført arbeid. Det kan dreie seg om litt arv, inntekt ved salg av hus, en innsamlet pengegave, penger for tapt arbeidsfortjeneste under sykdom, ettergitt gjeld. Disse postene forekommer sjelden sett i forhold til de samlede antall undersøkte regnskap, og vanligvis dreier det seg om mindre summer. Inntekter av dette slag er derfor som regel ikke holdt utenfor husstandsinnkomstene da de vil ha liten innvirkning på de statistiske oversikter. Husstandsinnkomstene består følgelig av praktisk talt bare arbeidsinntekter.

Fig. 9.1. viser medianinntekten til alle husstandene²⁾ unntatt mesterne og medianinntekten til alle arbeiderne til sammenlikning slik den framgikk av undersøkelser i kap. 5. Husstandsinnkomsten var i alle år større enn arbeiderinntekten, men forskjellen varierte noe. I årene 1746, -51 og -76 var forskjellen bare vel 2 rd. Størst forskjell var det i årene 1726, -36, -61, -86 og i årene fra 1796 med differanser fra ca. 14-16½ rd.

Foregående kapittel undersøkte bl.a. forhold som må ha påvirket husstandsinnkomstene: husstandssysselsettingen, antall husstander med medlemmer i arbeid, hvor mye arbeid husstandsmedlemmene hadde og lønnene. Husstandssysselsettingen varierte i tidsrommet. På grunn av at husstandsmedlemmene kunne ha fra noen få dagers arbeid til helårsarbeid, må sysselsettingen ha gitt forskjellig utslag på inntektene. Direkte samsvar mellom antall sysselsatte i gjennomsnitt pr. husstand (av alle husstander) og økningen i medianinntekten i forhold til median arbeiderinntekt kan derfor ikke ventes. Det kan likevel nevnes at i 1746 med lav gjennomsnittssysselsetting var også forskjellen mellom de to inntekter liten, og omvendt var forskjellen stor i de årene som hadde høyest sysselsetting, som 1726, 1796 og andre. Men også i/år med lavere sysselsetting var forskjellen

stor. Dette kan ha sammenheng med ekstraintektenes varierende størrelse p.g.a. varierende alder og mengde arbeid til husstandsmedlemmene.

2) Antall husstandsregnskap som ligger til grunn for beregning av medianinntektene er litt færre enn antall helårshusstander i flere av årene fordi det ikke lot seg gjøre å beregne årsinntektene, i alle regnskap jfr. kap. 5. s. 153 .



Det ble antatt i forrige kapittel at økende mengde arbeid for gutter i husstandene etter at verket fikk helårsdrift og økende lønnssetninger fra slutten av århundret, kan ha ført til at husstandene gjennomgående hadde større inntekter av husstandsmedlemmers arbeid utover i århundret enn i begynnelsen. En slik tendens kan ikke klart avleses av fig. 9.1. selv om det kan påpekes at fra 1786 er forskjellen mellom median husstands- og arbeiderinntekt mer konstant enn tidligere. Grunnen til det manglende tydelige samsvar mellom den nevnte hypotese og medianinntektene behøver ikke bety at hypotesen er feilaktig. Medianen er som nevnt tidligere³⁾ påvirket av mange forhold: antall observasjoner, variasjonsvidde i observasjonene og spredning. Dette siste påvirker særlig graden av konsentrasjon omkring medianen.

Når median husstandsinntekt ses i forhold til median arbeiderinntekt må det også tas i betraktning at antall husstandsinntekter i de fleste år er færre enn antall arbeiderinntekter og at plasseringen på rangskalaen av de arbeiderinntekter som er slått sammen (ved to helårsarbeidere i en husstand) eller som har fått tilleggsinntekter ved husstandsmedlemmers arbeid eller annet, også påvirker medianens plassering og dermed størrelse.⁴⁾

3) Se kap.1 s.35 og kap.5 s. 161.

4) Noen tenkte eksempler skal gis for å illustrere at median husstandsinntekt er påvirket av forskjellige forhold. Tenkt inntektsrekke for 5 arbeidere: 20,40,60,80,100 rd. Md=60rd. Hvis inntektene på 40 og 80 rd tilhørte far og sønn i samme husstand blir husstandsinntekter og median følgende (eks.A): 20,60,100,120 rd. Md=80 rd. Hvis derimot inntektene på 80 og 100 rd i den førstnevnte tallrekke tilhørte far og sønn ble husstandsinntekter og median slik (eks.B): 20,40,60,180. Md=50 rd. Hvor inntektene som ble slått sammen befant seg på skalaen fikk utslag på medianen.

Hvis noen av disse arbeiderinntektene i den førstnevnte tallrekken også blir økt med inntekter fra andre husstandsmedlemmer enn voksne sønner, vil dette også påvirke medianen. Hvis inntektene i eks. A var følgende: 30,70,100,120 rd ble medianen 85 rd. I eks. B. ble rekken 30,40,70,180 rd og Md=55 rd. Hvis derimot arbeiderinntekten på 40 rd i det siste tilfellet var økt til 50 som husstandsinntekt, ville medianen bli 60 rd, dvs. samme medianen som i den innledende tallrekke.

Ved stor spredning mellom observasjonene som i de nevnte eksempler, blir utslagene på medianen store. Med liten spredning endrer medianen seg lite. Hvis f.eks. spredningen av 5 inntekter var slik, 61,62,63,64 og 65 rd, Md=63 rd og husstandsinntektene var 62,63,64,86, var medianen $63\frac{1}{2}$ rd.

Medianen er da påvirket av mange forhold og medianens størrelse kan ikke ses som et direkte utslag av en enkelt faktor. Hadde antall observasjoner og spredning vært noenlunde ensartet i alle år, hadde det gitt bedre utgangspunkt for å se hvordan varierende sysselsetting av husstandsmedlemmer i forskjellige aldre og derav varierende husstandsinntekter kunne ha påvirket forholdet husstandsinntekter-arbeiderinntekter. I dette tilfellet er antall observasjoner svært varierende på grunn av økningen i antall husstander til og med 1791 og reduksjon i 1796, samtidig som observasjonsvidden i en stor del av tidsrommet er nokså uforandret (tab. F.1), og det er liten konsentrasjon av observasjoner omkring medianen i de fleste år fram til 1760-årene. Særlig økningen i antall gruvearbeidere førte til større konsentrasjon omkring medianen.

Median husstandsinntekt viser i alle fall ikke en husstandsinntekt som består av to helårsarbeideres inntekt. Generelt sett viser den som regel en arbeiderinntekt med tillegg av noe inntekt fra husstandsmedlemmer.

Var denne tendensen til høyere husstandsinntekt enn arbeiderinntekt den samme i alle kategorier husstander? På grunn av varierende husstandssysselsetting i de forskjellige grupper i tidsrommet (tab. B.3) må en vente noe forskjell. Median husstandsinntekt er beregnet for hammersvenner og gruvearbeidere.

Bortsett fra i 1746 og 1751 var også medianinntektene til en gruvearbeiderhusstand større enn median arbeiderinntekt i alle år. (Fig. 9.2.) For hammersvennene derimot var det ingen eller liten forskjell i nesten alle år. (Fig. 9.2.) Både absolutt og relativt hadde gruvearbeiderne større økning i husstandsinntektene sett i forhold til arbeiderinntektene enn hammersvennene. Medianinntektene til husstandene i de andre gruppene er ikke klarlagt, men i hvert fall for arbeidsformenn/håndverkere og masovnarbeidere må en vente samme tendens som for gruvearbeiderne siden disse tre gruppene til 1760-årene hadde større sysselsettingsandel enn andre grupper. (Tab. B. 3.)

Det at gruvearbeiderne hadde en relativt større økning i husstandsinntekter sett i forhold til arbeiderinntekter enn hammersvennene, kan da ha som direkte årsak demografiske forhold. Men det kan også tenkes å være uttrykk for større behov blant gruvearbeiderne og andre husstander med lavere inntekter for å øke

husstandsinnkomstene p.g.a. en langt lavere realinntekt enn hammer-svennene i alle år etter 1726.

I kap. 8 ble det også antydnet at endringer i prisene måtte antas å kunne påvirke husstandssysselsettingen og dermed husstandsinnkomstene slik at i år med høye priser f.eks. måtte det antas at husstandene forsøkte å skaffe seg høyere husstandsinnkomster enn i år med lave priser. Heller ikke slike utslag kan med sikkerhet avleses av medianinntektene i fig. 9.1-2, selv om visse trekk kan nevnes for 1741 og 1801 f.eks. Reallønnsberegning for en gjennomsnittsarbeider og en gruvearbeider viser heller ikke klare utslag fordi den demografiske sammensetningen av husstandene, arbeiderinntektens absolutte nivå, antall observasjoner og statistiske forhold ved beregning av medianinntektene også har påvirket resultatene. Men fig. 9.3 ^{for gruvearbeidere} viser at selv om realinntektene til en gjennomsnittshusstand i de fleste år var høyere enn en voksent arbeiders realinntekt, hadde ikke husstands-sysselsettingen slike virkninger at tendensen til reallønnsnedgang ble sterkt svekket.

Konklusjonen blir altså at det ikke kan påvises at husstandenes realinntekter økte i tidsrommet sett i forhold til arbeiderinntektene vist ved medianen. Likevel må det antas at en familie med f.eks. en sønn på 14-15 år i arbeid hadde en forholdsvis større realinntektsøkning på grunn av guttens arbeid i 1801 enn i 1736 f.eks. p.g.a. langt mer arbeid i 1801 og høyere lønns-satser. Realinntektsfallet for en slik husstand i 1801 sett i forhold til 1736 må ha blitt dempet noe forutsatt at forsørgerbyrden var den samme.

Brukte så husstandene alt det de tjente i alle år? Eller kunne de f.eks. i år med høy realinntekt spare seg opp litt til bruk i år med lavere realinntekt? Hadde grupper med lavere realinntektsnivå vanskeligere for å få inntektene til å strekke til enn folk med høyere inntekter? Førte reallønnsutviklingen til forverret økonomisk status i tider med reallønnsnedgang?

HUSSTANDSUTGIFTER

Utgift i prosent av inntekt. Saldo

I det følgende betraktes alle summer som er oppført i debet i arbeidernes regnskap som utgifter for husstanden, med unntak av summer som er utgifter i forbindelse med arbeidet og derfor er

trukket fra inntektene.⁵⁾ Det ville sannsynligvis ha vært mer korrekt å bruke uttrykket uttak om debetsummene fordi alle disse ikke nødvendigvis behøver å ha fungert som faktiske utgifter for husstandene. Særlig gjelder det kontantbeløp som mestere, svenner og andre med forholdsvis store husstandsinnkomster har fått. Det er ikke mulig å si om alt er umiddelbart forbrukt eller om noe f.eks. er spart. Men sett fra det økonomiske mellomværendet som husstandene hadde med verket og som undersøkes her, er alle debetsummer å betrakte som utgifter. For et stort flertall av arbeiderne må dessuten alle debetsummer tilsvare faktisk forbruk. Uttrykket utgifter er derfor beholdt.

Utgiftene er ikke undersøkt for alle arbeiderne i alle de 17 årene som inntektene ble undersøkt. Det er foretatt utvalg som skulle kunne gi innblikk i hovedtendenser.

Som kjent skal fire år detaljundersøkes m.h.t. utgiftsammensetning og forbruk: 1726, 1736, 1766 og 1801. Forholdet inntekter/utgifter i disse årene skal først belyses. Men noen regnskap som gir informasjon om forholdet inntekter/utgifter er utilfredsstillende som kildemateriale til å belyse utgiftssammensetning og forbruk i disse årene.⁶⁾ For ikke å skape unødig forvirring og for å lette en sammenlikning av de forskjellige forhold er det funnet best at de samme populasjoner, dvs. de samme regnskap, ligger til grunn for de statistiske oversikter som gjelder de fire årene i det følgende og de neste kapitler. Det betyr at antall regnskap som er valgt ut for detaljundersøkelse er færre enn antall regnskap til de husstater som er definert som helårshusstater i disse årene.^{6b)}

5) Se kap. 5 s. 152.

6) Det er som regel regnskap med uvanlig store kontantutbetalinger og tilsvarende lite vareinnkjøp og regnskap der en del av utgiftene er brukt til å betale kosthold hos andre. Det gjelder særlig i 1726 og 1736.

6b) Jfr. dessuten note 2 der det framgår at litt reduksjon av antall regnskap som kilder ble foretatt også ved undersøkelsen av husstandsinnkomstene.

Tab. 9.1 - Medianutgifter i prosent av medianinntekter til husstandene i 1726, 1736, 1766 og 1801.

	Ham.svenner	Ham.drenger	Arb.f/h.v.	Masovnarb.	Gruvearb.	Andre	Alle husst.
1726	149		151	117	102	148	108
1736	103	95	114	123	110	98	114
1766	93	115	103	105	95	94	93
1801	97	95	103	105	97	103	103

Kilde: Tab. F.2 og F.3.

Medianutgifter i prosent av medianinntekter for de husstandsregnskap som detaljundersøkes framgår av tab. 9.1.

Bare i ett av årene, 1766, hadde en gjennomsnittsarbeider mindre utgifter enn inntekter i det utgiftene utgjorde 93% av inntektene. I de andre årene måtte verket gi kreditt til en gjennomsnittarbeider i det utgiftene var 8% større enn inntektene i 1726, 14% større i 1736 og 3% større i 1801.

Av husstandsgruppene hadde arbeidsformenn/håndverkere og masovnarbeidere i alle årene større utgifter enn inntekter, mens de andre gruppene hadde større inntekter enn utgifter i to av årene.

Viser tallene noe som er representativt for en generell tendens? Var det vanlig med større utgifter enn inntekter slik tabellen tyder på?

Henholdsvis 93% og 79% av de undersøkte regnskap i 1726 og 1736 hadde negativ saldo, dvs. at de hadde større utgifter enn inntekter. (Tab. 9.2.) I 1766 og 1801 var forholdet 51 og 48%. Av de til sammen 180 undersøkte regnskap i de fire år hadde 57% negativ saldo. - Tallene for 1726 og 1736 var høyere enn i de andre år både m.h.t. utgifter i prosent av inntekter og andel regnskap med negativ saldo. Disse tall har ikke vært representative for den generelle tendens, innsikt i materialet viser at

Tabell 9.2 Saldo og status i husstandsregnskapene 1726, 1736, 1766 og 1801

	saldo		status pr. 31/12	
	antall regnskap +	0	antall regnskap gjeld tilg. 0	prosent gjeld tilg. 0
1726	13	7	14	100
1736	5	21	23	96
1766	27	47	51	89
1801	43	51	81	95
tils.	76	42	10	94
			1	5,5
			1	0,5

Merknad: Antall regnskap som til tab. F. 2. Positiv saldo betyr at inntektene er større enn utgiftene, negativ saldo betyr det motsatte. 0 betyr at utg. er lik innt.

Tabell 9.4 Mediangjeld pr. 31/12 i prosent av husstandsinnpekt i 1726, 1736, 1766 og 1801

	hammersv.	hammerdr.	arbf./håndv.	mas.arb.	gr.arb.	andre	alle
1726	115,0		32,5	50,4	44,5		65,5
1736	23,2	7,4		23,0	30,1	11,25	20,7
1766	13,9	55,0	17,3	24,6	13,7	15,7	17,9
1801	16,1	9,2	34,4	38,3	21,6	19,5	24,6

Merknad: I grupper med regnskap for bare en husstand i 1726 og 1746 er ikke tall oppført. Disse regnskap er derimot tatt med ved beregning av median for alle. Se ellers merknader til tabell F. 2, særlig til forklaring av at mediangjeld i 1726 i denne tabell er større enn mediangjeld i tabell F.4 for gruvearbeiderne.

det var år med mindre overensstemmelse vanlig mellom utgifter og inntekter. - Det ser derimot ut til at generelt sett hadde litt over halvparten av husstandene større utgifter enn inntekter. Det viser seg nemlig ved sammelikhning med gruvearbeider- og hammersvennregnskapene for alle de 17 årene. Av 319 regnskap for gruvearbeidere hadde 56,4% negativ saldo ved årets slutt (tab. F. 4) og av de 100 hammersvennregnskapene hadde 50% negativ saldo (tab. F. 5). Gruvearbeiderne må antas å være nokså representative for hovedtendensen. Når også hammersvennene med sine høye inntekter hadde underskudd i halvparten av regnskapene, antyder det vanskeligheter for alle grupper med å få inntektene til å strekke til uansett inntektsnivå.

Det kan tilføyes at mesternes regnskap også var dominert av negativ saldo, i alt 64,3% av 42 regnskap i 15 år hadde større utgifter enn inntekter. (Tab. F. 6.)⁷⁾

Dette kan synes underlig, men forklaringen må ligge i to forhold: gruppene hadde ulike forbrukssammensetning, en faktor som skal undersøkes i kap. 11^{og 12} og visse fellesfaktorer påvirket saldoen i alle husstandsregnskap uansett inntektsnivå.

Hva påvirket saldoen?

Endringer i inntektsnivå og forsørgerbyrde.

Innledningsvis i kapitlet ble det påpekt at prisendringer må ha hatt relativt mindre virkning på saldoen enn inntektsendringer, hovedsakelig p.g.a. at den største utgiftssummen var summen som gikk til mat. Den holdt verket noenlunde konstant for husstander med gitte inntektsnivå til tross for store prissvingninger på matvarene. Priser på andre varer og tjenester viste ikke slike svingninger. Det er da sannsynlig at det var positiv saldo i husstandsregnskapene i år med 1) høy absolutt inntekt sett i forhold til forventet inntekt, 2) høy realinntekt pr. forbruksenhet, dvs. lav relativ forsørgerbyrde. Omvendt er det sannsynlig med negativ saldo i år med 1) lav absolutt inntekt sett i forhold

7) Det er ikke mulig å få oversikt over funksjonærenes utgifter, i hvert fall ikke de overordnede funksjonærenes, på grunnlag av regnskapene. En hovedgrunn til dette er at regnskapene deres som oftest er en sammenblanding av private regnskap og regnskap som angår verket. Noe forsøk på å sammenlikne funksjonærenes økonomiske status med arbeidernes er derfor ikke gjort.

til forventet inntekt, 2) lav realinntekt pr. forbruksenhet, dvs. høy relativ forsørgerbyrde.

Det som her er nevnt, framkommer ved flere sammenlikninger mellom grupper og husstander med lavere og høyere realinntektsnivå.

Ut fra de data som er nevnt foran kan det først påpekes at gruvearbeiderne i de undersøkte år totalt sett hadde større prosentandel regnskap med underskudd enn hammersvennene som hadde et høyere realinntektsnivå. En sammenlikning mesterne i mellom viser at masmesteren hadde negativ saldo i 70,6% av regnskapene, mens hammermesterne som i de fleste år hadde markert høyere husstandsinnntekter hadde negativ saldo i 51,6% av regnskapene (tab. F. 6).

En annen måte som forholdet mellom realinntektsnivå og positiv eller negativ saldo kan undersøkes på, er å se om det er noe samvariasjon mellom de to i spesifiserte år. Dette er gjort for gruvearbeidernes vedkommende i tab. 9.3.

Tabell 9.3 - Gruvearbeiderne - Prosentandel husstandsregnskap med negativ saldo, realinntektsnivå.

År	År da 50% eller mer av regnskapene hadde negativ saldo		År da under 50% av regnskapene hadde negativ saldo	
	regnskap %	realinnt. indekstall	regnskap %	realinnt. indekstall
1726	50,0	130		
1731			16,7	140
1736	100,0	106		
1741	57,1	101		
1746			35,7	126
1751	71,4	123		
1756	64,7	106		
1761			23,5	136
1766			45,0	105
1771	63,6	87		
1776	58,6	95		
1781	75,0	101		
1786	77,1	79		
1791			32,6	114
1796	53,3	90		
1801			35,7	71
1806	83,3	57		

Kilde: Tab. F.4 og tab. E.2, F.1 og 7.2 (husstandenes realinntekter er sett i forhold til en arbeiders realinntekt, 1726 = 100)

Det var en gjennomgående tendens til at år da 50% eller mer av regnskapene hadde negativ saldo som regel var år da median realinntekt⁸⁾ var forholdsvis lav. I de fleste år som under 50% hadde negativ saldo, var realinntekten forholdsvis høy. Enkelte år skiller seg likevel ut fra hovedmønsteret. I 1751 f.eks. hadde en gjennomsnittets gruvearbeiderhusstand høy realinntekt men likevel hadde 71,4% av husstandene negativ saldo. Det må ha sin hovedårsak i lavere absolutte husstandsinntekter enn vanlig (tab. F. 1). Av sannsynligvis samme grunn hadde ingen husstander positiv saldo i 1736. - 1801 var et år med lav realinntekt men likevel hadde bare 35,7% høyere utgifter enn inntekter. Det kan bl. a. ha sin årsak i at mange av gruvearbeiderhusstandene det år hadde medlemmer i arbeid og at de absolutte husstandsinntekter var høye for en gjennomsnittshusstand (tab. F. 1, se og note 9).

De sistnevnte punktene bekrefter antagelsen av at endringer i inntektsnivået ut over forventet eller normalt inntektsnivå har påvirket saldoen. Økninger i inntektsnivå p.g.a. husstandsmedlemmers arbeid kan karakteriseres som økning ut over normalt inntektsnivå for hovedforsørger.

Tendens til større grad av regnskap med underskudd ved lavere inntektsnivå enn ved høyere framkommer derfor som ventet ved undersøkelser av husstandsregnskap i samme gruppe i samme år, f.eks. gjelder det gruvearbeidere i 1766 og 1801.⁹⁾ Husstandene med de høyeste inntektene hadde ofte inntekter fra husstandsmedlemmers arbeid og som regel overskudd. Husstander med lavere inntekter og uten tilleggsinntekter hadde en overvekt av år med underskudd.

8) Realinntekten er beregnet ut fra kornprisene og vil derfor avspeile svingninger i kornprisene. Nå er det altså i dette kapitlet påpekt at i realiteten hadde prissvingningene mindre betydning for saldoen enn inntektssvingningene. Dette må være klart når reallønnsindekser brukes ved denne sammenlikningen. Men helt uten betydning for reallønnsnivået har ikke prisene vært slik at sammenlikningen må kunne gjøres ut fra de tall som er vist i tabellen.

9) Følgende oversikt viser gruvearbeidernes husstandsinntekter ordnet etter størrelse i 1766 og 1801 og summer i overskudd eller underskudd på husstandsregnskapene de årene (NB, må ikke forveksles med gjelds- eller tilgodesummer i husstandsregnskapene).

1766:

	husst.innt. rd-ort-sk	underskudd rd-ort-sk	overskudd rd-ort-sk
J. Kittelsen	55-1-7		0-3-6
T. Larsen	60-1-9		3-1-23
G. Svenningsen	65-2-17	5-0-16	
N. Kittelsen	66-1-8	4-0-5	
O. Nielsen	68-2-12	10-2-13	
J. Røsvigen	72-2-0	9-0-4	
K. Rejersen	74-2-13	2-0-6	
G. Hansen	79-3-4		6-2-17
K. Andersen	*79-3-5	1-2-12	
A. Larsen	86-2-3	16-1-5	
A. Kittelsen	87-3-3		5-2-3
O. Svenningsen	88-0-2		3-0-14
K. Kittelsen	93-0-3		9-3-15
J. Hansen Lofstad	*94-3-0	9-2-14	
W. Tevisen	*100-0-20	5-2-21	
T. Gundersen	100-3-5		14-3-0
N. Bjørnsen	101-1-1		13-2-5
T. Clementsen	108-3-5		13-0-0
O. Andersen	*137-1-2		30-1-20
K. Asmundsen	*154-2-22		12-0-6

1801:

O. Nielsen yng.	70-3-3	22-2-1	
P. Cortsen	*83-1-14	3-1-13	
A. Dyremyr	84-3-1		3-3-18
L. Olsen	85-0-2		3-1-3
O. Nielsen Skåre	88-1-4	13-1-13	
K. Axelsen	96-2-1	18-2-12	
T. Aslaksen	100-3-6		7-2-5
O. Nielsen eld.	*123-3-3		18-2-18
N. Aslaksen	*167-3-9		26-3-23
O. Larsen	*172-0-7		5-0-23
T. Gundersen	*174-3-4	4-2-1	
K. Clementsen	*182-2-7		26-1-19
A. Svenningsen	*183-2-19		10-1-4
A. Egediusen	*200-1-15		25-0-13

* Regnskap med inntekter fra flere enn 1 person.

Men dette antyder videre at det kan være et visst mønster over en årrekke i en husstands økonomiske status, et forhold som må utdypes nærmere.

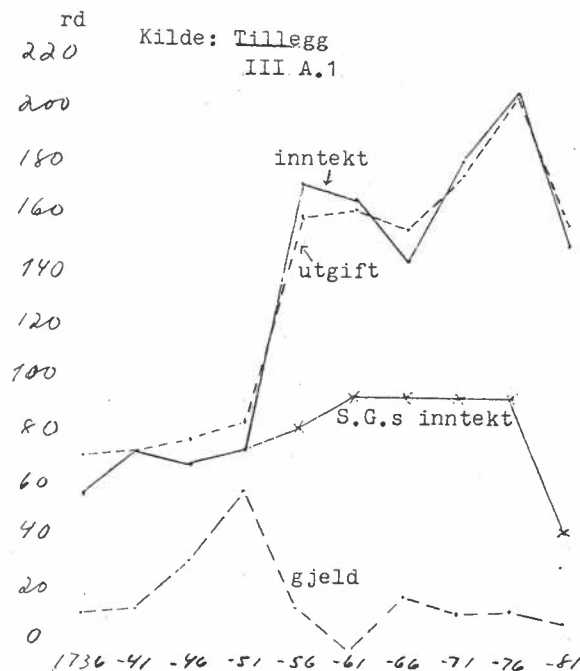
I Tillegg III er vist 5 husstandsregnskap hvert femte år av husstandens eksistens til og med 1806. Det gjelder regnskapene til en arbeider som begynte ved verket i 1734 og døde i 1790 ^{og 3} av hans sønner, Regnskapene gir eksempler fra alle husstandskategorier unntatt mesterne og masovnarbeidere (bortsett fra at en av sønnene i noen år var delvis masovnarbeider, delvis gruvearbeider). Eksempelene kan illustrere flere trekk ved utviklingen av husstandenes økonomi over tid, trekk som er generelle for alle kategorier husstander.¹⁰⁾

Det viser seg at når en voksen arbeider begynte på eget regnskap, var det stor sannsynlighet for at utgiftene var mindre enn inntektene helt i begynnelsen, hvis han da ikke måtte forsørge mor og søsken, dvs. overtok farens regnskap. Men fra arbeideren stiftet familie, og etter hvert som familien økte, var det vanlig med større utgifter enn inntekter over en årrekke. Dette varte som regel ved til etter at en eller flere sønner begynte å bidra med betydelige beløp til husstanden. Da økte sannsynligheten for at utgiftene var mindre enn inntektene. Eksempel på dette framgår av fig. 9.4 som viser Svenning Gunsteinsens regnskap med verket hvert femte år fra 1736-1781 foruten særlig i regnskapene til hans sønner Gunstein, Gunder og Lars.

Dette mønsteret har vært nokså generelt uansett inntektsnivå (gruppetilhørighet) og prisnivå. Det har vært bestemt av demografiske forhold i husstanden som førte til synkende real-

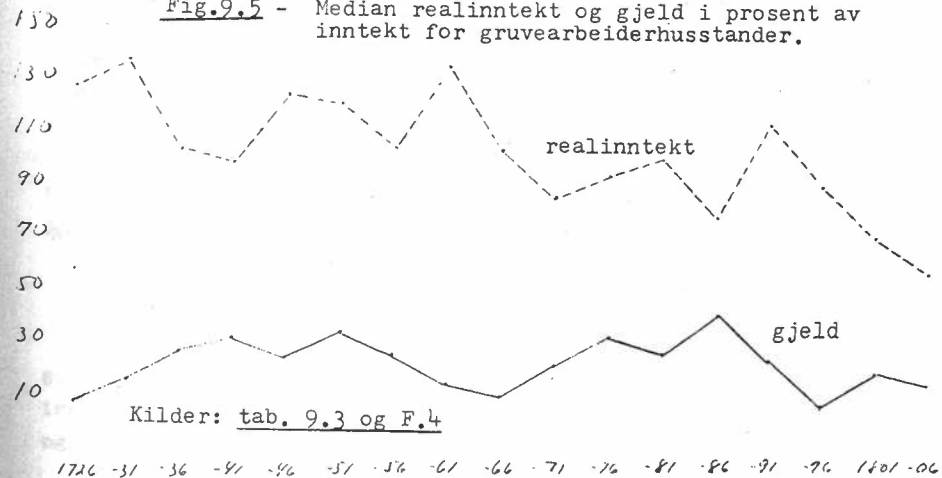
10) De hovedtrekk i regnskapene over tid som nevnes i det følgende, bekreftes av utallige andre regnskap og mange kunne ha vært valgt ut som eksempler. Ved å ta utgangspunkt i Svenning Gunsteinsens husstand i begynnelsen av perioden og å følge sønnene etter hvert som de danner egne husstander, oppnås en litt større grad av tilfeldighet og mindre dirigering av materialet enn ved å velge ut spredte andre enkeltregnskap. Dette skulle gi større sannsynlighet for at eksempler også på avvik fra hovedtendenser blir representert. En hovedgrunn til valget av Svenning Gunsteinsens familie er at sønnene hans gir eksempler fra de to grupper som særlig undersøkes mot hverandre, hammersvenner og gruvearbeidere.

Fig.9.4 - Inntekter og utgifter pr. år og gjeld i rd pr 31/12 hvert femte år fra 1736 - 1781 i Svenning Gunsteinsens husstand.



indeks

Fig.9.5 - Median realinntekt og gjeld i prosent av inntekt for gruvearbeiderhusstander.



inntekt pr. forbruksenhet etter hvert som familien vokste og inn- til husstandsmedlemmer begynte å bidra med inntekter. Fra da av økte realinntekten pr. forbruksenhet. Men ved at en voksen sønn forlot husstanden kan den ha sunket igjen, hvis ikke en eller flere sønner fortsatte å bidra med inntekter.

Generelt sett kan det da sies at demografiske forhold var mer avgjørende for forholdet utgifter/inntekter over tid i den enkelte husstand enn absolutt inntekt isolert sett og prisnivå. De to siste faktorer må imidlertid ha vært viktige for størrelsen av underskuddet eller overskuddet i de enkelte år.

Med høye absolutte inntekter og/eller høy reallønn er det f.eks. mer sannsynlig med mindre underskudd og/eller økende overskudd i absolutte tall. Eksemplene i note 9 på husstandsinn-tekter og underskudd/overskuddssummer i de enkelte husstandsregnskap til gruvearbeiderne i årene 1766 og 1801 bekrefter dette. Men detaljert å undersøke størrelsen av saldoen for hver enkelt husstand i de enkelte år har liten hensikt. Her skal umiddelbart ses på virkningene av saldoen, for den økonomiske status til husstandene, dvs. på gjelds- eller tilgodesummer.

ØKONOMISK STATUS

Gjeld- eller tilgodedannelse

Det forannevnte hovedmønster i husstandenes balanse over tid gir en indikasjon på visse trekk i utviklingen av den økonomiske status til husstandene. Siden husstandene som oftest hadde større utgifter enn inntekter i mange år av dens eksistens, fra giftemål til en eller flere sønner begynte å ha arbeid av betydning for verket, førte dette til at de samlet seg opp gjeld. Selv om husstanden i enkelte år, f.eks. ved høyere realinntekt enn vanlig eller ved kanskje å ha en dreng til hjelp, kunne avskrive litt gjeld, maktet som regel ikke husstanden å gjøre seg gjeldfri. Det kunne først skje etter at inntektene hadde økt sterkt ved hjelp av sønners arbeid. Men regnskapene i Tillegg III og hovedinntrykk fra regnskapsmaterialet ellers er at selv

med store husstandsinn-tekter kunne husstanden fort skaffe seg litt gjeld igjen. Tilløp til oppsamling av tilgodesummer fra år til år har forekommet i langt mindre grad enn oppsamling av gjeld. En gjennomsnittshusstand har stått i gjeld til verket i et flertall av de år den eksisterte.

En slik utvikling for husstandene må ha gitt som resultat at det alltid var mange husstander som hadde gjeld til verket. Dette bekreftes av undersøkelser.

Av de undersøkte regnskap i de fire årene 1726, 1736, 1766 og 1801 hadde henholdsvis 100%, 96%, 89% og 95% gjeld til verket ved årets slutt (tab. 9.2). Av de i alt 180 regnskap for de fire årene hadde 94% gjeld til verket. - De resterende regnskap hadde tilgode summer av verket, bortsett fra at ett regnskap i 1801 hadde status på null. Denne tendensen til at et stort antall husstander hadde gjeld, gjaldt utvilsomt for husstander i alle kategorier. Til tross for som regel svært ulike inntektsnivå hadde f.eks. gruvearbeidere og hammersvenner samme prosentandel regnskap med gjeld totalt sett for de 17 undersøkte år, nemlig 87% (av henholdsvis 319 og 100 regnskap, se tab. F. 4-5). Gruvearbeiderene hadde overvekt av regnskap med gjeld i alle år, i 5 av årene hadde ingen regnskap positiv status. Hammersvennene hadde derimot positiv status i 3 av 4 regnskap i to år, men på den annen side hadde alle regnskapene gjeld til verket i 9 av de andre undersøkte årene. - Av 48 regnskap for mesterne i de 17 årene hadde 83,3% gjeld (tab. F. 6).

Foreløpig kan det konstateres at gjeldsdannelsen ikke var avgrenset til husstandsgrupper med små inntekter. En nærmere forklaring på at tendensen var generell for alle inntektskategorier kan først gis gjennom undersøkelsene av forbrukssammensetningen i neste kapittel.

En skulle likevel anta at størrelsen av gjeld må være mindre, både absolutt og relativt, for folk med større inntekter enn for folk med mindre.

Størrelse av gjeld eller tilgodehavende.

I oversiktene i Tillegg III gis eksempler på gjeld- eller tilgodesummer i absolutte tall. Tab. 9.4^{s. 336} viser gjeld i prosent av inntekt for regnskap med gjeld i de fire årene 1726, 1736, 1766 og 1801. Tabellene F. 4-5 viser variasjonsvidde og

median gjeld- eller tilgode i prosent av inntekt til gruvearbeidere og hammersvenner i alle de 17 undersøkte år.

Av eksemplene i Tillegg III framgår det at oppsamling av gjeld i årene før husstandsmedlemmer bidro med inntekter av betydning, førte til at gjelda på det høyeste kunne nå opp i summer som var høyere enn årsinntekten for arbeidere med lavere inntekter. Gjeld på over 100 rd var ikke uvanlig for en gruvearbeiderhusstand og andre husstander etter en 10-15 års eksistens (se f.eks. Gunstein og Gunder Svenningsens regnskap), også for hammersvenner selv om det ikke er eksempler på det i Tillegg III. I utviklingen av de absolutte gjeldsstørrelsene var det ingen markert forskjell mellom husstandskategoriene. I den forbindelse må et forhold påpekes for hammerarbeiderne. En arbeider begynte som dreng før han etter noen år ble svenn (etter over 15 års arbeid i hamrene etter de eksempler som nevnes i Tillegg III eller etter bortimot 10 år av husstandens eksistens). Det ser likevel ikke ut til at den betydelige inntektsøkning som dette medførte, førte til at gjeldsdannelsen ble redusert og gjeldssummene mindre. Det kan komme av en endring i forbruksmønsteret ved overgang fra svenn til dreng (se neste kapittel).

Inntektsøkninger for en husstand i form av husstandsmedlemmers arbeidsinntekter førte derimot til gjeldsnedskrivning og mindre gjeldssummer i absolutte tall sammenliknet med de gjeldssummer husstanden hadde i år med bare mindreårige barn (se f.eks. fig. 9.4).

Variierende "livsløp" for en husstand alt etter som hovedforsørger levde lenge eller kort har ført til at det skisserte mønsteret har blitt avbrutt i forskjellige faser. Tillegg III gir bare ett eksempel på et langt livsløp for hovedforsørger (Svenning Gunsteinsen) hvor til slutt bare familiefaren og hans kone var igjen i husstanden som verkets pensjonister. Noen av husstandseksemplene er ikke fulgt ut over 1806 da denne undersøkelsen slutter. Eksemplene er likevel ganske representative for forløpet av husstandsøkonomi over tid. Svært få arbeidere ble så gamle at de gikk av med pensjon. Mange døde i en alder da de etterlot seg halv voksne barn eller før alle barna var voksne. I noen husstander var det heller ikke sønner som kunne bidra til husstandsinntekter. Alt dette førte også til at så mange av regnskapene

som er undersøkt hadde gjeld, og det må dessuten ha hatt virkninger på gjennomsnittlige gjeldsstørrelser. Ulike demografiske sammensetninger i husstandsgruppene over tid kan altså ha gitt seg noe forskjellig utslag på medianberegningene i det følgende.

Mediangjeld pr. 31/12 i prosent av husstandsinntekter er vist for husstandsgruppene i årene 1726, 1736, 1766 og 1801 i tab. 9.4. 1726 skiller seg ut ved svært høye median prosenttall for de grupper som er vist og ved at mediangjelda for alle var så høy som 65,5%. Dette vil bli nærmere forklart under omtalen av verkets forhold til gjeldsdannelsen.

Mediangjeld for alle husstandene var ellers 20,7% i 1736, 17,9% i 1766 og 24,6% i 1801. De siste tall ser ut til å være vanlige ved medianberegninger av gjeld i forhold til inntekt. For gruvearbeidere og hammersvenner var det en tilsvarende konsentrasjon av median gjeld på mellom 10 og 30 rd i de fleste av de 17 undersøkelsesårene, se tab. 9.5.

Men en sammelikning av de to grupper viser at gjelda utgjorde en større prosentdel av inntektene for gruvearbeiderne enn for hammersvennene. Hammersvennene hadde en mediangjeld på under 20% i 10 av årene mens gruvearbeiderne hadde dette i 6 av årene. Intervallet 10-20% hadde størst konsentrasjon av antall år for svennene mens det for gruvearbeiderne var intervallet 20-30%.

Tabell 9.5 Hammersvenner og gruvearbeidere. Antall år med gjeld eller tilgode i status ved årets slutt i prosent av inntekt fordelt på intervaller à 10%

	år med gjeld		år med tilgode	
	h.sv.	gr.arb.	h.sv.	gr.arb.
1 - 9,9	3	1	4	7
10 - 19,9	7	5	2	4
20 - 29,9	3	6	1	1
30 - 39,9	2	4	1	
over 40	2	1		
tils.	17	17	8	12

Kilde: Tab. F 4 og F. 5.

Dette betyr at for en gjennomsnittshusstand i hver av de to gruppene var gjelda relativt sett mer tyngende for en gruvearbeider enn for en hammersvennhusstand. Det kan i den forbindelse påpekes at også variasjonsvidden for mediangjeld i gruvearbeiderhusstandene var større enn for hammersvennene.

Omregnet til absolutte tall derimot har en gjennomsnittshammersvennhusstand hatt større gjeld enn en gjennomsnittshammerarbeiderhusstand. Fra ca. 1750 til ut i 1780-årene kunne f.eks. en hammersvennhusstand med ca. 200 rd i inntekt ha ca. 30-40 rd i gjeld når gjelda utgjorde ca. 15-20% av inntektene. En gjennomsnittshammerarbeiderhusstand med en inntekt på 75-80 rd hadde fra 19-24 rd i gjeld når gjelda utgjorde ca. 25-30% av inntekten.

Nå kan det tenkes at mediangjelda i de to grupper ikke avspeiler husstander i de samme demografiske utviklingsfaser. Svenskene hadde først vært drenger og den tidligste fasen av husstandenes eksistens gir da ikke denne gruppen eksempler på. Men denne fasen skulle heller ikke påvirke en median gruvearbeiderhusstand siden denne gruppen hadde regnskap for mange husstander i de fleste år. Likevel er det nokså påfallende at hammersvennene hadde så pass stor gjeld og ofte større enn den gjeld en gjennomsnittshammerarbeider hadde med ofte bare 1/3 så stor inntekt.

Hittil er bare omtalt gjeldsdannelsen. Det var i høy grad den som karakteriserte arbeidernes økonomiske status overfor verket. Arbeiderne samlet seg som regel opp små summer i tilgodehavende i de få årene av en husstands eksistens da dette lot seg gjøre (se oversiktene i Tillegg III). For gruvearbeidere og hammersvenner var da også median tilgodesummer ved regnskapsårets slutt under 10% av husstandsinnntektene i et flertall av de år da det forekom at enkelte regnskap hadde positiv status, (tab. 9.3).¹¹⁾

Virkninger av den langsiktige reallønnsutviklingen på gjelds-
størrelse

Foran er det vist at endringer i forsørgerbyrde fikk virk-

11) I 5 av de 17 årene hadde ingen gruvearbeiderregnskap noe til gode, mens bare 1 regnskap hadde noe til gode i 9 år. For hammersvennene var de tilsvarende tall 9 år uten regnskap med positiv status og 6 år der 1 regnskap hadde dette.

ninger for gjeldsstørrelse. En skulle anta at også langsiktige endringer i reallønnsnivået kan ha fått virkninger for økonomisk status. Siden prisnivået steg mer enn inntektsnivået for de fleste arbeidergrupper, sank som vist reallønnsnivået over tid. En skulle anta at dette kunne føre til økende gjeld på samme måte som økende forsørgerbyrde gjorde det og at f.eks. husstandene på slutten av århundre hadde større gjeld enn tidlig i undersøkelsesperioden. Men av flere grunner lar dette seg ikke lett påvises statistisk ut fra de undersøkelser som er foretatt.

Median realinntekt og median gjeld i prosent av inntekt for gruvearbeiderne i de 17 undersøkelsesårene er vist i fig. 9.5. Kurvene viser visse fellestrekk i enkelte av årene, det er tendens til økende gjeld med synkende realinntekter og mindre gjeld når reallønnen er økt. Men tabellen viser ikke klart noen langtids-tendens i form av større gjeld fra 1771 enn tidligere, bortsett fra 1786. Verkets kjøp av plasshusene til endel arbeidere i 1796 gjør dessuten at gjeldskurven får et annet forløp enn reallønnskurven på slutten av perioden, noe som kompliserer en sammenlikning.

Nå påvirkes som nevnt tidligere medianen av mange forhold, og med de ulike antall regnskap i begynnelsen av perioden og i 1770- og -80 årene kan det være vanskelig å fastslå noen enkelt faktors innvirkning over tid. Når derfor median gjeld i prosent av inntekt i årene 1771-1791 ikke var større enn i tiden 1736-1756, med unntak av 1786, behøver det derfor ikke å bety at gjeldsdannelsen ikke ble påvirket av reallønnsnedgangen fra 1770-årene. Den større variasjonsvidden i gjeld i prosent av inntekt for gruvearbeidere etter 1771 enn tidligere (tab. F.4) skulle bl.a. kunne tolkes som uttrykk for at reallønnsnedgangen påvirket gjeldsdannelsen.

Et forhold som peker i samme retning kan også nevnes. I kap. 8 ble det nevnt at husstandene må ha fått mer inntekter fra husstandsmedlemmers arbeid etter at verket kom i helårsdrift. Dette har gitt husstandene mer inntekter tidligere enn når verket ikke hadde helårsdrift og kunne sysselsette guttene mindre. Av dette følger at gutter i arbeid skulle kunne bidra mer til husstandsøkonomien og slik virke til å redusere behovet for kreditt og kanskje også gjeldsnedskrivning i en tidligere fase utover i århundret enn tidligere. Noen slik effekt kan ikke påvises ved utviklingen av mediangjeld for gruvearbeidere i alle fall. Dette kan komme av statistiske forhold ved medianbereg-

ningene. Men det kan også styrke en mulig tanke om at reallønnsnedgangen har ført til at de nevnte inntekter ikke har hatt en slik virkning på gjeldsdannelse og gjeldsstørrelse.

Et annet forhold kompliserer imidlertid alle forsøk på å undersøke om den langsiktige reallønnsnedgangen har påvirket gjeldsdannelsen. Gjeldas sammensetning over tid var nemlig ikke ensartet, først og fremst fordi utgifter i forbindelse med kjøp eller bygging av hus og reparasjoner er inkludert i tiden fra 1740-årene til 1790-årene for alle arbeiderne. Dette blir nærmere omtalt senere i kapitlet under gjennomgåelsen av hva verket foretok seg med gjelda ved opphør av tjenesteforhold.

P.g.a. de nevnte forhold har det liten hensikt å undersøke en eventuell sammenheng mellom reallønnsutvikling og gjeldsstørrelse for hammersvennene, også fordi deres reallønnsnivå jo endret seg mye over de første undersøkelsesårene. En ting må likevel påpekes i den forbindelse og det er at hammersvennene hadde forholdsvis mye gjeld i de første årene, i 1726, 1731 og 1741. Kom det av at de hadde lavt reallønnsnivå? Nivået var ikke lavt i forhold til andre grupper. Kan verket ha tillatt at de har fått mye kreditt ut fra forventning om at inntektene deres ville stige med økende produksjon, og/eller fordi verket eventuelt hadde en forskjellig holdning til det å gi kreditt til ulike grupper av arbeidere? Spørsmålet om verkets holdning til kredittgiving og gjeld må omtales nærmere.

Men først en skjematisk kort oppsummering av hovedpunkter i husstandenes økonomiske status. Gjennomgåelsen hittil har vist at 1) det var vanskelig å balansere inntekter og utgifter, 2) verket ga i stor grad kreditt, 3) dette førte til gjeldsdannelse for arbeiderne. 4) Dette hadde først og fremst sammenheng med endringer i realinntektsnivå pr. forbruksenhet over tid, dvs. med relativ forsørgerbyrde. 5) Verket ga mindre kreditt til en husstand når inntektsnivå økte p.g.a. husstandsmedlemmers arbeid, men 6) verket ga ikke mindre kreditt til husstandsgrupper som hadde høyere inntektsnivå enn andre grupper. Følgen av dette var at alle husstandsgrupper fikk kreditt, og at praktisk talt alle husstander uansett inntektsnivå til hovedforsørger i hovedtrekk gjennomgikk de samme utviklingsfaser m.h.t. økonomisk status.

Sett fra husstandens synspunkt var det altså mange faktorer som påvirket deres økonomiske forhold. Husstandenes sammensetning

over tid, inntekts- og prisutvikling er påpekt. Men dette skjedde fordi verket i det hele tatt ga kreditt og ved det foretok bestemmelser som påvirket dannelse, sammensetning og størrelse av gjelda. En gjennomgåelse av utsagn som belyser kredittgivingen og av hva som skjedde med gjelda ved opphør av tjenesteforhold til verket (dødsfall, avskjed, pensjon), utdyper dette ytterligere.

Bedriftens holdning til kreditt

Det var ikke noe spesielt for den perioden som behandles at arbeiderne ved Baaseland/Næs fikk kreditt.

Gjeldsdannelse var også vanlig tidligere. Ved skifteregistreringen etter Peter Børting i 1704 hadde 16 arbeidere 162-0-17 i gjeld,¹²⁾ dvs. gjennomsnittlig vel 10 rd på hver. I 1725 hadde 52 personer som var eller hadde vært i arbeid ved verket 858-0-18 i gjeld,¹³⁾ dvs. gjennomsnittlig over 16 rd på hver.

Det var dessuten ikke bare arbeiderne som fikk kreditt, samme praksis gjaldt bøndene.¹⁴⁾ Også de stod i gjeld til verket. Kreditt og gjeldsdannelse var vanlige foreteelser som både verksledelse og arbeidere må ha sett på som nokså uunngåelig. Tanker om helt å slutte med å gi kreditt finnes derfor ikke i kildene. Det som opptar verksledelsen er hvordan kreditten skal gis og gjelda reduseres. Ingen direktiver forelå i lovgivningen om jernverkens kredittgiving til arbeidere eller andre.¹⁵⁾

Bedriftens holdning kan belyses ved utsagn fra begynnelsen av undersøkelsesperioden gjennom brev fra de nye eierne av verket fra 1725 til forvalteren og fra tiden omkring 1790 gjennom instruksjer fra Jacob Schnell til forvalter og verksfolk.

12) RA. Personalia, 26b. Børting. Skifteekstrakt etter P. Børting s. 35 og 37.

13) RA., RK., Josten. Liste over restanser for bønder og arbeidere dat. 7.4.1725.

14) Se kap. 2. s. 77

15) Ved sølvverket på Kongsberg ble det gitt lovregler om kreditt til arbeiderne i forordning 18.4.1735. (Schmidt I s. 416, §14) og ved kgl.res. 30.12.1738. (Wessel-Berg I s. 709).

Utsagn fra 1720-30 årene må sees på bakgrunn av forholdene ved verket den første tiden. Disse utsagn gir visse prinsipper for hvordan forvalteren skal forholde seg til kredittgiving og gjeld. Dessuten forklarer de noe hvorfor så mange arbeidere hadde spesielt store utgifter i forhold til inntekter og stor gjeld til verket ved årets slutt i 1726, (se tabellene 9.1 og 9.4).

Som nevnt i kap. 2 var driften liten i 1725. Arbeiderne tjente det året lite og de fikk kreditt av forvalteren. Siden alle begynte kontoene på null i 1725, gjeld til tidligere eier var ikke påført, kom den gjeld arbeiderne hadde ved årets slutt til å bestå av kreditt bare for 1725. Alt i starten under de nye eierne kom derfor mange arbeidere til å få betydelig gjeld.¹⁶⁾ Noen ord i brev til Lassen 22.8.1726¹⁷⁾ viser at dette opptok eierne. Lassen innprentet å "bruge saa fornøftig og muelig Menage at Verchsfolckene efter Haanden kunde komme at Deris Giæld til hvilken Ende I og haver at paasee at de alle-tieder bliver holdte i Arbeide, saa at de kand fortiene noget, og iche gaee ledige paa vor Bekostning....".

I brev av 4.4.1727 heter det om arbeiderne: "maa I paa alle Maader see til at de holder saadan Huus at de kand afdrage efter haanden deres Giæld som nu er større end i forleden Aar". Og en uke senere 11.4.1727 kommer mer utførlige formaninger:

"Ved Eders Regnskabs eftersyn har vi befundet at Verchfolckene ere komne i langt større Giæld til ult. Dec. 1726 end de tilforn vare, hvor af vi remarquerer en stor mangel hos eder udi Disposition og Husholdning, i det I ikke observerer og foranstalter Crediten, og Forskuddet efter en hvers Station, Dygtighed og Alder, thi at hammersmederne, som dagelig ved verkets drift kan fortiene saa meget at de foruden fornøden fortæring kand lade noget staa til afkortning, staae udi saa stor Giæld kommer os

16) De 22 som er klassifisert som helårsarbeidere i 1726 hadde følgende gjeld pr. 1. januar 1726: 4 under 10 rd, 12 mellom 10 og 24 rd, 2 hadde 31-32 rd og de fire hammersvennene hadde fra nesten 54 rd til 82 rd i gjeld.

17) Brevsitatene her og i teksten videre er fra Baaseland nr. 7, brevkopibok 1724-33.

icke nær saa underligt for som at Jacob Berthelsen, Egedius og belgemageren, der aldrig kand fortiene noget overskud saa sterk tører paa vor Reining, thi vel vil vi icke at de under arbeid hos os skal crepere, mens vi vil at de saaledes skal holdes Diciplin og i Arbeide at de altid kand fortiene fornøden Fortæring, og den som ikkun daglig kan fortiene 8 a 12 sk bør ey heller at fortære mere, og haver I herefter dermed at have skarp og ordentlig indseende thi ellers nødes vi til omsider at binde Eder til ansvar for hvis vi i saa maade hos nogen maatte komme til kort...."

Forvalteren må ha forsvart sin handlemåte med arbeidernes behov for i et senere brev 13.6.1727 skriver en av eierne at "naar I icke til Overfløddighed forstrecke Verksfolckene, men allene til Fornødenhed, faar Restance være for vor Reining".

En skulleteenke at forvalteren har innskjerpet praksis noe etter brevet av 11.4.1727. - Og senere blir arbeidernes gjeld sjelden nevnt i brevene mellom eiere og forvalter. Men med de lave kornprisene som var i 1730-årene blir forvalteren anbefalt å se til at arbeiderne "kommer af deres Giæld".¹⁸⁾

Brevene viser at forvalteren hadde gitt arbeiderne mer forskudd enn ledelsen fant det forsvarlig de første par årene. Arbeiderne kan ha øvd et sterkt press på ham den første tiden på grunn av forholdsvis høye matpriser (se tab. D. 1 for kornprisene). De må dessuten også i 1723 og 1724 ha hatt små inntekter på grunn av redusert drift og kan ha hatt behov for å skaffe seg diverse annet enn matvarer.

Flere forhold forklarer da at utgiftene og gjeld i prosent av inntektene var så store for mange arbeidere i 1726. Spesielt må nevnes de fire hammersvennene som i løpet av to år samlet seg opp gjeldssummer på fra 103-134 rd, (se også tab. F. 5). Den reduserte hammerdriften i 1725/26 og derav små inntekter for hammersvennene sammenliknet med et vanlig inntektsnivå når driften var større¹⁹⁾, kan forklare at de har fått så mye kreditt. Deres inntekter måtte forventes å bli større med økt drift og så

18) Brev av 7.1.1732 og 12.6.1733.

19) Se stangjernproduksjonen for disse årene sammenliknet med årene før og etter i tabell A. 2.

store at de skulle kunne betale av på gjelda (se uttalelsene i det foran siterte brev av 11.4.1726). Samtidig kan de selv ha satt krav om kreditt ut fra et forventet inntektsnivå og tilvendt forbruksmønster uten at spor av dette er funnet. Det er likevel trolig at arbeiderne ønsket minst mulig gjeld. Mindre gjeld kunne oppnås ved mer arbeid, lavere priser og dessuten jord til å skaffe seg naturalier.²⁰⁾ Akkurat disse forhold må hammer-svennene ha klaget på i et "Klage Skrift" som omtales i et brev til Lassen 21.3.1727, klager som blir gjendrevet samtidig som forvalteren anbefales å få smedene til å gå med på å avbetale noe på gjelda hver måned.

Av de nevnte brevsitater kan visse prinsipper for kreditt utledes: 1) arbeiderne skal settes i arbeid for å tjene til livets opphold så de ikke går ledige på verkets bekostning, 2) det må være noenlunde samsvar mellom fortjeneste og fortæring, 3) kreditt må gis etter vurdering av den enkelte ut fra visse kriterier (forventet inntekt, dyktighet, alder), 4) kreditten skal betales tilbake (gjelda skal reduseres).

I praksis vil dette si at det skulle tas mindre hensyn til behov enn til forventet inntektsnivå ved kredittgiving. Noen inntektsmessig begrensning ble ikke pålagt, og som en følge av dette kan det da forklares at hammersvenner, mestere og andre med høye inntekter hadde gjeld som i absolutte tall kunne være større enn folk med lavere inntekter. Omvendt kan en si at de som hadde små inntekter, fikk mindre anledning til å få kreditt gjennom verket.

Slike prinsipper må ha lagt til grunn for kredittgivingen i resten av århundret. Noen ytringer eller instruksjoner som kan antyde noen endring er ikke funnet. Praksis slik den avspeiler seg i regnskapene tyder heller ikke på det. Å gi forskudd til arbeiderne har vært en akseptert nødvendighet som det ikke ble satt spørsmål ved. I en forvalterinstruks fra 1787 blir ikke

20) Jfr. kap. 8 s. 284/der det framgår at verket på det tidspunkt ikke disponerte jord på Båsland og Nes som arbeiderne kunne leie.

kredittgiving til arbeiderne spesielt nevnt og følgene av kreditten, gjelda, omtales som en selvfølge. Forvalteren pålegges "at see til det alle Værks Folkene kan maanedlig eller noget efter haanden afbetale paa deres Giæld, indtil at de rent kunde blive frie for den, ligesom de og paaser at ingen kommer i Giæld som er frie for samme".²¹⁾ Det siste var i stor grad et nytteløst påbud som gjennomgåelsen av gjeldsdannelsen har vist.

Også arbeiderne formanens noenlunde samtidig i 1790 om at de må "aldeles ikke bekomme i Forskud uden det allernødvendigste" ogaat de som er mest "Giældbundne" må betale månedlige avdrag.²²⁾

Utsagn som kan belyse hvordan Jacob Aall stilte seg til arbeidernes kreditt er ikke funnet. Men den store prosentandelen regnskap med positiv saldo i 1801, dvs. større inntekter enn utgifter i 1801 til tross for svært høyt prisnivå, kan bl.a. være et utslag av at han har forsøkt å innstramme praksis da han overtok verket kort tid før.²³⁾ I så fall ser ikke dette ut til å være fulgt opp i 1806 da arbeiderne fortsatt fikk mye kreditt.

Hvorfor kreditt? Forskjellig holdning til bønder og arbeidere

I hovedtrekk må en anta at eierne av verket har hatt noenlunde samme holdning til kreditten i hele perioden. Men hvorfor ga verket kreditt og hvorfor ble det oppfattet som så selvfølgelig? For å ta utgangspunkt i det siste spørsmålet: når det ble oppfattet som selvfølgelig må det ha hatt to årsaker - verket har hatt en hensikt med det og det må ha vært nødvendig. Hvorfor det var nødvendig kan foreløpig delvis besvares ved en hypotese: husstandenes inntekter må ha vært små i forhold til prisene på varer som var nødvendige i forbruket. Dette er en generell påstand, mens undersøkelsen jo har vist at kreditten ble gitt til

21) SAK. Notarialprotokoll Nedenes nr. 3. Instruks for forvalter Frey 31 mars 1787, § 15.

22) Tillegg VI, punkt 3 f.

23) I sine "Optegnelser" (Aall 1939, s. 137, 138) nevner Aall at han i begynnelsen av sin tid på Næs var streng for å sette seg i respekt. Men han opplyser ikke om dette også gjaldt kredittpraksis.

husstander der hovedforsørgerne hadde stor forskjell i inntektsnivå. Hvordan hypotesen samsvarer med de faktiske forhold blir belyst i de neste kapitler.

Når arbeidere med ulike inntektsnivå alle fikk kreditt, må det ha vært for å sikre husstandene noenlunde jevne tilførsler over tid uansett svingninger i inntektene p.g.a. varierende mengde arbeid, varierende husstandsstørrelse og priser. Kreditten må ha vært et middel til å underholde arbeiderhusstandene under skiftende vilkår, den har bidratt til å holde ro og orden blant arbeiderne og har sikret verket stabil arbeidskrafttilgang.

Kreditten var en driftskostnad for verket.²⁴⁾ Da er det noe påfallende at det ikke ble gitt retningslinjer for hvordan kreditten skulle gis i forvalterinstruksen fra 1787. Derimot er kreditten til bøndene utførlig omtalt.²⁵⁾ Når Jacob Aall forteller om forholdene ved verket da han overtok det,²⁶⁾ nevner han bøndenes gjeld men ikke arbeidernes. Dette må ha sammenheng med at verksledelsen har hatt en litt annen holdning til kreditt som ble gitt til arbeiderne enn til kreditt som ble gitt til bøndene. Årsaken kan ligge i to forhold, kredittens funksjon og gjeldsmassens størrelse. Overfor bøndene var kreditten et aktivt middel ved forhandlinger om leveranser av kull. Dette framgår direkte av § 30 i forvalterinstruksen.²⁷⁾ En slik funksjon hadde kreditten ikke overfor arbeiderne. Antall bønder tilknyttet verket var langt flere enn arbeiderne. Bøndenes gjeld var også større.

Tall for samlet gjeld for de to grupper arbeider og bønder foreligger ikke i verkets regnskapsbøker før fra 1790 årene. De viser at mens arbeidernes gjeld til sammen beløp seg til et fire-sifret tall, var bøndenes gjeldsmasse femsifret (tab. 2.3).

Gjeldsstørrelsen varierte fra år til år, men gjennomsnittlig

24) Se kap.2 s. 72

25) I paragrafene 29-32. (Som note 21).

26) Aall, 1939.

27) Se kap.2. s. 81.

var arbeidernes gjeld i tiden 1801- 1807 over 5000 rd pr år mens bøndenes gjennomsnittsgjeld var ca 74 000 rd pr år.

Den betydelige større gjeldsmassen til bøndene må følgelig ha vært langt mer tyngende for verkets drift enn arbeidernes gjeld.

Både overfor arbeidere og bønder ble da kreditten brukt som et middel til å sikre verkets drift. Men verket inntok altså en mer passiv holdning til kredittgiving til arbeiderne fordi kreditten til dem hadde en annen funksjon og utgjorde langt mindre i driftskostnader enn kreditten til bøndene.

Prinsipielt var kreditten lån som skulle betales tilbake. Dette fører over i spørsmålet: Hva skjedde med gjelda, ble den betalt tilbake?

Spørsmålet er berørt tidligere i kapitlet under gjennomgåelsen av husstandenes økonomiske status over tid. Det framgikk der at husstandene fikk gjelda nedskrevet helt eller delvis etter hvert som sønner kom i arbeid, men selv med inntekt fra sønner var ikke husstanden nødvendigvis gjeldfri. Størst sannsynlighet for at en husstand var gjeldfri var helt i begynnelsen av dens eksistens eller i år da voksne sønner bidro med helårs inntekt. I alle andre faser hadde som regel husstanden gjeld som prinsipielt skulle reduseres ved hjelp av arbeidsinntekter. Det forekommer ikke i regnskapene at verket betingelsesløst nedskrev eller etterga gjeld til en arbeidsfør arbeider.

Men hva skjedde med gjelda om en arbeider ble oppsagt eller han forlot verket? Eller når en arbeider ble arbeidsufør, gammel eller når han døde?

Innsikt i dette belyser ytterligere verkets innvirkning på husstandenes økonomiske status, spesielt fordi verket foretok bestemmelser som førte til at gjeldas sammensetning over tid ikke var ensartet.

Gjeld ved opphør av tjenesteforhold. Endringer over tid, særlig p.g.a. eierforholdet til plasshusene

Når noen forlot verket frivillig eller ufrivillig kunne følgende skje: gjelda kunne 1) bli stående i regnskapene for senere å bli ettergitt, 2) bli ettergitt straks, 3) bli dekt ved

salg av eiendeler, 4) bli overført til neste arbeidsgiver,²⁸⁾ 5) evt. innkrevd ved hjelp av retten.²⁹⁾ De tre første punktene var også aktuelle ved uførhet, alderdom eller dødsfall og i tillegg kunne gjelda overføres til andre.

Alt dette forekom, men praksis var ikke ensartet i hele tidsrommet. Visse måter dominerte dessuten, spesielt overføring av gjeld til andre. I tillegg til regnskapene kan skifter belyse nærmere hva som skjedde med gjelda.

I tiden fram til 1740 dominerte det første punktet - gjelda ble stående i regnskapene.

Utover i 1730-årene gjentas fra år til år en del gjeldskontoer til folk som hadde hatt arbeid ved verket kortere eller lengre tid tidligere, som var døde eller som var gamle og ikke kunne arbeide. I 1740 slutter denne årlige overføringen, da sletter verket kontoene, dvs. at gjelda ble ettergitt.³⁰⁾ Flere av de som fikk ettergitt gjeld hadde sønner i arbeid ved verket, gjelda var ikke blitt overført til dem.³¹⁾

28) Eksempler forekommer blant hammerarbeiderne. I 1742 betalte kanselliråd H. Løvenskiold, eier av Fossum og Bolvig, gjeld for Jan Bentsen (svenn) og Jacob Nielsen (dreng) som forlot Næs. I 1796 fikk svenn Daniel Iversen som kom til Næs fra Fritzhø ("Laurvigen") 40 rd kontant for å betale gjeld der.

29) Forekom ytterst sjelden. I 1799 ble hammersvenn Jens Gustavsen Angelstad oppsagt. Han hadde en gjeld på 118 rd 52 sk og etter at saken hadde vært forlikskommissjonen i Holt ble den stevnet til tinget (Nedenes tingbok nr. 36 (1796-1801 s. 269 a,b)). Jens Gustavsen bodde på gårdsbruket Angelstad som faren hammermester Gustav Jensen eide. Bruket ble overført til Jens i 1800.

30) Av de 29 som fikk avskrevet gjeld var det to av hammersvennene fra 1726 som da de døde i 1730-årene hadde gjeld på 121 og 138 rd til verket. Deres gjeld var de største summer som ble avskrevet. 11 personer hadde mellom 20 og 50 rd i gjeld, derav de to som nevnes i brev til Lassen 11.4.1727 (sitert i teksten) nemlig Egedius Andersen, byggmester, og Lars Erichsen, belgemaker. Den første var død og hadde gjeld på nesten 50 rd, den andre hadde gjeld på 42½ rd og levde fortsatt. - Resten hadde gjeldssummer fra vel 15 rd og ned til 10 sk.

31) Som Lars Næs, Egedius Andersen og Lars Erichsen nevnt i foregående note, dessuten Ole Kittilsen og Tevis Jansen som begge hadde gjeld på vel 21 rd.

Ved denne gjeldsavskrivningen slapp altså flere av verkets arbeidere å overta gjeld. Enkelte av disse slektene hadde også fått gjeld avskrevet før, i 1704 ved Peter Børtings dødsbo "for deres fattigdoms skyld" og den gjelda de skyldte til Nils Josten i 1725.^{31a)} En kan derfor si at den eldre generasjonen ved verket inntil 1740 slapp gunstigere fra sin gjeld enn generasjonen som da var unge og som kom etter.

Etter 1740 slutter opphoping og overføring av gjeldskontoer i verksbøkene, noe som bl.a. kan ^{hatt} ha sammenheng med at eieren bosatte seg på verket fra 1741. Verksledelsen har fra da av latt kontoene opphøre hvis det har latt seg gjøre å få dekt gjelda eller kontoene er blitt overført til enke eller den sønn som overtok plassen. I enkelte tilfeller etterga verket gjeld. Det var ikke vanlig praksis men det kunne skje når det "formedelst slett Tilstand er intet at bekomme". Sletting av gjeld gjaldt helst små summer på kontoer som ofte tilhørte folk i periferien av verkssamfunnet som lite faste dagarbeidere. Det viser seg at verkets faste arbeidere hadde større adgang til kreditt enn andre som hadde mer tilfeldig arbeid,³²⁾ og de hadde som regel større gjeld. De var for det meste arbeidere som bodde på verkets plasser og som fikk sine sønner i arbeid ved verket. Verket hadde slik kontroll over dem og kunne overføre gjeld til neste generasjon.

Når dette ikke var vanlig praksis i 1720-og-30 årene³³⁾ men først senere, må en hovedgrunn være at alle arbeiderne fra 1740-årene og fram til 1790-årene, kom til å stå som eiere av

31a) Se s. 350 med noter. I brev av 8.11.1726 (Baaseland nr. 7, brevkopibok 1724-33) spør en av eierne Lassen "hvorledes I formeener at mand best kunde frelse vore Verksfolck fra Jostens Søgemaal". Dette tyder på at Nils Josten har satt fram krav om å få tilbakebetalt gjeldsrestansene. Men arbeiderne ble aldri senere trukket i verksbøkene for denne gjelda og den ble heller ikke senere nevnt i brev til Lassen. Sannsynligvis må gjeldskravet ha bortfalt.

32) Framgår av kontoene ved å sammenlikne de som var årvisse arbeidere for verket og andre som har hatt mer sporadisk arbeid over flere år.

33) Gjeldsoverføring forekom også i disse årene f.eks. ble halvparten av Tevis Jansens gjeld overført på sønnen Clemet da han i 1731 begynte på eget regnskap. Men dette kan ha hatt sammenheng med at Clemet har delt hus og plass med Tevis (Fløystad 1976, s. 69).

husene på plassene.³⁴⁾ I 1741 og senere var det mange som bygde hus ved hjelp av kreditt fra verket eller de kjøpte hus. Husene kom slik til å representere formue for arbeiderne, og sett fra verkets side var de følgelig en slags sikkerhet for hele eller deler av gjelda.

Dette framgår ved å undersøke skifter etter arbeidere og/ eller deres koner, noe som kan gjøres fra 1760-årene av.³⁵⁾ Husverdien er registrert i 28^{av 40} skifter som er funnet fra dette tidsrom, 26 for tiden fram til 1798 og 2 fra 1805 og -07. I 26 av

34) Dette er noe enkelt sagt. Om eierforholdet før 1740 se omtale i kap. 11 s. 408-9. Selve eierbegrepet er heller ikke entydig. Dette skal belyses noe. Det heter i Hoffgaards rapport fra 1779 s. 42 om arbeiderne ved Næs: "De ejer selv sine Huuser som de have ladet bygge eller kjøbt, hvor til dem gjøres Forskud af Værket,,," (uth. her). I 1782 f. eks. nevnes i Gunder Svenningsens og Hans Torbjørnsens regnskap i verksbøkene at de er blitt overdratt hus til eiendom. I 1785 har Giert Sørensen bet. Anders Svenningsens enke 40 rd i mellombytte på hennes "eiendes Huuse". Se og note 41 (Reyer Olsen). I skifter etter arbeiderne oppføres at husene er "Sterfboet tilhørende". Disse utsagn tyder på at verket har betraktet arbeiderne som eiere av husene. Men når husene stod på verkets plass og verket trengte plassene til sine arbeidere (se kap. 8, note 33) kunne også andre tolkninger komme på tale. Det viser seg i konflikten med arbeiderne i 1790-årene om leieforholdene til plassene (kap. 8 s. 288) der også eierforholdet til husene var en del av konflikten. Verkets syn da kommer fram i en notorialforretning i 1797. (Notorialprotokoll Nedenes nr. 3, s. 303.) Det blir da framstilt slik at husene egentlig alltid tilhørte verket. Men på grunn av at vedlikeholdet av husene var kostbart og fordi erfaring tilsa at husene ville bli mer aktsomt behandlet hvis brukerne ble pålagt å holde husene i den stand som de mottok dem, ble husverdien debitert arbeiderne i kontraboken "ved Tilrædelsen" og kreditert dem igjen ved "Fratrædelsen". - I følge denne tolkningen vil verket bli oppfattet som reelt sett eiere av husene mens arbeiderne bare hadde formell eierrett mens de brukte verkets plasser. Hva som er juridisk holdbart her skal være usagt. I denne framstillingen blir arbeiderne oppfattet som eiere av hus som de selv har latt bygge eller har betalt med full takstverdi, selv 1) i tilfeller der den gjeld de måtte ha til verket var større enn husverdien slik at de økonomisk sett ikke kan betraktes som eiere, og selv 2) om eierforholdet var betinget siden arbeiderne ved evt. oppsigelse måtte forlate hus og plass.

35) Arbeiderne var underlagt Bergretten på Kongsberg juridisk, men ingen skifteprotokoll for bergverkene sønnafjells utenom Kongsberg er bevart før 1763. - Skifter jeg har undersøkt er etter arbeidere som bodde på plasser ved verket.

disse hadde boet gjeld til folk utenom husstanden,³⁶⁾ derav var det i 23 skifter gjeld til verket. I 20 av de 23 var gjelda til verket mellom 60-100% av all gjeld. I et flertall av disse igjen, 15 skifter utgjorde gjelda til verket over 80% av samlet gjeld. Gjeld til verket dominerte altså i skifter der boet stod som eier av hus.

I 12 skifter var boets hele gjeld mindre enn verdien av husene, mens de øvrige 11 skiftene hadde gjeld som tilsvarte eller oversteg husverdien. I de samme 23 skiftene utgjorde husverdien fra 39-85% av brutto aktiva, av disse var husverdien over 50% i 15 skifter. Tallene illustrerer at husverdien fungerte som en vesentlig økonomisk ressurs for husstandene i den tiden skiftene dekker.³⁷⁾

Når arbeiderne stod som eiere av husene representerte disse en formue som kunne overføres til andre. Dette kunne gjøres på andre måter enn ved ordinært salg og kjøp. Etter et dødsfall kunne enka gifte seg igjen med en arbeider som overtok gjelda i sitt navn ved overdragelse av hus og plass,³⁸⁾ fordi enka som regel ble boende på plassen selv om huset ble skiftet til verket når gjelda var stor. Den av sønnene som overtok hus og plass etter faren, ved farens eller morens død³⁹⁾ eller når faren ble

36) Skifteutgifter, evt. begravellesutgifter eller auksjonskostninger er ikke tatt med som gjeld. I enkelte skifter forekommer utgifter som består av arvelodd etter tidligere skifte, bryllupsutredning, tjenestelønn til sønn. Disse er heller ikke regnet som gjeld.

37) Tallene er ment som en grov antydning, differansiering på grupper og over tid er ikke gjort da materialet er så lite. Men det må nevnes at husene på mange plasser økte i verdi i tidsrommet og også sett i forhold til tiden før 1760-årene p.g.a. bygging og forbedring (se kap. 11 s. 411ff. og tall for husverdi i Tillegg V). Generelt sett økte ikke gjelda tilsvarende og den var ikke i øyefallende mindre i absolutte tall i begynnelsen av hele undersøkelsesperioden sammenliknet med slutten. Relativt sett kan derfor gjelda i mange tilfeller ha vært større i forhold til husverdien tidligere i århundret enn senere.

38) Eksempelvis Askild Larsen som i 1766 gifta seg med Ole Larsens Heirefjells enke. Hennes gjeld på nesten 5 rd ble overført til hans debetkonto.

39) Se eksempler i Tillegg III, B. 1 og B. 2.

pensjonist,⁴⁰⁾ overtok også gjelda.

Det er og eksempler på at eldre folk uten barn har solgt sitt hus til en annen arbeider mot opphold, dvs. at den andre overtok den førstes gjeld.⁴¹⁾ Ved dødsfall forekom også auksjoner.⁴²⁾ Om noen forlot verket frivillig eller ved oppsigelse kunne hus og løsøre bli solgt og gjelda dekket samtidig som vedkommende kanskje fikk et overskudd utbetalt.⁴³⁾ Hvis så ikke var tilfelle forekom det at resten av gjelda ble ettergitt. I 1796 da det foregikk en reduksjon av arbeidsstokken, avskrev verket en god del restbeløp som tapt.

I 1790-årene overtok verket de aller fleste husene på plassene⁴⁴⁾ noe som førte til en midlertidig gjeldsnedskrivning for

40) I anledning et forhør på plassen Lillemoe 14 desember 1793 (Forhørsprotokoll 1787-1823 i privat eie) nevnes at pensjonist Halvor Lillemoe har solgt og overdratt sitt hus til sønnen Svenning Halvorsen mot å forsørge sine foreldre med kost og klær deres livstid i tillegg til den pensjon de får. Slike opplysninger noteres aldri i regnskapene men det har sikkert vært vanlig praksis.

41) I mai 1784 påtok Samuel Madsen seg å betale Nils Engvoldsens gjeld på 81-0-20 mot å overta hans hus og løsøre når N.E., kone og søster døde. Da Reyer Olsen døde i 1785 var huset verd 35 rd og ku verd 8 rd mens gjelda beløp seg til 47-3-10. "Enskiønt Enken intet videre var eiende har dog Stian Tellefsen paataget sig modstaaende Giæld at betale imod Eiendom udi ovennevnte Hus og Kiør og Plassens Brug imod aarlig Afgift".

42) Framgår av skifter. Auksjoner forekom etter 3 av de 28 skiftene der husverdien er registrert.

43) F.eks. hammersvenn Petter Andersen som i 1778 sluttet ved Næs og antagelig reiste til Bolvig.

44) I kap. 8s.288 ble det nevnt at forordningen av 29. juni 1792 om husmenn førte med seg at verkseieren Jacob Schnell ville opprette skriftlige kontrakter med arbeiderne om vilkårene for leie av plassene. Som et ledd i dette begynte verket å kjøpe opp husene i 1794, først til arbeidere som hadde ganske stor gjeld. Men i 1796 ble de fleste hus igjen overført til arbeidernes kontoer som utgiftspost, noe som tyder på at verkets kjøp av husene har møtt motvilje blant arbeiderne. I de følgende år ble likevel praktisk talt alle hus overført til verket som altså trakk det lengste strå i den saken. Twisten mellom verket og arbeiderne førte som nevnt i kap. 8 til en notarialforretning, (se også note 34)

arbeiderne.⁴⁵⁾ Enkelte fikk også gjeld avskrevet utover det husverdien dekket.⁴⁶⁾ Arbeiderne gjorde motstand mot at verket overtok husene, men det var eierforholdet mer enn pengeverdien som husene representerte som arbeiderne festet seg ved. De var redde for at de lettere skulle bli oppsagt fra plassene når de ikke stod som eiere av husene.⁴⁷⁾

Fra århundreskiftet inngikk da ikke lenger husverdien i husstandenes formuer (med få unntak). Dette gjør at sannsynligheten var større enn tidligere for at husstandens samlede gjeld oversteg aktiva. I den korte tiden fram til 1807 foreligger det få skifter som kan belyse dette. Men i tre gruvarbeiderskifter var gjelda i alle større enn aktiva (verdien av løsøre og dyr). I tre andre skifter derimot, etter en masovnarbeider, en hammersvenn og arbeidsformann, var gjelda mindre enn aktiva. Sannsynligvis antyder dette en tendens i retning av at husstander i de lavere inntektsgrupper i mange tilfeller kan ha vært fallitt ved booppgjør i større grad enn tidligere.⁴⁸⁾ - Ellers er det vanskelig å avgjøre ut fra regnskapene for denne korte tiden om det skjedde noen endring i praksis fra verkets side med å inndrive gjeld. Det kan påpekes at ved 5 av 7 skifter som er funnet i tiden 1799-1807 ble det holdt auksjon, i et tilfelle også der en enke satt igjen med mindreårige barn.

De tidligere skifter viser ingen slik praksis som den sistnevnte, auksjoner forekom dessuten bare ved 3 av de 28 skiftene fra 1763 med hus. Hvis det ble mer vanlig med auksjoner for å få dekt gjeld, dvs. at husstandene mistet det de eide, kan det tyde på at de stod svakere når husene ikke lenger representerte noen formue. Før hadde det vært vanlig at husstandene ble sittende

45) Se eksempler på dette i Tillegg III

46) Det gjaldt enker. Masovnarbeider Henrich Gunnovsens enke fikk ettergitt 148 rd i 1794 samtidig med at hennes hus ble betalt med 40 rd. Gruve- og masovnarbeider Gunder Larsen d.e. enke fikk samme år ettergitt 71 rd samtidig som verket betalte henne 25 rd for husene.

47) Dette sies ikke direkte men en må tolke det som framkommer om arbeidernes syn ved notarialforretningen i 1797 slik.

48) I tre registreringer etter gruvarbeiderhusstander som eide hus var boet fallitt. I realiteten har sikkert antall fallittbo vært flere.

med alt aller det meste selv om gjelda var stor.⁴⁹⁾ Men det er vanskelig å danne seg et bilde av om gjelda var et større problem for verk og arbeidere etter århundreskiftet og hva som skjedde med den ved dødsfall som det mest aktuelle. Eksempler forekommer der gjeld ble delt mellom arvinger.⁵⁰⁾

Hva skjedde med gjelda?: Oppsummering.

Så sant det var mulig, skulle arbeiderhusstandenes gjeld til verket dekkes ved opphør av tjenesteforhold (ved dødsfall eller av andre grunner). Husstandene eide løsøre og som regel ett eller flere husdyr, og i tiden 1740-90-årene eide de også plasshusene. Enkelte eide også hus før 1740, men husverdien var lav. Det var først og fremst husverdien som representerte en formue som kunne brukes til å dekke gjeld helt eller delvis. Husverdien økte utover i århundret og dermed mulighetene for verket til å få dekt gjelda. Da verket kjøpte opp husene i 1790-årene bortfalt dette, noe som muligens medførte større vansker for husstandene med mindre gjelda ble ettergitt.

Hvis ikke verket fikk dekt gjelda ved salg eller auksjon eller overført den til andre ved verket (arvinger eller andre arbeidere) eller eventuelt til andre arbeidsgivere som det forekom for hammerarbeiderne, var siste utvei å avskrive gjelda. Dette forekom sporadisk over hele tidsrommet. I 1740 ble det foretatt en systematisk avskriving av alle kontoer som var overført fra år til år. I 1790-årene da arbeidsstokken ble noe redusert forekommer også en del avskrivinger for folk som forlot verkets tjeneste.

49) Det var vanlig at verket ved skifte ble tildelt huset, eventuelt sammen med den gjenlevende hovedarving alt etter hvor stor gjelda var. Som regel ble den siste fortsatt boende i huset. Gjeld til andre, som regel småsummer, og skifteutgifter ble dekket. Men det siste skjedde mest ved kontantutbetalinger, altså kreditt fra verket.

50) Da masmester Ole Torbjørnsen døde i januar 1802 ble gjelda hans på vel 100 rd delt mellom 4 sønner som var verksarbeidere. Verket kunne antageligvis gjøre dette fordi de hadde arvet løsøre etter faren (skifte er ikke funnet) og fordi de alle tjente forholdsvis bra ved verket.

På grunnlag av verkets praksis m.h.t. avskriving, eierforholdet til plasshusene og husverdien over tid kan det sluttet at generasjonene før midten av århundret ble avskrevet gjeld i større grad (avskriving i 1725 og 1740) enn senere da det ble vanlig med en gjeldsoverføring fra generasjon til generasjon av arbeidere.

Skifter ble i det foregående benyttet som kilder for å undersøke praksis m.h.t. gjeldas skjebne. Skiftene kan gi mer innsikt i økonomisk status enn verksregnskapene. Gir de et annet bilde av husstandsøkonomien enn gjeldsintrykket som dominerte forholdet til verket?

Økonomisk status belyst ved skifter.

Mange forhold gjør at skiftematerialet må brukes med forbehold som kilder i denne sammenheng: ingen skifter før 1760-årene, forholdsvis få skifter i alt (tils. 40 skifter) og få etter visse grupper. Skiftene er dessuten fra forskjellige faser i husstandenes eksistens og dekker et tidsrom på over 40 år. For å få en viss ensartethet over materialet er bare skifter etter arbeidere som bodde på verkets plasser eller like ved verket benyttet. Men skifteregistreringene⁵¹⁾ i bevarte offentlige protokoller tilsvarer ikke antall skifter som ble holdt i arbeiderhusstandene.⁵²⁾ Ved dødsfall ble det heller ikke i alle tilfeller holdt skifte. Skifter generelt og særlig de benyttede skifter i dette tilfellet utgjør i det hele ikke et representativt utvalg av dødsbo etter en befolkning. Alt dette kompliserer en sammenlikning gruppene i mellom og av skifter i samme gruppe over tid. Det skiftene kan gi noe innblikk i, er hvordan ulike inntektsnivå påvirket generell økonomisk status. Nesten halvparten av skiftene,

51) Etter dødsfall ble boet registrert og deretter ble det holdt skifte, eventuelt etter at det hadde vært auksjon. Hvis boet var fallitt ble det ikke alltid holdt skifte. Registrering og skifte er da to forskjellige ting, men for enkelhets skyld er alt kalt skifte i teksten.

52) Det framgår av en del regnskap at arbeiderne er blitt debitert skifteutgifter uten at noe skifte er funnet.

17 av 40, er etter gruvearbeidere og 10 er etter arbeidsformenn/håndverkere.

Generell økonomisk status vil her bli belyst ved aktiva, dvs. brutto aktiva som består av verdien av løvsøre, dyr, hus og eventuelt annet som tilstående gjeld og ved å se gjeld i prosent av aktiva. En nærmere undersøkelse av fordelingen av aktiva bli foretatt i neste kapittel.

Tabell 9.6 er en grov oversikt over hvordan aktiva i 40 skifter fordeler seg på intervaller fra 1 til over 200 rd. Tabellen differensierer ikke over tid, men noen opplysninger om når skiftene er fra, er gitt i merknadene. (8 bo eide ikke hus og dette er markert.) Selv om antall skifter uten hus er få, skulle tabellen gi grunnlag for å si at bo som ikke hadde hus, hadde lavere aktivasummer enn bo med hus.

Siden antall skifter etter mestere, hammerarbeidere, masovnarbeidere og andre er få og til dels sprikende i aktivastørrelser, p.g.a. flere forhold (se merknader til tab. 9.6), har det liten hensikt å bruke dem som grunnlag for å se sammenheng mellom inntektsnivåer og generell status vist ved aktiva. Antall skifter for gruvearbeidere og arbeidsformenn/håndverkere er derimot så pass mange at de kan danne grunnlag for visse iakttagelser og hypoteser, selv med kildekritiske forbehold.

Gruvearbeidere hadde lavere aktivasummer og mindre spredning i aktiva enn arbeidsformenn/håndverkere. Dette kan svare til det som inntektsundersøkelsene av voksne arbeidere i kap. 5 viste, den siste gruppen hadde høyere inntektsnivå og større inntekts-spredning enn gruvearbeiderne. Dette antyder det en skulle vente, at det var en sammenheng mellom hovedforsørgers inntekt ved arbeid for verket og størrelsen av husstandens formue slik de framgår av aktiva ved skifte. Det må i den forbindelse nevnes et par faktorer som forsterker denne tendens. Aktiva inneholder som regel ikke bare det husstandene har skaffet seg i løpet av dens eksistens, men også gjenstander og ev. annet som er kommet til ved arv. Arbeidere som kom fra husstander med bedre husstands-økonomi enn andre hadde større muligheter til å få arv fra foreldrene. Blant visse grupper arbeidere, mesterne, hammerarbeid-erne, arbeidsformenn/håndverkere, var det også en tendens til at det forekom ekteskap med døtre fra gårder. Dette ga også mulig-

Tabell 9.6 - Brutto aktiva ved 40 skifteregistreringer 1763-1807.

Rd	mest. 1)	h.arb. 2)	a.f./h. 3)	m.arb. 4)	g.arb. 5)	andre 6)	tiils.	derav uten hus
1- 19-2-23					2		2	1
20- 39-3-23					4		4	4
40- 59-3-23		1		1	4		7	1
60- 79-3-23				1	5	1	7	1
80- 99-3-23		1			1	1	3	1
100-119-3-23				1	1		3	1
120-139-3-23				3			4	
140-159-3-23		1		1			2	
160-179-3-23							2	
180-199-3-23	1	2		1			6	
over 200								
Tills.	1	5	10	5	17	2	40	8

Merknader: 1) Skifte i 1764 etter masmester.

2) 1 hammerdreng- og 4 hammersvennshusstander. De to skifter med over 200 rd i aktiva er fra samme husstand, etter hammerdreng Hans Syversens første kone i 1775 og andre kone i 1795, han var da blitt svenn. Ved første skifte inkluderte aktiva 150 rd som kona hadde tilgode i arv fra gården Midbøe der hun kom fra. De øvrige skifter er fra 1771 (144rd), 1774 (58rd etter enke) og 1804 (84rd uten hus).

3) De to skifter med lavest aktiva er fra 1775 og 1804 uten hus. 3 skifter i 1766, 1774 og 1783 hadde aktiva fra 122-139 rd. 1 skifte 1798 hadde 145 rd, 2 skifter 1775 og 1787 hadde 192 og 197 rd, og det eldste og yngste skiftet, fra 1763 og 1807 hadde over 200 rd.

4) Skiftet med lavest aktiva er fra 1806 uten hus, - med høyest aktiva fra 1805 - de tre andre fra 1764, 1774 og 1775.

5) De 6 skifteregistreringene med lavest aktiva er fra årene 1763-1765, derav 1 uten hus. 3 skifter fra 1799-1806 hadde fra 45-68rd uten hus, de øvrige er fra tiden 1766-1796.

6) Skifter fra 1795 og 1797 for husmannshusstander lagt til verket ved kjøp av østre Kroken i 1787.

Kilder:

RA, OBA, skifteprotokoll er for de sønnfjelske bergverker utenom Kongsberg 1763-1807. SAK, skifteprotokoller for Nedenes 1763-1807. De enkelte skifter er oppført under "Kilder". (Skifte 1766 den 6.5 og 1768 er fra samme husstand. Bare det første er med i tab.)

heter til tilskudd gjennom bryllupsutredning og arv, muligheter som arbeidere med lavere sosial status (p.g.a. lavere inntekter og annet arbeid) som regel ikke hadde. Enkelte arbeidere, særlig i gruppen arbeidsformenn/håndverkere kom dessuten selv fra gårder.⁵³⁾

Gjeld i prosent av aktiva er vist i tab. 9.7. Ved i alt 7 av de 40 skifteregistreringene var boet fallitt, derav 6 etter gruvearbeidere (4 av disse hadde ikke hus). Allerede dette antyder en tendens som framgår av hele tabellen: gruvearbeiderne hadde vanligvis større gjeld i prosent av brutto aktiva enn grupper med høyere inntektsnivå. Median gjeld for gruvearbeiderne var 83,5% av aktiva.

Tabell 9.7 - Gjeld¹⁾ i prosent av brutto aktiva ved 40 skifteregistreringer 1763-1807.

%	mest.	h.arb.	a.f./h.	m.arb.	g.arb.	andre	tils.	derav uten hus
0	1					1	2	
1-19,9		1	1		4		6	
20-39,9		2	5	1		1	8	1
40-59,9		2	1	3	1		8	1
60-79,9			1		1		2	
80-99,9			1	1	5		7	1
100-119,9					2		2	1
over 120			1		4		5	4
tils.	1	5	10	5	17	2	40	8

Merknad: 1) Se hvilke utgiftsposter som ikke er definert som gjeld i note 36.

Kilder : som til tab. 9.6.

53) Det gjelder sagmester Stian Nilsen (fra Holte i A. Moland) som det var skifte etter i 1763 og indirekte sønnen sagmester Nils Stiansen som det var skifte etter i 1775, dessuten byggmester Gjerulld Ellingsen fra (Gliddi i Holt) som det var skifte etter i 1798.

Undersøkelser viser at av de 38 bo som hadde gjeld, hadde 35 gjeld til verket og derav hadde 31 bo verksgjeld som utgjorde over 60% av samlet gjeld. - Av gruvearbeiderne hadde 3 bo ikke gjeld til verket og den gjeld de hadde var svært liten. I 4 bo var all gjeld til verket mens 9 bo hadde gjeld til verket som utgjorde fra 61-97% av gjelda. Dette viser at som regel var det gjeld ved et dødsbo i en arbeiderfamilie, og som regel var det meste av gjelda gjeld til verket. Videre kan en si at for husstander med forholdsvis lavt inntektsgrunnlag fra hovedforsørger side utgjorde gjelda en langt større del av boets aktiva enn for husstander med større inntektsgrunnlag.

Inntekter gjennom verksarbeid og økonomisk forhold til verket hadde derfor stor betydning for husstandenes generelle økonomiske status. Det må dessuten påpekes et forhold som forsterkes gjennom de opplysninger skiftene gir: Gruvearbeidernes generelle økonomiske status var som regel svakere enn økonomisk status i verksbø^{ene} med gir inntrykk av (gjeld i prosent av aktiva var som regel langt større enn gjeld i prosent av husstandsinnkomst. Sml. tab. 9.7/median gjeld i tab. F. 4). I så måte viste økonomisk status overfor verket et for positivt bilde sammenliknet med generell status. Også for andre grupper må en anta at gjelda i mange tilfeller utgjorde en større prosent av aktiva enn av husstandsinnkomst, særlig når husstandene ikke sto som eiere av hus.

Når gruvearbeiderhusstandenes aktiva vanligvis må ha vært mindre enn aktiva til grupper som hadde større inntekter, må det bl.a. komme av utgifts- og forbruksfordelingen. Gikk inntektene og kreditten i så stor grad til mat at lite er blitt til overs til andre ting? De videre kapitler kan svare på det.

Sammenfatning.

Differansen mellom husstandenes årlige inntekter (hovedforsørgerens inntekt + evt. inntekt fra andre i husstanden) og utgifter viste økonomisk status i regnskapene. Denne var som regel aldri lik null fordi verket ikke avbasset arbeidernes forbruk nøyaktig etter inntektene. Verket ga kreditt som et ledd i sin arbeidskraftpolitikk, og resultatet var at et stort flertall av husstandene sto i gjeld både ved årets begynnelse og slutt.

Kreditt ble gitt til alle grupper uansett inntekt til hovedforsørger. Noen "behovsprøving" ble ikke foretatt, tvert i mot var det et visst samsvar mellom kreditt og inntektsnivå fordi folk som tjente lite kunne mindre forventes å betale tilbake enn folk med større inntekter.

Alle grupperes økonomiske forhold til verket var da preget av gjeldsakkumulasjon. Men gjelda var relativt sett mer tyngende for lavtlønte grupper som f.eks. gruvearbeidere enn for grupper med høy inntekt som hammersvenner selv om de sistnevnte hadde større median gjeld i absolutte tall.

For den enkelte husstand i alle grupper gjaldt det at demografiske forhold påvirket økonomisk status. Det var tendens til økende gjeld med økende forsørgerbyrde inntil sønner kom i arbeid og gjelda etter hvert ble redusert. Gjeldsutviklingen over tid ble i det hele mer bestemt av demografiske forhold enn av hovedforsørgers inntektsnivå og prisutviklingen. Men endringer i inntekter eller priser det enkelte år, dvs. kortsiktige reallønssvingninger, kunne gi positiv eller negativ saldo og følgelig nedskrivning eller økning av gjelda.

Av flere grunner var det vanskelig å si noe om virkninger av langsiktige reallønssendringer på økonomisk status. Gjeldas sammensetning var ikke ensartet over tid fordi kreditt f.eks. ikke ble gitt til huskjøp hele perioden, dessuten påvirket statistiske forhold de kvantitative resultater. I 1740- og 1790-årene skjedde det dessuten gjeldssaneringer, den siste ved at verket kjøpte opp husene på plassene som arbeiderne hadde stått som eiere av siden 1740-årene.

Når arbeiderne eide hus, representerte disse en formue som kunne dekke hele eller deler av gjelda ved dødsfall. Dette framgikk av skifter. Skiftene viste noe om generell økonomisk status som for gruvearbeidernes vedkommende var mer negativ enn regnskapene med verket ga inntrykk av.

Kreditten må ha ført til gjeldsoppsamling når realinntekten var lav i forhold til forsørgerbyrde og når en husstands inntektsnivå var lavere enn forventet sett i forhold til et tilvendt forbruksmønster. Det siste forklarer at det var vanskelig for alle uansett inntektsnivå å unngå gjeld. Men dette peker mot ulike forbruksnivå blant arbeiderne, noe de videre kapitler vil undersøke.

KAP. 10 - FORBRUK OG ØKONOMI:

A: INNLEDNING. HOVEDTREKK VED UTGIFTSSAMMENSETNINGEN

Siden kildene gir grunnlag for omfattende innsikt i husstandenes forbruk av varer og tjenester, er utgifts- og forbruksundersøkelsen fordelt på tre kapitler. Kapitlene har visse hovedproblemstillinger felles som gjør det påkrevd med en felles innledning. Den videre undersøkelsen er så delt i tre hoveddeler. I dette kapitlet undersøkes hovedtrekk ved utgiftssammensetningen og bakgrunnen for at den største hovedposten er utgifter til tørre og salte matvarer, heretter kalt proviantvarer, og til at deler av de øvrige utgiftene er uspesifiserte. I kap. 11 undersøkes sammensetningen av forbruket utenom proviantvarer og i kap. 12 kostholdet.

Kap. 10 og 11 vil til sammen gi innsikt i hvordan samlede årsutgifter og forbruk fordeler seg på faste utgifter og andre utgifter og på varige og uvarige forbruksgoder på forskjellige inntektsnivå og over tid. Avslutningen av kap. 11 vil derfor sammenfatte det som framkommer av opplysninger om dette i begge kapitler.

I. Innledning til kap.10,11 og 12.

Hva hadde husstandene behov for av varer og tjenester? Hva bestemte utgifts- og forbrukssammensetningen i husstandsregnskapene i tillegg til behovet for å dekke et nødvendig forbruk? Disse spørsmål skal omtales innledningsvis fordi de gir en bakgrunn for problemstillingene som skal undersøkes i de tre kapitler, og som snart skal nevnes.

Husstandene hadde visse grunnleggende fysiologiske behov for mat, klær, bolig. Et visst minimum av dette var ønskelig for husstander av forskjellige strukturer, og behovene måtte dekkes av varetilbudet i datidens samfunn. For kostholdets del var en viss ernæringsmessig sammensetning ønskelig. For å dekke det fysiologiske betingede forbruket hadde husstandene visse tekniske behov av varer og tjenester - eksempelvis for redskaper, for å få fraktet varene til hus, for å få malt korn, eventuelt sydd klær og reparert eller bygd bolig.

Husstandene hadde videre behov av sosial art som medførte utgifter til det en kan kalle et sosialt betinget forbruk, som betaling for embetstjenester utført av prest. Krav fra samfunnet om ytelser i form av offer, kollekter, gaver og annet førte også til utgifter som kan sies å høre inn under sosialt forbruk.

Fysiologiske behov, vareutvalg, samtidens tekniske nivå og økonomiske krav til den enkelte bestemte arten av forbruket. De økonomiske ressurser og priser på varer og tjenester som måtte kjøpes, bestemte mengder av det som ble forbrukt og følgelig sammensetningen av utgifter og forbruksmønstre. Art og mengde forbruk innen en gitt økonomisk ramme var videre avhengig av forsørgerbyrde, dessuten av avgjørelser som verket tok og av art og mengde av naturalinntekter. Med naturalinntekter forstås mat som ble produsert på plassene, fisket eller fanget, ull fra egne sauer, gratis ved fra verkets skoger når det var praksis og eventuelt annet. Det er ikke mulig å fastslå nøyaktig hva og hvor mye av slike varer og tjenester som husstandene skaffet seg.

Det som kan sies er at det aller meste av forbruket er blitt dekt av husstandenes pengeressurser (dvs. inntekter og kreditt). En hovedproblemstilling ved forbruksundersøkelsen bør derfor være å se hvordan pengeressurser og priser påvirket forbruket. Samtidig må andre faktorer innvirkning slik som behov og forsørgerbyrde, verkets bestemmelser, naturalier, vurderes når resultatene av undersøkelsen skal forklares. De sistnevnte faktorer kan ikke kvantifiseres i motsetning til inntekter og priser. Dette kompliserer årsaksforklaringene og svekker nøyaktigheten av undersøkelsen.

Husstandenes arbeidsinntekter med tillegg av kreditt om nødvendig, satt en ramme om utgiftene. Foregående kapittel viste at utgiftene ofte oversteg inntektene, særlig i husstander med høy forsørgerbyrde. Dette gjaldt uansett inntektsnivå til hovedforsørger. Husstandene hadde følgelig et utgiftsmønster over tid som i stor grad var bestemt av forsørgerbyrde.

Det er vist at inntektene steg for alle husstandsgrupper i perioden. Gjennomsnittlig utgiftsnivå steg også for grupper som hadde stor økning i inntektene i de fire spesielt undersøkte år (1726, 1736, 1766 og 1801, se tab. F.3) I hvilke grad utgiftene

økte i absolutte tall for en gjennomsnittsarbeider i grupper med lavest inntekt før på slutten av perioden, kan det ikke sies noe sikkert om. Selv om inntektene økte noe, er kreditten et usikkerhetsmoment. Men selv om ^{median} utgiftsnivå i absolutte tall sannsynligvis steg for alle grupper i perioden, ^{vil} særlig prisutviklingen ^{generelle} avgjøre om det var noen/endringer i mengde og sammensetning av forbruket over tid. Særlig må det spørres hvordan den påviste reallønnsnedgangen påvirket forbruket.

Det må også spørres hvordan de observerte inntektsforskjeller husstandene i mellom har påvirket forbruket. En høy inntekt og følgelig høy utgift må forventes å ha gitt grunnlag for å dekke et nødvendig forbruk på en mer fullstendig og variert måte enn en lav inntekt og kan ha gitt bedre grunnlag for å forbruke mer enn det absolutt nødvendige. En lav inntekt må ha medført et annet forbruksmønster.

Teoretisk kan en skille mellom visse minimumskrav eller ønskelige krav til forbruket for å dekke de fysiologiske behovene ved ulike forsørgerbyrder. Prisenivået avgjør så hvilket minimum av pengeressurser husstandene måtte ha for å dekke ønskelig forbruk.

Dette kunne så sammenliknes med det faktiske forbruk, og det lot seg dermed gjøre å foreta en slags vurdering av forbruket ut fra visse normer eller standarder.¹⁾ Inntektenes virkninger på levekårene kunne slik måles mer presist. Men av mange grunner er dette ikke en gjennomførbar framgangsmåte p.g.a. de usikre

1) Dette har vært gjort i samtidsundersøkelser og økonomisk litteratur om levestandard der formålet har vært å foreslå politiske tiltak til forbedringer. Se t.eks. K. Getz Wold: Kosthold og levestandard Oslo 1941, avsnittet "Minimumsstandard for de forskjellige livsfornødenheter (kosthold, bolig, lys, brensel, bekledning) og Levestandardens økonomi (Oslo 1949), kap. IV: Standardkrav til forbruket. - Getz Wold nevner engelskmannen Rowntrees undersøkelser fra London i 1899 som en av de første der standardkrav ble satt til de forskjellige deler av forbruket.

naturalinntektene og fordi slike normer vanskelig kan settes opp for annet enn kostholdet. Kostholdsnormene kan dekkes på ulike måter, noe som igjen påvirker utgiftssammensetningen (av f.eks. dyrere- billigere matvarer). Det forhindrer ikke at det faktiske kosthold vil bli noe vurdert etter ernæringsfysiologiske normer for å se de økonomiske ressursers innvirkning på ernæringen. Dette vil bli gjort i kap. 12 der kostholdet blir detaljundersøkt.

To faktorer skal undersøkes - utgifter og forbruk. Utgiftene kan bare undersøkes slik de framgår av regnskapene med verket. Men disse er ikke nøyaktige husholdningsregnskap. De gir sannsynligvis ikke opplysning om alle utgifter som husstandene har hatt. Heller ikke behøver en utgiftspost i verksregnskapene å tilsvare umiddelbart forbruk av varer eller tjenester. Kontante penger kan ha vært spart. Dette siste er likevel mindre sannsynlig tatt i betraktning gjeldssituasjonen til husstandene som ble omtalt i kap. 9. I den videre undersøkelsen er det derfor antatt at alle utgifter tilsvare et forbruk.

En videre begrensning ved regnskapene er at en varierende del av utgiftspostene ikke er spesifisert eller spesifikasjonen m.h.t. art og mengde er mangelfull. Dette vil bli eksemplifisert i kap. 11 under omtalen av forbruket utenom proviantvarer. Bare proviantvarene er nøyaktig spesifisert i nesten alle år i perioden.²⁾ Annet forbruk kan ikke fordeles på grupper og kvantifiseres i samme grad.³⁾

For å få innsikt i forbruket utover det regnskapene kan gi er også opplysninger fra andre kilder benyttet, særlig skifter.

2) Proviantvarene er ikke detaljert spesifisert i de enkelte regnskap i verksbøkene etter 1802. I begynnelsen av undersøkelsesperioden hendte det at enkelte husstander fikk kontanter i stedet for proviant. Det forekom også senere når folk bodde langt fra verket. Deres innkjøp av tørre og salte matvarer er ukjent og regnskapene deres er holdt utenfor den kvantitative delen av forbruksundersøkelsen.

3) Eksemplene på husstandsregnskap i Tillegg III gir konkrete eksempler på dette og mye av det som beskrives i disse tre forbrukskapitlene.

Undersøkelsen av utgifter og forbruk vil dels bygge på kvantitative data, dels være en beskrivelse av sammensetningen. En detaljert kvantitativ undersøkelse av debetregnskapene til alle husstønder er gjort for fire år, 1726, 1736, 1766 og 1801.⁴⁾ Dette er få år og det er derfor viktig å vurdere i hvilken grad data og tendenser for disse år er representative for tidsrommet.

Som en innledning til undersøkelsen av husstandsøkonomiens innvirkning på forbruket skal hovedtrekk ved utgiftssammensetningen i de fire år gjennomgå og forklares. Foruten å vurdere representativiteten for hele tidsrommet av de data og opplysninger som framkommer, vil det være viktig å se hva de kan vise om verkets kontroll med utgifter og forbruk siden dette bidrar til å forklare utgifts- og forbrukssammensetningen.

II. Hovedtrekk ved utgiftssammensetningen

a. Uspesifiserte og spesifiserte utgiftsandeler, inkludert proviantvareutgifter, i 1726, 1736, 1766 og 1801

Graden av spesifisering i regnskapene varierer i perioden. I 1750-60 årene og etter 1800 var det minst spesifiserte utgiftsposter. I 1780-90 årene var regnskapene til dels svært detaljert spesifiserte. Praksis varierte dessuten noe for de forskjellige grupper arbeidere. Dette kan i noen grad illustreres ved å se hvordan utgiftene i de fire årene 1726, -36, -66 og 1801 fordeler seg på spesifiserte og uspesifiserte poster, vist ved mediantall i tab. 10.1.

Med uspesifisert utgiftspost menes alle utgifter som er oppført under betegnelsen "Contant" i regnskapene. I 1736 er også verdien av $\frac{1}{2}$ - $1\frac{1}{2}$ skp stangjern som er påført enkelte arbeideres regnskap inkludert som uspesifisert utgift da dette er å betrakte som inntektsutbetaling.⁵⁾

4) Se innledningen til del III for valg av nettopp de fire årene.

5) Se kap. 11 s. 407.

Tabell 10.1 - Andel ikke-spesifiserte utgifter, spesifiserte utgifter utenom proviantvarer og proviantvareutgifter¹⁾ i prosent av totale utgifter²⁾ i 1726, 1736, 1766 og 1801 vist ved medianen for de enkelte grupper og for alle arbeiderne.³⁾

a - ikke-spesifiserte utgifter

	1726 %	1736 ⁴⁾ %	1766 %	1801 %
hammersv.	11,4	16,1	29,2	26,0
hammerdr.			16,3	20,4
arb.f./hv.	7,8		16,1	14,2
masovnarb.	13,3	8,7	11,7	8,3
gruvearb.	13,1	5,9	19,5	14,9
andre arb.		10,0	8,6	9,7
alle	12,4	9,4	15,4	13,9

b - spesifiserte utgifter utenom proviantvarer

hammersv.	23,7	27,5	9,0	19,8
hammerdr.			14,4	19,4
arb.f./hv.	17,8		16,9	18,3
masovnarb.	13,7	24,9	15,9	19,5
gruvearb.	12,0	26,0	15,1	18,5
andre arb.		20,5	7,4	14,9
alle arb.	18,0	25,7	13,7	18,5

c - proviantvarer

hammersv.	67,9	56,7	61,9	54,5
hammerdr.			69,3	57,5
arb.f./hv.	74,7		63,7	66,2
masovnarb.	71,7	66,4	67,6	67,7
gruvearb.	69,3	68,1	60,1	65,2
andre		65,6	79,6	73,3
alle	68,2	61,0	66,3	67,3

- Merknader:
- 1) Med proviantvarer menes tørre og salte matvarer.
 - 2) På grunn av måten medianen beregnes utgjør ikke de tre tall til sammen 100%.
 - 3) For grupper med bare en eller to helårsarbeidere i 1726 og 1736 er ingen median oppført. Prosenttall fra disse arbeidernes regnskap er derimot tatt med ved medianberegning for alle arbeiderne med unntak av mesterne.
 - 4) Enkelte arbeidere, særlig hammersvenner, er dette år om høsten debitert $\frac{1}{2}$ til $1\frac{1}{2}$ skp stangjern. Dette må betraktes som en form for kontantutbetaling i en tid med pengemangel og er derfor inkludert i posten uspesifiserte utgifter.

En gjennomsnittshusstand hadde minst andel uspesifiserte utgifter i 1736 og mest i 1766, henholdsvis 9,4% og 15,4%. Forbruket er da mest kjent i 1736 og minst i 1766 av de fire år. Forbruket var litt mindre kjent i 1801 (13,9%) enn i 1726 (12,4%).

Hammersvennene hadde størst andel uspesifiserte utgifter av de enkelte grupper unntatt i 1726. Særlig i 1766 og 1801 var andelen stor (29,2% og 26%).

Av de andre grupper der median er undersøkt for alle fire år, hadde gruvearbeiderne tendens til større andel uspesifiserte poster enn masovnarbeiderne. Gruppen andre arbeidere hadde minst andel uspesifiserte poster vurdert ut fra tre av årene. Selv om tallene er få siden bare fire år er undersøkt og ikke helt entydige, synes følgende hovedtendens å gjelde: Med lavere inntektsnivå er det større sannsynlighet for mindre grad av uspesifiserte utgiftsposter enn det er med høyere. Det betyr at det er lettere å få oversikt over forbruket til husstander med lave inntekter enn med høye. - Når dette ikke gjelder for gruvearbeidere sammenliknet med masovnarbeidere i 1766 og 1801, kan det ha sammenheng med at masovnarbeiderne alle bodde ved verket og kunne skaffe seg mer gjennom verket enn gruvearbeiderne.

De anslagsvis mellom 85 og 90% spesifiserte utgiftspostene for en gjennomsnittshusstand varierer også i graden av spesifisering. Bare en hovedgruppe er fullstendig spesifisert m.h.t. art, mengde og utgifter: proviantvarene. Tab. 10.1.c viser at denne posten utgjorde den største andelen av utgiftene og følgelig den delen av de spesifiserte utgiftene som er mest kjent.⁶⁾

For en gjennomsnittshusstand var utgifter til proviant lavest i 1736, 61%. I dette år var da andelen av andre spesifiserte varer og tjenester høyest (tab. 10.1.b). I 1766 gikk 66,3% av utgiftene til proviantvarer, mens andelen var henholdsvis 68,2% og 67,3% i 1726 og 1801.

- 6) Ved beregning av prosentandelen proviantutgifter er ikke utgifter til matvarer som er innkjøpt til folk utenfor husstanden tatt med, som når det oppgis at $\frac{1}{2}$ t bygg er innkjøpt til Nils skredder. Disse varene er da betaling for tjenester.

Spredningen på de enkelte grupper i tab. 10.1 viste at median proviantutgift varierte fra 54,5% (hammersvenner) til nesten 80% (andre arbeidere). Denne spredningen var også representativ for fordelingen til et flertall av arbeidere i 1736, -66 og 1801 (tab. 10.2) mens ingen hadde under 60% proviantutgifter i 1726. Bortsett fra 1736 var det flest observasjoner i intervallet 65-70%.

Tabell 10.2 - Utgifter til proviantvarer i prosent av totale utgifter. Fordeling av antall regnskap i 1726, 1736, 1766 og 1801

%	1726	1736	1766	1801	tils.
under 40			1	2	3
40-44,9			1	3	4
45-49,9		2	3	3	8
50-54,9		3	6	3	12
55-59,9		6	6	10	22
60-64,9	3	4	9	16	32
65-69,9	6	4	10	17	37
70-74,9	2	1	8	13	24
75-79,9	3	4	6	8	21
80-84,9			1	5	6
85-89,9			4	4	8
90-94,9			1	1	2
95-99,9					
100			1		1
tils.	14	24	57	85	180

Spredningen i tab. 10.1.c antyder en tendens etter inntektsnivå: grupper med lavere inntektsnivå hadde tendens til større andel proviantutgifter enn grupper med høyere inntektsnivå (sml. hammersvenner og andre arbeidere som de mest avvikende).

Bortsett fra litt avvik i 1736 hadde en gjennomsnittsarbeider nokså nær den samme prosentandel utgift til magasinvarer i de nevnte år til tross for ulike inntektsnivå og realinntekter. Det er også påfallende at hammerarbeiderne med opptil dobbelt så høye inntekter som en gjennomsnittsarbeider i 1766 og 1801 ikke hadde så mye lavere andel utgifter til magasinvarer enn de andre. Hvor representativ er disse prosenttall og de nevnte tendenser for husstandsutgiftene? Bare fire år er undersøkt og det er grunn til å spørre om det kan ha vært vanlig i alle år at an-

delene av proviantutgifter har konsentrert seg fra ca. 55% til 80% med ca. 65-70% som et middelnivå. I så fall er det også representativt for et middelnivå til alle arbeidere at 30-35% gikk til de resterende forbruksutgifter som husstandene hadde. For å klarlegge dette skal det forklares hvilke faktorer som har påvirket proviantandelen.

b. Representativiteten av utgiftsandelen til proviant

1) proviantutgifter pr. mnd. å 4 uker og pr. år

Som utgangspunkt er det nødvendig å ta for seg verkets praksis ved utlevering av proviant fordi det danner grunnlaget for årsutgiftene. Husstandene fikk ta ut matvarer på proviantboder/magasin til noenlunde faste summer hver 4. uke. Men praksis var ikke like streng over tid og helt fastlåst. Uttak kunne også skje utenom hver 28. dag enten fordi det ikke var blitt kjøpt varer for hele beløpet på en gang eller muligens fordi det var sterkt behov for ny forsyning av en vare. Ved ekstraordinære hendinger som bryllup og begravelser ble det påkrevd med tilleggsforsyninger. Spesifikasjon av dette siste foreligger bare i 1780-90 årene.

Tab. 10.3 og 10.4 viser vanlige uttakssummer for 4 uker sett i forhold til husstandenes inntekter i de fire undersøkte år.

Det framgår at samme uttakssum forekom på flere inntektsnivå, men innenfor visse inntektsgrenser. Uttakssummer på 4 rd eller over forekom ikke med inntekter under 55 rd, og bortsett fra en husstand i 1801 har ingen uttakssummer på 6 rd eller over med inntekter under 85 rd. Hovedtendensen var derfor at uttakssummen økte med økende inntektsnivå. Denne tendensen framgår også av median uttakssum for de fire år. I 1736 da median husstandsinnkomst var lavest, 69 rd, var median uttakssum 3-4 rd. I 1726 og 1766 med henholdsvis 84 og 93 rd i median husstandsinnkomst var median uttakssum i begge år 4-5 rd. I 1801 var den 6-7 rd (115 1/3 rd median inntekt).

Intervallet 4-5 rd hadde flest observasjoner i 1726, -36 og -66 til sammen (tab. 10.3). Det var som regel husstander med inntekter mellom 55 og 115 rd, med mellom 75 og 85 rd i medianinntekter som hadde uttakssum på 4-5 rd.

Tabell 10.3 - Husstandsutgifter til mat pr. mnd. å 4 uker¹⁾ i 1726, 1736 og 1766 fordelt på inntektsnivå pr. år

a - 1726, b - 1736, c - 1766

inntekt Rd	rd 2-3			rd 3-4			rd 4-5			rd 5-6			rd 6-7			rd 7-8			rd 8-9			rd over 9			
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	
	4	6	1	10	10	10	6	6	16	3	4	9	2	8	2	2	5	3	5	5	3	5	5	3	
35-39-3-23	2	3	1	1	2																				
45-54-3-23	1	1	1	1	1																				
55-64-3-23	1	1	2	4	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
65-74-3-23	1	2	2	4	2	1	5	1	1	2	4	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
75-84-3-23																									
85-94-3-23																									
95-104-3-23																									
105-114-3-23																									
115-124-3-23																									
125-134-3-23																									
135-144-3-23																									
over 145																									
tils.	4	6	1	6	6	16	3	4	9	2	8	2	8	2	2	5	5	3	5	5	3	3	3	3	

Merknad: 1) Tabellen viser de mest vanlige uttakssummer pr. 4. uke eller, ved stor variasjon, gjennomsnittlige månedsutgifter.

2) 2-3 rd betyr fra 2-0-0 til 2-3-23. Samme prinsipp gjelder de andre intervallene.

Nå viser tab. F. 1 over median husstandsinntekter hvert femte år fra 1726 til og med 1791 at 3 år hadde under 75 rd i median husstandsinntekt (1731-, -36 og -51, med 1736 som lavest), 5 år hadde mellom 75 og 85 rd og 6 år mellom 85 og 100 rd. Ett av de sistnevnte år var 1766 da 4-5 rd var vanlig uttakssum.

Tab. 10.4 - Husstandsutgifter til mat pr. mnd. å 4 uker i 1801 fordelt på inntektsnivå pr. år

inntekt Rd	rd	rd	rd	rd	rd	rd	rd	rd
	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	over 9
45-54-3-23	1	3						
55-64-3-23			2					
65-74-3-23		1		1				
75-84-3-23		1	5		1			
85-94-3-23		1	2	2	5			
95-104-3-23			3	2	4	1		
105-114-3-23		1		1	3			
115-124-3-23		1	1	3	2			
125-134-3-23					2			
135-144-3-23				1	1	2	3	
145-154-3-23			2		3	1		
155-164-3-23					1		1	
165-174-3-23						1	1	
175-184-3-23						3		1
185-194-3-23								
195-204-3-23							1	2
over 205 rd						1	1	9
tils.	1	8	15	10	22	9	7	12

Merknad: se tab. 10.3.

Sannsynligheten er stor for at en gjennomsnittshusstand brukte mellom 4 og 5 rd pr. 4. uke til proviantvarer i de fleste år til og med 1781, 5-6 rd deretter og 6-7 rd etter 1800. Ved 13 gangers forsyning brukte følgelig husstanden mellom 52 og 65 rd pr. år til proviantvarer det meste av 1700-tallet, mot fra 65-78 rd på slutten av århundret og over 78 rd etter 1800. En gjennomsnittshusstand brukte til sammenlikning 61,42 rd til proviant i 1726, 57,65 rd i 1766 og 79,75 rd i 1801 (median utgiftsprosent i tab. 10.1.c beregnet av median utgifter i tab. F. 3.)

Tab. 10.3 og 4 viste at samme uttakssum forekom på forskjellige inntektsnivå inntil det til en viss maksimum uttakssum svarte en minimums inntekt. Dette er en av grunnene til at de samlede årsutgifter til mat varierte for husstander med samme inntektsnivå. Men til grunn for dette ligger også visse andre faktorer enn inntektsnivå som påvirker årsutgiftene, noe som bl.a. kan illustreres ved å peke på opplysninger som de individuelle husstandsregnskap i Tillegg III gir.

Svenning Gunsteinsens husstand (A.2) brukte 4-5 rd til proviant i alle år fra 1736 til og med 1751 med inntekter som varierte fra 59-76 rd og med økende forsørgerbyrde. Da husstandsinnkomstene økte til 177 rd i 1756 p.g.a. sønners arbeid ble uttakssummen hevet til 7-8 rd og senere økte den mer da inntekten økte. I 1781 med reduserte inntekter og forsørgerbyrde, men likevel langt høyere inntekter enn i tiden før 1756, sank summen til 6 rd.

I hans sønners regnskap var det forskjell mellom de summene som f.eks. hammerarbeider Anders Svenningsen og gruvearbeider ^{Grunstein} Svenningsen brukte til mat pr. mnd. Av Anders, ^{Grunstein} Gunder og Gunstein Svenningsens regnskap framgår det dessuten at de helt i begynnelsen på eget regnskap, da forsørgerbyrden altså var lav, hadde lavest uttakssum av proviantvarer: 4½-5 rd for den førstnevnte som var hammerarbeider og 3-3½ for den andre som hadde gruvearbeid og annet lavt betalt arbeid mot henholdsvis 6-7 rd og 4-5 rd kort etter.

Utgiftene varierte altså primært med inntektsnivå som vist tidligere. Dessuten medførte lav forsørgerbyrde en lavere uttakssum enn inntektsnivået muliggjorde. Men etter at et visst forhold var nådd mellom uttakssum og inntekt pr. måned, medførte en økning i forsørgerbyrde ingen økning i uttakssum uten at det skjedde en markert økning i inntektsnivået som f.eks. ved overgang fra dreng til svenn eller ved tilleggsinntekter fra husstandsmedlemmer. Uttakssummen sank når inntektsnivået eller forsørgerbyrde sank betydelig.⁷⁾

7) Ett eksempel til kan nevnes. I 1791/92 bestod gruvearbeider Knut Clemetsens husstand av kone og flere barn. Eldste sønnen var 18 år og hadde helsårsarbeid, voksen lønn, og hans inntekt ble innført i farens regnskap. Knut Clemetsens husstand tok ut varer for 8 rd på magasinet med sønnen i arbeid, men da sønnen døde i mai 1792 ble uttakssummen redusert med 3 rd til 5 rd pr. 4 uker.

Vanligvis innvirket heller ikke varierende matvarepriser på uttakssummene. Men dette forekom når kornprisene var spesielt avvikende. Regnskapseksemplene i Tillegg III viser at uttakssummene var litt høyere enn i andre år i 1741, 1771 og 1796 (se Svenning Gunsteinsen, og sønnene Anders, ^{Grunstein} Gunder, Gunstein i 1796). I 1796 var det dessuten et gjennomgående trekk ved de fleste regnskapene i verksbøkene at summene var høyere i de første månedene av året da kornprisene var høye (bygg 16 ort, rug 24 ort), enn om høsten da prisene sank (til henholdsvis 10 3/4 og 14 ort).

Enkelte kan muligens ha hatt lavere uttakssummer enn vanlig i år med spesielt lave kornpriser. I hvert fall forekommer det f.eks. i 1761 at noen har fått en sum "contant i Afslag Maanedskost", dvs. at de må ha fått penger for noe av det beløp de kunne få for proviant for.

De samlede utgiftssummer til proviant pr. år pr. husstand varierte i størrelse innen visse intervall, den samme utgiftssum gikk ikke med til mat hvert år. Variasjonene hadde sammenheng med forhold som er nevnt: ikke alltid faste månedssummer, ekstraordinære kostutgifter, i noen grad endringer i priser og forsørgerbyrde. Det må dessuten være klart at alle uttak av proviant og følgelig utgiftenes størrelse skjedde under verkets kontroll og overoppsyn gjennom funksjonærene: ... med Godsets Distribution til Værksfolkene recommenderer ieg at holde Huus det aller menageerligste mueligt er, og forestille dem at det er deres eied bæste.. skrev Ulrich Schnell til forvalter Lassen 13.1.1741.⁸⁾ Dette er skrevet i en tid med høye priser og det har nok vært mer påkrevd med kontroll da enn når prisene var lave.

En annen grunn til variasjon i årsutgiftene var at alle husstandene ikke tok ut varer nøyaktig tilsvarende 13 ganger 4 ukers forbruk hvert år. Hvis en husstand fikk første hovedforsyning i februar og fikk varer for 2 mnd. forbruk i desember tilsvarte dette 13 ganger. Men hvis husstanden fikk siste forsyning i november og da for 2 mnd., ville utgiftene tilsvare 12 ganger å 4 uker. (Første forsyning i etterfølgende år vil da være i januar.) Slike eller liknende uregelmessigheter gjør at utgiftene til proviantvarer i et kalenderår kan dekke fra 11-12 til 13-14 gangers forbruk å 4 uker. Men som regel tilsvare utgiftene

8) Næs nr. 182, brevkopibok 1740-66.

13 gangers proviantforsyning. Gjennomsnittsutgiftene vil tilsvare dette.

Til slutt må det nevnes at naturalinntektene heller ikke kan betraktes som en konstant faktor i perioden. Variasjoner fra år til år med gode eller dårlige avlinger, kan ha fått litt betydning for de mengder proviant som er innkjøpt og følgelig for samlede årsutgifter. Men denne faktoren er trolig av nokså marginal betydning liksom de ekstraordinære utgiftene.

Størrelsene av de totale årsutgifter til proviant for en gjennomsnittshusstand av alle arbeiderne og til de forskjellige grupper ble da primært bestemt av inntektsnivå, forsørgerbyrde og prisutvikling på korn.

2) prosentandel proviantutgifter

De nevnte faktorer må følgelig ha påvirket prosentandelen utgifter til proviant. Men hvordan? Hvordan endret andelen seg med endringer i inntekter, utgifter, priser og forsørgerbyrde? Innsikt i dette kan hjelpe til å klarlegge følgende spørsmål som tab. 10.1 reiste: Hvorfor var proviantandelen så stor i alle år og for alle grupper? Hvorfor var den ulik i gruppene og lavere for hammersvenner enn for de fleste andre grupper? Hvorfor var den gjennomsnittlige utgiftsandelen til proviant noenlunde den samme i 1801 som i 1726 og 1766 til tross for langt lavere realinntektsnivå i 1801 enn i de andre år? Og hvorfor var andelen lavest i 1736?

Siden bare fire år er undersøkt her, kan andre undersøkelser av forbruksutgifter være til hjelp for å forklare hvordan utgiftsandelene endrer seg med endringer i de påvirkende faktorer.

Visse generelle prinsipper har vist seg å være felles ved forbruksundersøkelser uansett tid og sted. Norske forbruksundersøkelser foreligger først fra begynnelsen av dette århundre.⁹⁾ Posten matvareutgifter i disse undersøkelser kan sammenliknes med proviantutgifter siden så mye av arbeiderhusstandenes mat ble innkjøpt som kap. 12 vil vise.

9) Fra 1906/07 til i dag foreligger 18 norske forbruksundersøkelser, de fleste utført av Statistisk Sentralbyrå. Se P. Munthe: Forbruk og levestandard. Særtrykk av Bedriftsøkonomen, 1958, tab. 1 s. 4 for en oversikt over de 16 undersøkelser utført til og med 1958. Senere er forbruksundersøkelser foretatt i 1967 og 1973.

Undersøkelsene viser at matvarenes andel av totale utgifter synker med økende utgifter. Matvareutgiftene synker også i prosent av inntekt med økende inntekt.

Dette gjelder som en generell lov innen forbruksøkonomien kalt Engels' lov etter den tyske statistiker Ernst Engel som formulerte den i 1857 etter at de første systematiske forbruksundersøkelser var foretatt på kontinentet.¹⁰⁾

Det at prosentandelen som nyttes til mat er mindre jo høyere inntekt eller utgift er, er bekreftet som en generell lov ved mange undersøkelser.¹¹⁾

Forbruksundersøkelsene viser også at matutgiftene øker med økende antall personer i husstandene og synker med synkende antall.¹²⁾

Andelen matutgifter har sunket over tid. For en arbeiderfamilie sank den i tiden 1912/13 til 1958 fra 44,2% til 32,7%.¹³⁾ Ved forbruksundersøkelsen av 1973 brukte en norsk gjennomsnittshusstand (ikke fordelt på yrkesgrupper) 24% til mat.¹⁴⁾ Denne senkningen har sin årsak i reallønnsøkning i perioden som igjen er betinget av en stor inntektsøkning i forhold til prisene over tid. Omvendt kan en da si at lavere reallønnsnivå p.g.a. lavere inntekter har gitt høyere utgiftsandeler til mat.

Virkninger av prisendringer på de totale utgiftsandeler framgår ikke av tverrsnittsundersøkelser som husholdningsundersøkelser er siden prisene i et bestemt år oppfattes som konstante.

10) G.J. Stigler: The early history of empirical studies of consumer behavior. The journal of political economy, 1954, s. 95-99. Munthe 1958 s. 7.

11) H.S. Houthakker: An international Comparison of Household expenditure Patterns, Commemorating the Centenary of Engels's Law. Econometrica, 1957.

12) Se f.eks. Munthe op.cit. s. 11, tab. 6 og forbruksundersøkelser utgitt av Statistisk Sentralbyrå.

13) Historisk Statistikk 1968, Oslo 1969, tab. 290 s. 544.

14) Forbruksundersøkelsen 1973, Oslo 1975, tab. 2 s. 28.

3 hovedtrekk kan tenkes. Prisendring på en vare kan få virkning også på innkjøp av andre varer. Ved prisøkning kan det f.eks. kjøpes inn mer av billigere varer og mindre av de dyre og omvendt ved prissenkning. Summen av utgifter til de enkelte varer, dvs. totale utgiftssum til matvarer kan likevel være konstant. Men prisøkning på et flertall av viktige matvarer kan sannsynligvis ha ført til økt utgiftsandel i forhold til tidligere, og prissenkning på de samme varer kan ha ført til lavere utgiftsandel.

Mens altså virkninger av prisendringer på de totale andeler av matvareutgifter ikke framgår av forbruksundersøkelser og er usikker, gjelder følgende øvrige hovedtendenser:

De totale matutgifter i prosent av alle utgifter øker med synkende inntekter/utgifter og realinntekter og med økende forsørgerbyrde.

Omvendt synker de med økende inntekter/utgifter og realinntekter og med synkende forsørgerbyrde.

Kan så disse generelle trekk gi svar på de innledende spørsmål i dette avsnittet, forklare hvorfor utgiftsandelene til proviant vist ved medianen var slik tab. 10.1 viser og dermed bidra til å vurdere representativiteten? For en stor del ja, men ikke fullstendig da verkets kontroll med proviantinnkjøpene også må trekkes inn som en faktor. Mangelfull innsikt i forsørgerbyrden vanskeligjør dessuten sikre tolkninger.

For forklaring av de enkelte tall ved sammenlikning av median-tallene må det i hvert tilfelle spørres: Hvor stor var inntekten i forhold til vanlig og/eller forventet nivå? Hvordan var prisene? Hvordan var reallønnsnivået? Hvordan var forsørgerbyrden? Ved sammenlikning må det dessuten også spørres om det var noen forskjell i verkets innføring og holdninger til proviantutlevering i de fire år og om det kan ha vært forskjell i naturalieproduksjonen i de enkelte år eller for de enkelte grupper.

De observerte utgiftsandeler kan sannsynligvis forklares slik: Det generelt høye nivået på utgiftsandelene, 65-70% for en gjennomsnittshusstand av alle arbeidere unntatt i 1736, må komme av at realinntektsnivået har vært lavt. Når nivået også var noenlunde

stabilt til tross for ulike prisnivå, kan det bl.a. være fordi annet forbruk enn proviantvarer krevde sin del av utgiftene. Dette satte et tak for maksimumsandelene til proviant om husstandene skulle ha et variert minimumsforbruk av andre varer og tjenester. Prisendringer på matvarer må derfor først og fremst ha gitt seg utslag i sammensetning og mengder av disse varene, noe som blir undersøkt i neste kapittel, og mindre i de totale utgiftsandeler.

Det må påpekes at reallønnsnedgangen for en gjennomsnittshusstand p.g.a. en større prisøkning enn inntektsøkning i tidsrommet, ikke viser seg ved f.eks. en svært høy andel proviantutgifter i 1801 (tab. 10.1) i forhold til de andre årene, noe som snart skal forklares.

Hvis en andel under f.eks. 62% oppfattes som lav og over 73% som høy når gjennomsnittsnivået er 65-70% kan følgende tenkes: Prosentandelen kan ha vært lav når 1) forsørgerbyrden var lav, 2) prisene var lave, 3) inntektene var høye eller høyere enn ventet. Det siste er viktig fordi uttakssummene som nevnt før særlig ble bestemt av antatt inntektsnivå. Omvendt kan høy prosentandel ventes når 1) forsørgerbyrden var høy, 2) prisene var høye, 3) inntektene var lave eller lavere enn ventet. - Hvis alle faktorene går i en retning, forsterkes effekten. Har de ulik tendens er det sannsynlig at prosentandelen vil være omkring et middelnivå.

De enkelte tall som avviker fra middelnivået i tab. 10.1 kan i hovedsak, men ikke fullstendig forklares ut fra det som her er nevnt. Når andelen for en gjennomsnittshusstand av alle arbeiderne bare var 61% i 1736 til tross for lavt inntektsnivå, kan det komme av lave priser og relativt lav forsørgerbyrde. Mye tyder på at forsørgerbyrden for en gjennomsnittshusstand har vært lavest i dette år av de fire.¹⁵⁾ Når andelen var lav for

15) Forsørgerbyrden kan ikke fastsettes nøyaktig i dette eller de tre andre år. Husstandssysselsettingen i tab. 8.2 kan gi visse indikasjoner. Den var lavest i 1766 av de fire år fulgt av 1736, 1801 og aller høyest i 1726. Men lav sysselsetting i husstandene kan f.eks. bety høy forsørgerbyrde hvis alderssammensetningen til hovedforsørgerne er slik at det er mange barn under 12-15 år i husstandene. Når det antas at forsørgerbyrden var lavere i 1736 enn 1766 er det ut fra slutninger som bygges på innsikt i de enkelte husstanders sammensetning over tid (bl.a. hovedforsørgers alder eller antall år i verkets tjeneste og enkeltopplysninger om husstandsmedlemmer).

gruvearbeidere i 1766 kan det komme av at inntektsnivået deres da var relativt høyt og at forsørgerbyrden for en gjennomsnittshusstand har vært relativ lav. Når gruvearbeidernes andel i

1801 sammenliknes med andre grupper, kan muligens deres lavere andel også ha hatt sammenheng med at de kan ha hatt større adgang til å skaffe seg naturalier ? 16)

Spor av Engels lov, synkende utgiftsandel til mat med økende utgifter eller inntekter, framgår ikke entydig av dataene i tab. 10.1 over proviantutgiftene i prosent av samlede utgifter. Men når hammersvennene i alle år har lavere prosentandel enn alle andre grupper, unntatt gruvearbeidere i 1766, må det være fordi de hadde betydelig høyere inntekts- og utgiftsnivå enn andre.

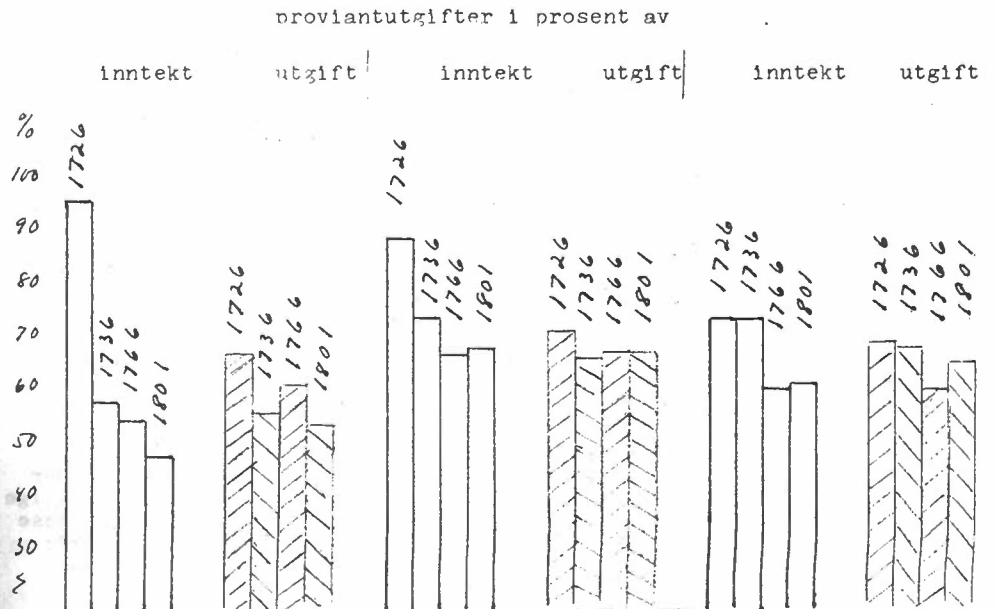
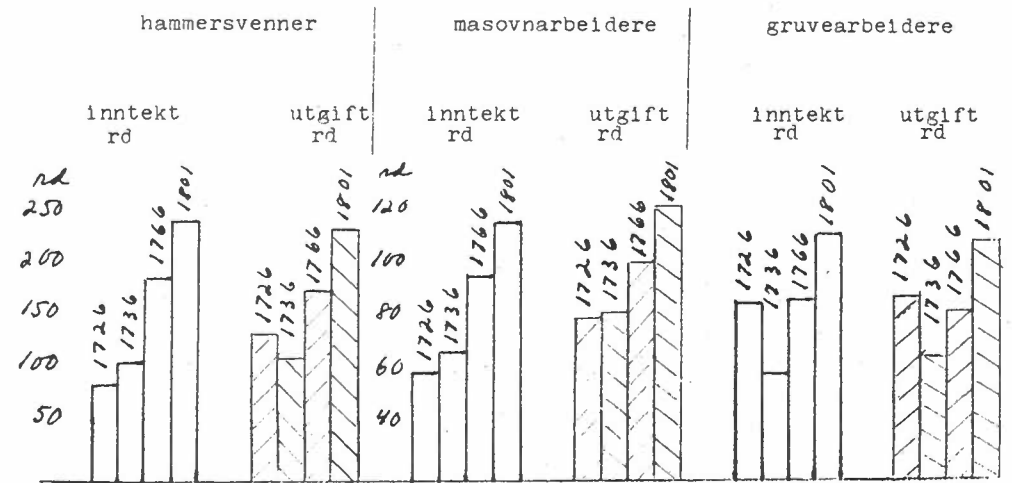
For å anskueliggjøre forholdet mellom prosentandeler og inntekter og utgifter er dette vist ved median for hammersvenner, masovnarbeidere i de fire år i fig. 10.1. Når det gjelder proviantutgifter i prosent av inntekt for hammersvennene, er det samsvar etter Engels lov. I de tre første år gjelder det også for masovnarbeiderne, men ikke for 1801 da både utgiftsandel og inntekter økte. For gruvearbeiderne var det dårlig samsvar. Når andelene ses i prosent av utgifter, avviker året 1736 for hammersvennene, og for de to andre grupper er det lite spor etter Engels lov.

Dette må komme av at andre faktorer som priser, forsørgerbyrde og sammensetningen av forbruket også har innvirket på prosentandelen og kan ha vært mer utslagsgivende enn inntektskomponenten/utgiftskomponenten i disse tilfeller. Det må antas at Engels lov forutsetter priser og forsørgerbyrde konstant.¹⁷⁾ Det må også antas at ved lavt reallønnsnivå er det sannsynlig at en husstand av en gitt størrelse må ha nådd et visst inntektsnivå før Engels lov begynner å virke fordi sammensetningen av

16) Mange bodde da på forholdsvis store plasser, se kap.8s.296.

17) I litteraturen som er nevnt i note 5 og 6 der Engels lov drøftes framgår det ikke eksplisitt at disse faktorer forutsettes konstant. Heller ikke drøftes forhold som kan hindre at Engels lov virker.

Fig.10.1 - Inntekter og utgifter til hammersvenner, masovnarbeidere og gruvearbeidere i 1726, 1736, 1766 og 1801. Proviandutgifter i prosent av inntekter og utgifter.



forbruket kan endre seg med økt inntekt inntil et visst nivå uten at samlet utgiftsandel i prosent behøver å endre seg.¹⁸⁾

I det foregående er bakgrunnen for nivå og ulikheter i prosentandeler utgifter til proviantvarer i de fire årene 1726, 1736, 1766 og 1801 undersøkt. Dette er gjort ved å se på verkets praksis ved utlevering av proviant, og omtale hvordan endringer i inntekter/utgifter, priser, reallønnsnivå og forsørgerbyrde har påvirket utgiftsandelen.

På grunnlag av gjennomgåelsen foran må følgende regnes som nokså sannsynlige funn om husstandsregnskapene i alle år hadde blitt undersøkt: Hammersvennene ville ha hatt lavere median utgiftsandel til proviant enn andre grupper, som regel under 60%. De andre gruppene ville ha hatt høyere median andel enn hammer-svennene, men varierende fra år til år og fra gruppe til gruppe. Medianandelene ville for flere grupper og mange husstander være mellom 65-70% i et flertall av årene, dvs. tilsvarende det som totalt sett ble funnet for de fire undersøkte år.

18) Om en tenker seg tre husstander av samme struktur (flere personer) og med inntekter av forskjellig størrelse, f.eks. 60, 80 og 100 rd, så vil de kunne få mat for forskjellige summer hver fjerde uke ved verket fordi inntektene var forskjellig. Men mens den førstnevnte husstanden må kjøpe mest mulig av de billigste varene, kan den andre skaffe seg mer av de dyrere eller større mengder av de billigere varene, mens den tredje kan kjøpe større mengder og mer dyre varer. Samlet utgiftsandel til proviant kan likevel være den samme for alle tre. Det kan tenkes at prosentandelen først ville begynne å synke med økt inntekt etter at inntektsnivået var nådd f.eks. 120 rd, eller mer eller mindre, avhengig av prisene.

Dette vil si at når reallønnsnivået er lavt, kan det være stor sannsynlighet for at prosentandelen utgifter til mat ikke umiddelbart synker fordi om inntekten øker. Det betyr at inntektselastisiteten kan være lik 1 når reallønnsnivået er lavt.

Til sammenlikning kan nevnes Houthakker 1957 (se note 11) der han sier s. 542 på grunnlag av en sammenlikning av forskjellige forbruksundersøkelser: "the elasticities for food may decrease with an increase in the general level of income", og s. 547: "the elasticity for food with respect to total expenditure might be higher for the countries and time periods with lower average total expenditure..". Han nevner at det var svært høy elastisitet i de data som Engels brukte og at det samme gjelder data for India som han presenterer. Dette styrker ovennevnte tankegang.

Hvis det lave mediannivå i 1736 for en gjennomsnittshusstand kan ses i sammenheng med lavt prisnivå er det sannsynlig at median-nivået kan ha vært under 65% i f.eks. 1731, -51 og -61. Omvendt kan mediannivået ha vært så høyt som ca. 70% eller mer i år med ekstra høye priser. Men dette siste er likevel mindre sannsynlig da verkets dirigering av proviantuttakene har virket bremsende på utgiftsandelene oppad. Dette må være en av forklaringene på at andelene var "normale" i 1801 til tross for svært høye kornpriser. I 1726 har derimot verksforvalteren vært mindre streng,¹⁹⁾ noe som særlig viser seg av at utgiftsandelene for de enkelte husstandsgrupper var svært store i prosent av inntekt dette året (fig. 10.1.c).

Selv om spesielle forhold kan forklare at utgiftsandelene til proviant varierte i de undersøkte år, har de likevel mange fellestrekk som må være representative for hele perioden. Dette betyr da indirekte at alt forbruk utenom proviantvarer har utgjort mellom 30 og 40% av utgiftene for et flertall av husstandene. Enkelte, som hammersvennene, kan ofte ha brukt mer enn 40%.

Variierende deler av disse utgiftspostene var altså ikke spesifisert. Før sammensetningen av forbruket av varer og tjenester utenom proviantvarer gjennomgås, skal derfor bakgrunnen for at ikke alt er spesifisert omtales. Det vil vise kildenes begrensning når dette forbruket skal undersøkes samtidig som det kaster videre lys over verkets kontroll med forbruket. Gjennomgåelsen foran har antydnet at verket må ha hatt stor kontroll over proviantforbruket gjennom praksis ved kjøp av proviantvarer. Men i hvilken grad hadde verket kontroll med resten av forbruket som pengeressursene ga grunnlag for?

19) Se kap. 9 s. 352.

III. Hvorfor uspesifiserte utgiftsposter?

Utgiftspostene som ble gruppert som uspesifiserte i de fire undersøkte år var oppført under betegnelsen "Contant" i regnskapene i alle år til etter 1801.²⁰⁾ I 1806 står det "Penge" i regnskapene.

Verket har ikke vært konsekvent i noteringen over tid av hva de forskjellige utgiftene ble brukt til. Visse utgifter kan være spesifisert i enkelte perioder, i andre ikke og spesifikasjonen kan også variere i nøyaktighet.

Disse opplysningene gir grunnlag for å spørre i hvilken grad arbeiderne fikk kontante penger utlevert og i hvilken grad de fikk penger som de kunne bruke som de ville. Dette siste spørsmålet er viktigst da det bidrar til å belyse forholdet arbeiderverk. Det må i den forbindelse være klart at selve graden av spesifisering i regnskapene ikke behøver å si noe om verkets kontroll over forbruket. Det er godt mulig at verket har visst hva flere av utgiftspostene er gått til, men uten at dette er påført regnskapene.

I følge Bergordinansen av 23. juni 1683²¹⁾ skulle arbeiderne ved bergverkene få utlevert inntektene i kontanter om de ville, ingen kunne påtvinge dem betaling på annen måte. Praksis har imidlertid i stor grad vært at arbeiderne fikk i alle fall proviantvarer gjennom verkene og lite av kontanter.²²⁾ Verkene

20) Verdien av noe jern er inkludert i 1736. Se tab. 10.1, punkt 4.

21) Schmidt I, § 12, s. 125.

22) Til eksempel kan nevnes noen opplysninger som Hoffgaard gir i sine bergverksbeskrivelser fra 1778 (Hoffgaard 1779) om hvordan arbeiderne ble betalt ved de forskjellige jernverker. "Arbejderne især de ved Gruberne, betales med Vahre istedenfor med Penge" heter det om Ulefos jernverk. Om Eidsfos heter det: "Arbejderne betales vel skielden med reede Penge, men meest med Sød til arbitrair Priis, saa og ved Andre Vahrer, som især misbruges ved Gruberne Væster af Commissionarier til sin Particulaire Fordeel, dog aldrig med Producter" (dvs. jernvarer). Hoffgaard nevner flere steder at gruvearbeiderne i Arendalsdistriktet fikk varer istedenfor penger. Om arbeiderne ved ved Nødebo gruver i Øyestad (under Eidsfos) heter det om lønnen: "som de aldrig kand faae i Penge, men allene i all slags Vahrer". Arbeiderne ved Torbjørnsboe og Lærestvedt gruver under Fritzøe fikk "det meeste i Vahrer, men nu var dem lovet Penge". Arbeiderne ved Hakødal fikk ved oppgjør "reede Penge, om forlanges", når de hadde tilgode. De andre fikk kornvarer.

har primært vært interessert i å redusere mengden av kontantutbetalinger, dels fordi de forhandlet varer som arbeiderne hadde behov for med fortjeneste, dels p.g.a. verkens finansielle stilling og/eller mangel på penger i sirkulasjon i visse perioder.²³⁾

Ved Baaseland/Næs er det ikke funnet noen generelle retningslinjer for hvordan arbeiderne skulle betales.²⁴⁾ I Hoffgaards bergverksrapport fra 1778 heter det at Næs "betaler alle sine Arbejdere prompt med reede Penge naar forlanges".²⁵⁾ Til det kan det sies at i følge regnskapsbøkene var det i alle fall sjelden at all inntekt ble utbetalt kontant til helårsarbeiderne. Praktisk talt alle fikk proviantvarer fra verket. Når det forekommer unntak, gjelder det arbeiderne som bodde på avstand fra verket eller Tvedestrandsområdet, som gruvearbeidere. De første årene etter 1725 fikk noen av disse kontanter utbetalt også til proviant.²⁶⁾ Gruvearbeiderne som bodde på Tromøya, der verket hadde gruvedrift fra slutten av 1730 årene, fikk som regel proviant fra Tvedestrand.

Angående utgifter til andre varer enn proviant og til tjenester, viser regnskapene et klarere skille mellom arbeiderne som bodde ved verket og de som bodde i Tvedestrand, Tromøy og andre steder. De sistnevnte har mange uspesifiserte utgiftsposter, og en

23) Se kap. 2 og kap. 6.

24) En bestemmelse som angår ugifte personers regnskap med verket framgår av bekjentgjørelsen fra Schnell i 1790 (Tillegg VII punkt 3 a). Det heter der at de "nyde en vis Udtagelse maanedlig paa Magasinet og hvert fjerdingaar 4 rdl. i penge, i det første til Klæder med videre. Resten henstaar i Værkets Casse indtil de gifte sig."

25) Hoffgaard 1779 s. 49.

26) Det er en av grunnene til at relativt færre helårsregnskap er detaljundersøkt i 1726 enn i 1736, -66 og 1801.

må av det kunne slutte at de har fått kontante penger i større grad enn de som bodde ved verket.²⁷⁾ Dette har hatt sammenheng med at de har måttet skaffet seg varer og tjenester fra andre steder, siden de bodde så langt unna verket.

Når det gjelder de som bodde nær verket, det store flertall av arbeiderne, kan det spørres: I hvilken grad hadde de bruk for kontante penger? Hvilke utgifter kunne arbeiderne debiteres uten at dette behøvde å skje ved hjelp av penger? Strengt tatt var dette svært mye, teoretisk kunne det være nesten alt.

Utlevering av proviant skjedde ved at vedkommende som hadde ansvaret for dette fikk beskjed av ledelsen på verket hvor mye de enkelte arbeidere skulle ha varer for pr. 4 uker eller varene ble utlevert mot et stykke papir, en seddel, der forvalter ved verket eller en annen ansvarlig påførte hvor mye vedkommende kunne få varer for.²⁸⁾

Det sistnevnte prinsipp, bruk av en seddel, som det kalles, garantert av verket, kunne også brukes til å skaffe seg varer som de underordnede funksjonærene sto for salget av, som klær og sko, og som betaling for kjøp av f.eks. slakt²⁹⁾ og for kjøring utført av bønder. I det sistnevnte tilfellet kunne også overføringer

27) Gruvearbeider Jens Hansen Lofstads husstand ved Alve på Tromøy hadde f.eks. i 1766 en inntekt på 94 3/4 rd. Han fikk proviantvarer for vel 68 rd og 36 rd utbetalt kontant, fordelt over 7 ganger.

Hans sønn, gruveforstander ved Alve, Gregers Jensen Lofstad hadde en husstandsinnkomst på 150 rd i 1801. Han fikk proviant for vel 61 rd gjennom verket, mest korn, og fikk utbetalt 87½ rd i kontanter fordelt på 13 ganger. I 1806 fikk han nesten all førtjeneste i penger.

28) I forvalterinstruks av 1787, § 15 (Notorialprotokoll Nedenes nr. 3) heter det til eksempel: Verksfolkene uttage maanedlig deres Maanedes Kost, paa visse Maanedes Dage, efter Specification over samme, da de fører Maanedes Tiden er ude ey maa uttage. Men Dag Arbeiderne gives Seddeler paa de Dage de selv forlange Seddel paa hvad de har fortient eller kan betroes.

29) I Schnells bekjentgjørelse fra 1790 omtales sedler til slaktehandlere (Tillegg VII,3. f.). Arbeiderne kunne også få en seddel i første omgang og siden penger til å betale med (eks. Hans Larsen 1807, feb. "Penge til Slagteseddel"). Det samme kunne gjøres for kyr eller annet (eks. Hans Larsen 1806, juli "Penge for utstødt Anviisning for 1 Koe 18 rd").

skje fra en konto til en annen. Det samme gjaldt mellomværende med andre som hadde kontoer med verket. Betalinger kunne dessuten skje ved hjelp av varer, proviant eller jernvarer. Bare ved eventuelle utgifter til folk som bodde langt fra verket eller hadde lite med verket å gjøre, kan det ha vært nødvendig å nytte penger.

Men hvis nesten alt forbruk skulle ha gått gjennom verkets regnskaper ved kontooverføringer, ville det medføre mye skrivearbeid for verket og større grad av avhengighet for arbeiderne enn om de også fikk en del kontanter. Om det siste har hatt betydning skal være usagt, men verket har i alle fall gitt ut kontanter også til betaling der sedler eller kontooverføringer kunne ha vært brukt. Det heter eksempelvis i Schnells bekjentgjørelse fra 1790 (Tillegg VII,3 f.) om annen kjørsel og skyss enn frakt av proviantvarer at den "skal Værksfolket selv betale af de Penge, de faar ved Regnings Opgjørelse".

I hvilke grad arbeiderne fikk kontanter, har hatt sammenheng med om verket hadde penger å gi dem, dvs. det hadde sammenheng med verkets økonomi og omløpet av penger på markedet. I 1730 årene med generell pengemangel i samfunnet har noen arbeidere fått jern som betaling, det kan ha skjedd også senere.³⁰⁾ I følge det foran siterte utsagn av Hoffgaard fikk arbeiderne i 1770-årene penger hvis de ba om det. Schnells utsagn fra 1790-årene kan tyde på at det da var vanlig å få kontante penger ved kontooppgjør som da skjedde hver måned. Visse faste summer i penger hver måned har det likevel ikke dreid seg om uten kanskje i enkelttilfeller, noe de mange varierende uspesifiserte summer over året som det er i alle år, tyder på. I 1806 har derimot en del fått en fast sum i "Penge" hver måned.

Det er ikke mulig å uttale seg mer nøyaktig om praksis over tid, og i hvilken grad verkets økonomi reduserte mulighetene til å gi kontante penger. Sannsynligvis har det i så fall ikke vart lenger enn til 1750-årene. De mange uspesifiserte postene i 1760-årene

30) Funksjonærene fikk i alle fall det i 1740-50 årene.

må ha andre årsaker enn mangel på kontanter.³¹⁾

Spørsmålet om i hvilken grad arbeiderne fikk kontanter som de kunne bruke som de ville, dvs. at de ikke behøvde å opplyse om hva de skulle brukes til, må ha vært avhengig av inntektenes størrelse og graden av gjeld hos den enkelte, først og fremst det første. I hvert fall er de uspesifiserte summer hos mestere, hammersvenner og andre med høye inntekter enkeltvis større og består mer av hele summer enn de gjør hos arbeidere med små inntekter. De siste har nok i langt større grad måtte begrunne sine forespørsler om kontanter enn de nevnte grupper behøvde, i hvert fall hvis dette skjedde utenom kontooppgjør. Folk med høyere inntekter har utvilsomt stått friere i disponeringen av sin utgiftssammensetning. Gjeldsforekomst og gjeldsstørrelse har nok i første rekke ført til restriksjoner i utlevering av kontanter uten at forbruksformål ble oppgitt. Det er likevel sannsynlig at dette har hatt noe mindre betydning for husstander med høy inntekt enn med lav.

Hvis den enkelte var gjeldfri ved kontooppgjør, kunne tilgodebeløpet bli utlevert "Contant paa Tilgodehavende". I år med lave matpriser kunne det også hende at det ikke ble tatt ut matvarer for hele summen som kunne brukes hver måned og at noe ble gitt "Contant i Afslag Maanedskost".

Generelt sett må da graden av spesifisering antas å kunne si noe om verkets økonomi (hadde verket penger å utlevere?), om arbeidernes økonomi (graden av gjeld?) og om prisutviklingen (viktigere med kontroll av forbruket når prisene steg enn når de sank?). Men siden verket kan ha unnlatt å oppføre hva utgiftspostene er gått til også i tilfeller der det har vært kjent, framgår det ikke klart av spesifiseringen i regnskapene når de nevnte faktorer kan ha virket.

31) Alt tyder på at verkets økonomi var blitt god på det tidspunkt (se kap. 2 s.78 og heller ikke var det noe funksjonsnærskifte ved verket som kan forklare endring i praksis. Endringen i spesifiseringen i 1760 årene er særlig merkbar for klær, sko, tobakk og det kan tenkes at dette hadde sammenheng med at verket ikke hadde noen uttrykkelig rett til å selge slike varer, krambuvarer. I provianthusbevillingen for Tvedestrand fra 1758 ble salg av kramvarer forbudt. Handelspraksisen ved verket må likevel ha foregått og den manglende spesifiseringen kan ha vært en måte å dekke over praksis.

Graden av spesifisering kan også vise noe om i hvilken grad husstander med ulike inntektsnivå hadde kontroll med forbruket sitt. De som hadde høyest inntekt har utvilsomt fått mer kontanter til fri disposisjon enn andre og har følgelig i større grad kunnet bestemme hva pengene skulle brukes til.

De som bodde langt fra verket og andre som har fått mye kontanter utlevert har følgelig også stått friere i disponeringen av sine ressurser enn de fleste som bodde ved verket.

Sammenfatning av hovedtrekk ved utgiftssammensetningen

Sammensetningen av debetpostene i arbeidernes regnskap med verket er en innfallsport til innsikt i det forbruket som pengeressursene ga grunnlag for. Men varierende deler av debetpostene var uspesifiserte, dvs. at de var betegnet "Contant". I de fire årene 1726, 1736, 1766 og 1801 varierte denne andelen mellom ca. 9-15% for en gjennomsnittshusstand.

Hovedgruppen av de spesifiserte utgiftspostene besto av utgifter til innkjøp av tørre og salte matvarer, proviantvarer. Med utgangspunkt i data for de fire år og en drøfting av de faktorer som har påvirket andelen proviantutgifter i prosent av totale utgifter, er det sannsynliggjort at en gjennomsnittshusstand i et flertall av årene i perioden kan ha brukt ca. 65-70% av utgiftene til proviantvarer. Grupper og enkelthusstander med høy inntekt, som hammersvennene, har brukt mindre.

30-35% av utgiftene skulle dekke annet forbruk. Sammensetningen av dette forbruket skal undersøkes i kap. 11, men p.g.a. de uspesifiserte og mangelfullt spesifiserte postene må undersøkelsen kvantitativt sett bli ufullstendig.

Arsaken til manglende spesifiseringer kom dels av at verket ikke noterte hva den enkelte utgiftspost besto av i alle tilfeller der dette må ha vært kjent, dels i at noteringspraksis endret seg noe over tid, dels i at husstandene fikk kontanter utlevert som de kunne bruke som de ville. I hvilken grad dette siste forekom viser noe om verkets kontroll med forbruket, men når det ble gitt kontanter til fri disposisjon, kan ikke fastslås sikkert. Det eneste som kan sies er at folk med høy inntekt og folk som bodde langt fra verket i større grad enn andre har fått kontante penger til fri disposisjon. En konsekvens av dette er at innsikten i deres forbruk utenom proviantvarer må bli mindre enn for de som hadde lav inntekt og de som bodde ved verket.

Forbruket utenom proviantvarer kan i hovedsak bare undersøkes generelt og beskrivende. De uspesifiserte og mangelfullt spesifiserte utgiftspostene hemmer en kvantitativ analyse og en detaljert sammenlikning husstandsgruppene imellom. Det gjelder også husstandsstrukturens innvirkning på forbruket. Men i den grad det er mulig vil kapitlet forsøke å belyse som hovedproblemstilling (se kap. 10 s.371) hvordan inntekts- og prisnivå og reallønnsutvikling påvirket dette forbruket.

Som utgangspunkt kan det være illustrerende med et konkret bilde av hvilke summer i riksdaler som en medianhusstand i de enkelte grupper disponerte i de fire år som detaljundersøkes til samlet forbruk utenom proviantvarer. Tabell 11.1 viser at hammersvennene disponerte mest og "andre" arbeidere minst i samsvar med skillet i inntektsnivå. Hammersvennene brukte henholdsvis 45, 50, 68 og 108 rd i de fire år, en fordobling skjedde fra 1726 til 1801. En gjennomsnittshusstand brukte 29 rd i de tre første år og summen økte til 38 rd i 1801, altså langt mindre enn for hammerarbeiderne. Masovn- og gruvearbeidere grupperte seg nær dette nivå. Felles for alle unntatt arbeidsformenn/håndverkere, var at summen økte fra 1766 til 1801.

Det foregående indikerer at hammersvennene med sitt høye inntektsnivå må ha hatt et mer variert og større forbruk enn andre. Men som nevnt i kap. 10 (tab. 10.1) hadde de også størst prosentandel uspesifiserte utgifter, slik at sammensetningen av forbruket deres bare kan dokumenteres ufullstendig.

Tabell 11.1 Utgiftssum brukt til andre varer enn proviantvarer og tjenester¹⁾ i 1726, -36, -66 og 1801

	ham.sv. rd	arb.f./håndv. rd	masarb. rd	gr.arb. rd	andre rd	alle rd
1726	45		23	27		29
1736	50		28	21	16	29
1766	68	55	33	33	10	29
1801	108	47	40	38	24	38

Kilde: tabell 10.1 og F. 3

Merknad: ¹⁾ Beregnet ved hjelp av median utgiftsandel i prosent av median totale utgifter.

I kap. 6 ble prisnivå og prisutvikling for noen varer og tjenester som inngår i dette forbruket undersøkt. Visse varer og tjenestepriiser inngikk i indekser for levekostnadene til de to grupper hammersvenner og gruvearbeidere i kapittel 7. Det fremgikk der at prisindeksen for utvalget av dette forbruket økte mindre enn proviantvareindeksen (tabell 7.2) og at en betydelig økning først skjedde fra 1796. Men bare et lite utvalg varer og tjenester lå til grunn for indeksen og prisen på kyr veide tungt. Kyrne steg dessuten mer i pris enn de varer og tjenester som ble omtalt i kapittel 6. Relativt sett veier kuprisen for tungt i denne indeksen sammenliknet med om et vidt spekter av varer og tjenester hadde vært tatt med. Dette vil framgå av undersøkelsen i dette kapitlet. Forbruket utenom proviantvarer var nemlig svært sammensatt og varierende over tid.

Det er derfor bare mulig å antyde virkninger av reallønnsutviklingen på dette forbruket. Dette kan gjøres ved hjelp av innsikt i hva forbruket besto av, prisopplysninger og beregninger eller antagelser om utgiftssammensetningen. Til hjelp kan det skilles mellom det som var årvisse forbruksgrupper og følgelig faste utgiftsposter, og hva som var annet forbruk og utgifter. Størrelsen og utviklingen av de faste utgiftsgrupper vil bety mest for hva husstanden hadde av ressurser på ulike reallønnsnivå.

De fleste faste utgiftsposter, inkludert proviantvarer, tilsvarer et uvarig eller mindre varig forbruk. Hva ble det av overskudd til mer varige forbruksgoder på de ulike inntektsnivå?

For å belyse alt dette er opplysninger nyttet fra regnskap i alle år og fra andre kilder, som skifter.¹⁾

Hoveddelen av kapitlet vil bestå av en beskrivelse av forbruket av varer, deretter av tjenestene. Det vil samtidig bli gitt prisopplysninger som ikke alt framgår av kapittel 6 og tabellgruppe D for å antyd utgiftsandeler i et fast forbruk eller hva det kostet å skaffe seg disse varer og tjenester om husstandene trengte dem eller hadde

1) Se Kap. 9 for informasjon om skiftene.

overskudd til det. Minimumsandeler av faste utgifter, inkludert proviantutgifter, vil deretter bli beregnet for de fire år 1726, 1736, 1766 og 1801. Til slutt undersøkes husverdi og løspresammensetning i skifter for å få innsikt i hvordan eventuelle overskudd på ulike inntektsnivå påvirket forbruket av varige forbruksgoder.

Det må nevnes at eierforhold og kjøpsverdi av plasshusene vil bli omtalt under vareforbruket, selv om huskjøp regnes som investering og ikke forbruk. Eierforholdet til husene fikk direkte virkninger på forbruket ved at kreditt fra verket ved kjøp av hus prinsipielt skulle betales tilbake, og ved at varer og tjenester måtte kjøpes for å forbedre og vedlikeholde husene.

Det er forbruket til de husstander som bodde på verkets grunn eller nær verket som best kan undersøkes. I hvilken grad folk som bodde i Tvedestrand, på Tromøy eller andre steder hadde helt samme type utgifter og forbruk, kan ikke besvares da de hadde mer uspesifiserte utgiftsposter enn folk ved verket.

Varer utenom proviantvarer og tjenester kan inndeles i mange grupper som skal gjennomgås enkeltvis.

I VARER

1. De vanligste varegruppene

A. Fersk mat, grønnsaker, poteter

Husstandene hadde ofte mer spesifiserte utgifter til mat enn det innkjøpene av proviantvarer utgjør. Flere ble som regel debitert slakt hver høst. Forhandlere kom til verket²⁾ med sau og storfe som ble kjøpt levende og slaktet. Slaktet er praktisk talt aldri nærmere spesifisert i verksbøkene, men i 1801 framgår det at det ble kjøpt varer,

2) Bing, (1809) 1926 s. 28

kvier eller slaktekvier og gamle kyr.³⁾ Prisene på slakt må ha hatt en tilsvarende prisutvikling som livdyr (tabell D.9) I 1726 kunne tre varer kjøpes til slakt for 1-3-8 mot bare én vær til noenlunde samme pris i 1801⁴⁾, dvs. at prisene var tredoblet. Slakt av samme kvalitet må etter dette ha veid tyngre på budsjettet i 1801 enn i 1726. De faktiske utgifter til slakt ble derimot ikke tredoblet for en gjennomsnittshusstand ved sammenlikning mellom de to år, men variasjonsvidden på slaktinnkjøpene var økt i 1801, slik tabell 11.2 viser.

3) Kontoer til to slaktehandlere i 1801 gir spesifisering over hva de har solgt til hvem. Til arbeiderne ble solgt av sauer: 4 lam à 4 ort, 1 vær à 6 ort, 6 varer à 6½ ort, 12 varer à 7 ort, 10 varer à 7½ ort.

Antall og pris av kvier solgt til arbeiderne:

Pris/rd	antall	pris/rd	antall
4	3	8	1
5	3	10	1
6	4	12	2
7	4	13	1

I tillegg solgte Aall 3 kyr til slakt som ble delt mellom 8 arbeidere. Det må ha vært gamle dyr og prisen var 10, 11 og 12 rd.

Til sammenlikning kjøpte Aall 1 kvie à 18 rd og 2 livkyr à 15 rd. Funksjonærene kjøpte 1 livku à 13 rd, 2 kvier à 15 rd og en à 6 rd, dessuten er 2 kvier à 14 og 15 rd betegnet slaktekvier.

De betegnelser som her er brukt og prisene gjør det sannsynlig at livkyr, slaktekvier og de dyreste kviene var eldre dyr enn de kvier som kostet bare det halve eller mindre.

(Diversejournal 1801-02, Næs nr. 679. Kontoer 24.9. for Arne Bjørnsen, 30.9. for Arne Nicolaisen og "Husholdningen".)

4) Se note 3. I 1790 er det eksempel på at 3 varer er kjøpt for 4 rd.

Tabell 11.2 Utgifter til slakt¹⁾ i 1726, 1736, 1766 og 1801

rd	1726	1736	1766	1801
Under 1		1		
1-1-3-23	2	3		
2-2- "		2	3	2
3-3 "		2	3	5
4-4 "	2	1	6	11
5-5 "	2	4		14
6-6 "			3	7
7-7 "	3			7
8-8 "				1
9-9 "				1
10-10 "				1
15				1
Median rd	5-0-20	3½	4	5
% av med.utg.	5,8	4,7	4,6	4,2

1) Mesternes utgifter er ikke inkludert

I prosent av totale utgifter brukte en gjennomsnittshusstand minst til slakt i 1801 av de undersøkte år, 4,2%. Når prosentandelen i 1726 ble så høy som 5,8% kommer det av at slaktinnkjøpene på 7 rd til de tre hammersvennene høyner mediantallet når de samlede innkjøp er så få. Et mindre slaktinnkjøp på 4 rd ville gi en mer realistisk utgiftsandel for en gjennomsnittshusstand på 4,4%. Det vil i så fall si at utgiftsandelene til slakt har vært noenlunde like store i de fire årene med bare noen tiendedelers forskjell.

Bortsett fra slakt hadde husstandene ingen andre årvisse spesifiserte utgifter til mat utenom proviantvarer. Men noen ganger har de fått "Contant til Fisk", eller til makrell eller sild. Siden verket lå under 1 mil fra kysten kan de ha skaffet seg litt fersk fisk hvert år så sant fisket ikke slo helt feil. Den økende trafikken mellom verket og kysten som det må ha vært i tidsrommet, kan ha gjort det lettere å skaffe seg fersk fisk etterhvert.

Noen eksempler på utgifter til neper finnes fra 1740-årene og til gulrøtter fra 1770-årene. Fra denne tiden begynner også utgifter til mindre mengder av settepoteter eller kjøp av poteter om høsten å nevnes.

Som regel ble det kjøpt noen notting eller et par sjepper til en skjepppris av 8-12 sk for neper, 12-14 sk for gulrøtter og under en ort for poteter på 1700-tallet bortsett fra 1 ort i begynnelsen av 1770-årene, da den

ble tatt i bruk. Prisen ble høyere fra 1800.⁵⁾ Utgiftene beløp seg til små summer og var heller ikke årvisse. (Se kap. 12 for omtale av bruk av disse planteslagene.)

B. Tobakk

Tobakk brukte arbeiderne mye av i alle år. Mengder som ble innkjøpt er spesifisert i 1726 og 1801, men bare sjelden i de to andre undersøkte år. Mange av de uspesifiserte enkeltbeløpene er brukt til å kjøpe tobakk for. Det må derfor påpekes at selv om mange beløp er spesifisert i 1726 og 1801, er det ingen garanti for at ikke større mengder er innkjøpt og følgelig større utgiftsbeløp brukt til tobakk. Med dette forbeholdet kan medianutgifter og forbruk av tobakk sammenliknes for hammersvenner og gruvearbeidere i 1726 og 1801:

	hammersvenner		gruvearbeidere	
	mengde	verdi	mengde	verdi
	p	% av utg.	p	% av utg.
1726	21,9	5,4	9,6	3,3
1801	14,1	1,9	7,5*	2,0

* Median for de 11 husstader av 14 der kjøp av tobakk er spesifisert.

5)	poteter		neper		gulrøtter
	sk. pr. skjepp/ vår	sk. pr. skjepp/ høst	sk. pr. skjepp/ vår	sk. pr. skjepp/ høst	sk. pr. skjepp/ høst
1745			8, mai		
1751				8, nov.	
1776	24, mai			12, okt.	12, okt.
1778		20, des.			14, (?) okt.
1781	18, mai	20, okt.			
1783		20, des.			
1784		18, okt.			14, okt.
1786					14, okt.
1788		18, okt.			
1790		15, okt.			
1791		15, okt.			
1797	21, mai				
1801	42, mai				
1806	36, mai				

Merknad: I mange år er mengden ikke oppgitt slik at pris pr. skjepp er ukjent.

Av denne oversikten kan det se ut som at det ble innkjøpt mindre tobakk i 1801 enn i 1726 og at tobakksutgiftene utgjorde en mindre prosentandel av utgiftene i dette året enn i 1726.

Når det gjelder mengden er dette ikke en usannsynlig tendens for gruvearbeiderne p.g.a. forskjell i reallønn de to år. Men en slik utvikling er mindre sannsynlig for hammersvennene med den store inntektsøkningen de hadde i perioden og den store prosentandel uspesifiserte utgifter i 1801.

Andelen av utgifter kan derimot nok ha vært mindre i 1801 siden prisene på tobakk delvis var den samme de to år (tab.6.6) mens utgiftssummen pr. husstand var økt (tab. F.3).

En sikker slutning kan en i hvert fall trekke av tallene for de to år: Arbeidere med høye inntekter brukte mer tobakk enn arbeidere med lavere.

C. Tøy, klesvarer, sko

Denne årvisse posten består i første rekke av tøyvarer, hoser og ferdiglagede sko. Andre varer som forekom periodevis eller en gang iblant var ferdigvarer som hatt, lue, tørkle, vanter, trøyer, ull, lin, en sjelden gang skinnklær, førskinn, knapper og andre sysaker og uspesifiserte sengeklær. Utgifter til disse varene er også vanskelig å kvantifisere p.g.a. usikkerhetsmomentet som de uspesifiserte utgiftene representerer.

Av de fire undersøkte år er det bare i 1736 at de fleste eller alle innkjøp som inngår under denne posten er spesifisert i regnskapene såvidt det er mulig å bedømme. I 1726 er innkjøpene delvis spesifisert mens slike varer er sjelden nevnt i 1766 og 1801. I 1736 var medianutgifter til klær, sko etc. 14,1% av utgiftene for hammerarbeiderne, for gruvearbeidere 13,2% og 10,7% for alle arbeiderne unntatt mesterne. (Utgifter til skredder er ikke inkludert.)

Mye tyder på at disse prosentene er høyere enn vanlig utgiftsandel til denne post og/eller høyere enn på slutten av perioden. Utgifter til proviantvarer var relativt lav i 1736. Dessuten var det liten prisendring på tøyvarer og

sko på slutten av perioden (tabell 6.5) slik at denne utgifts-posten kan ha blitt mindre relativt sett med økende utgifter. Også andre faktorer kan ha bidratt til at utgiftsandelen kan ha sunket for en gjennomsnittsarbeider.

Verkets varetilbud varierte over tid. Til og med 1750-årene ble det solgt mange sorter tøy. Foruten strie, vadsmål, lerret, verken og klede som den mest vanlige var det salg av ullstoffer som bai, kalemank, kirs, sars, stemet (stamet).⁶⁾ En sjelden gang nevnes flanell, damask og fløyel. Videre hadde verket salg av diverse knapper av horn, tinn, kamelhår, sølvbelagte knapper og kamelhår solgt i pund. Mye av dette ble importert fra f.eks. England i 1730-årene.⁷⁾

Fra 1760 er kjøp av tøyvarer lite spesifisert i regnskapene fram til 1780-årene. Bare betegnelser som "contant til Kleder, contant til Vadsmål" forekommer. Etter 1800 er det igjen lite spesifisering. Selv om spesifiseringen er mangelfull etter 1760 tyder alt på at varetilbudet fra verkets side når det gjelder tøy er blitt redusert. Hovedgrunnen til dette kan være 20% tollforhøyelse som ble pålagt innførsel av fremmede tekstiler i 1759 av hensyn til de danske tekstilmanufakturere.⁸⁾ Dette har fordyret importerte varer og kan ha redusert bruk av dem selv om danske og norske tekstilmanufakturere⁹⁾ også produserte et variert utvalg av tøy slik at varetilbudet teoretisk sett ikke behøvde å bli mindre. "Overdådighetslovene" av 1783¹⁰⁾ som ga forskrifter mot bruk av utenlandske tøy og påla bøndene og følgelig resten av almuen på landet kun å bruke "Hiemme-giort Tøi, som Vadmel, Værken og andet deslige" har kanskje

6) Se Norsk Historisk Leksikon (1974) for omtale av disse tøyene.

7) I f.eks. 1733 fikk verket tilsendt fra John Collett i London varer for 407 rd 6 sk av følgende slag: klede, stamet, för-bai, bai, kirs, kalemank, sars, fløyel, camelhår, silketråd, div. knapper, silkesnorer foruten tobakkspiper. (Baaseland nr. 7, regning fra Collett datert 24.4.1733.)

8) Forordning av 18.5.1759. Se A. Nielsen (red.): Industriens historie i Danmark, II 1730-1800, Kbh, 1943, s. 109, og O.A. Johnsen: Norwegische Wirtschaftsgeschichte, Jena 1939 s. 364-365.

9) Omtalt i A. Nielsen, op.cit. og S. Grieg, Norsk Tekstil I Oslo 1948.

10) Forordninger 20.1. og 12.3.1783 (Schou 8. del, s. 362 ff og 378 ff.)

ytterligere redusert verkets vareutvalg. Fra 1780-årene er i hvert fall som regel bare vadmål, hoser og sko standardutvalg, dessuten ble det i blant solgt hatter, vanter og trøyer.¹¹⁾ Den nye liberale toll-loven av 1797 medførte ikke at verket skaffet et vareutvalg tilsvarende det som hadde vært vanlig de første tiårene av undersøkelsesperioden.

Redusert vareutvalg og adgang til bare å kjøpe de billigere tøyslag gjennom verket kan ha bidratt til å redusere de samlede utgifter til klær for en husstand. På den annen side har det vært mulig å skaffe seg tøy fra kjøpmenn i de nærmeste byer. Og klær som er nevnt i skifter fra 1760-årene, viser at utvalget av tøy som klærne, f. og f. stasklær, var sydd av, var variert. Noen endring i bruken av dem over tid lar det seg ikke gjøre å utlede.¹²⁾

11) I regnskapsmateriale fra 1790-årene, tilvirkningskontobøker, som det ikke er bevart tilsvarende av tidligere, er kontoer for hoser, vadmål og trøyer oppført fra høsten 1794. Etter noen få år oppføres kontoene bare i en vadmålsjournal (detaljjournal for salg ikke bevart). Først i 1807 er igjen kontoer for klær oppført i tilvirkningskontobøkene (vadmål, hoser, vanter, sko, fra 1808 også lerret, klede, verken, lin og støvler). Noen få år ble følgende mengder solgt av hoser og vadmål:

	hosier, par	vadmål, alen
1794/95	240	643
1795/96	134	210
1796/97	118	58
1797/98	25	

I 1794/95 ble det også solgt 11 nattrøyer, dessuten noen vanter (Næs nr. 618-621).

12) Klær av følgende ullvarer er nevnt i skifter: vadmål, klede stamet, satin, sars, kaleman, flanell, stoff (betegnelse på et spesielt ulltøy) skjegg (et slags plysjliknende tøy), damask. (Se Norsk Historisk leksikon 1974 og Grieg, 1948 s. 160-62 for omtale og forklaring av de forskjellige tøy). Andre nevnte tøyslag var strie, lerret, bomull, katun (også et slags bomullstøy) silke og fløyel.

Skiftene oppgir i første rekke stasklær. Klær av vadmål og verken og strie og lerret er derfor lite nevnt. Når det forekommer gjelder det som regel antagelig noenlunde nye ting.

Kan det reduserte vareutvalget ved verket gi grunnlag for å slutte at arbeiderne kjøpte mindre tøyvarer i siste halvdel av perioden, og at husstandene følgelig måtte produsere mer selv da? Når til og med hoser til barn ble kjøpt i enkelte tilfeller i 1730-årene må en spørre om det foregikk mindre egenproduksjon i husstandene i den tiden enn senere. Det er ikke mulig å gi noe sikkert svar. Sannsynligvis kan det ha vært bedre muligheter til å ha sauer på plassene når plassene var forholdsvis få og relativt store, slik det særlig var de første 15-20 årene etter 1726. Men det faktiske saueholdet lar seg ikke kartlegge.¹³⁾ Det som kan sies er at ikke alle husstander hadde sauer. I 31 skifter fra 1763-1807 der det registrerte løseøret og eventuelle dyr er spesifisert i skifteprotokollene, var det sauer i 12, (tillegg V). Mange hadde altså ikke ull fra egne sauer, men måtte skaffe den på annet vis. Kjøp av ull er derfor ikke uvanlig å finne nevnt i regnskapene, men det er uråd å si om det var noen endring i innkjøpene over tid.

Også lin ble kjøpt. Ingenting tyder på at lin ble dyrket på plassene.

I de 31 skifter som ble nevnt ovenfor, ble det oppgitt å være vev i 19 og rokk i 10 skifter.¹⁴⁾ Disse opplysningene tyder på at heller ikke alle husstandene har kunnet foreta egen tilvirkning av tøy uten eventuelt ved å låne rokk og vev, eller ved å leie noen til å utføre dette arbeidet for seg. Det siste har nok forekommet. Det kostet tross alt ca. 4 rd å kjøpe en vev,¹⁵⁾ og det kan ha vært for stor utgift for enkelte. Dessuten må det ha vært liten plass til å ha vev i små tømmerhus med bare ett rom, eventuelt med kove til, slik de eldste husene var som arbeiderne bodde i, (se tillegg V)

13) Det må nevnes at matrikkelen av 1723 ikke gir noen hjelp i å kartlegge saueholdet på plassene på det tidspunkt. Antall dyr som der er nevnt under hver matrikelgård omfatter bare selve gården, ikke plassene. Under Båsland er f.eks. bare oppgitt 1 hest, 4 kyr, 2 sauer og 2 geiter som brukeren Anders Jonsen har. (SAK matrikel 1723).

14) Vev og rokk finnes i skifter etter både menn og kvinner, men det kan ikke utelukkes at disse gjenstander kan være utelatt i enkelte mannsskifter.

15) Eksempler på kjøp av vev er funnet i 1769 à 4 rd og 4 rd 1 ort og à 4 rd i 1781. I 1792-93 ble 3 ort 12 sk gitt kontant til en rokk. Prisene i skifter ligger lavere enn de nevnte.

Dette siste punktet kan styrke teorien om at det har vært mindre egenproduksjon den første tiden, selv om det ikke kan utelukkes at oppstadvev har vært i bruk.

D. Jernvarer

I alle år kjøpte noen husstander jernvarer fra verket. De hadde behov for små gjenstander som verket støpte, som flatbrødtakker, brannjern, gryter. De fikk også litt rent stangjern som måtte bearbeides videre om det skulle brukes til f.eks. øks eller kniv, ljà, spadejern. Noen ganger kjøpte de disse gjenstandene fra verkets smie. Utover i århundret skaffet de fleste seg kakkellovner i husene, noe som var en stor investering da de gamle ovnene var tunge. De kunne veie over et skippund og kostet derfor 6-10 rd (tabell D.8) De som kjøpte to-etasje ovner utover i århundret måtte betale mer. På slutten av 1700-tallet hadde de fleste ovner i sine hus.

Verkets vareutvalg av mindre gjenstander økte over tid. På slutten av århundret ble det også produsert fyrtdøy, morter m/støter, gorojern og vaffeljern, men de sistnevnte ble lite kjøpt av arbeiderne.

Kjøp av jern og støpte jerngjenstander forekommer i blant såpass ofte i en husstand at noe må ha vært brukt som betaling for tjenester, eventuelt byttet mot andre varer.¹⁶⁾ I tider med pengemangel hendte det at verket også brukte jern til å betale arbeiderne med, spesielt hvis de hadde høye inntekter. Dette forekom i 1730-årene¹⁷⁾ men ellers ikke i de undersøkte år såvidt det er mulig å bedømme.¹⁸⁾

Forsøk på å beregne gjennomsnittstall for utgifter til jernvarer i de fire år er ikke gjort. Ikke alle husstander har kjøpt slike varer. Små gjenstander som brannjern veide

16) Masmester Ole Torbjørnsen fikk eksempelvis 11 skaftepanner, 3 gryter, 4 brannjern, 3 fyrtdøy, og 4 gorojern, 1 vaffeljern og 1 morter m/støter fra okt. 1795 - sept. 1797.

17) Masovnarbeider Hans Jensen fikk f.eks. i 1730-årene flere kakkellovner påført sitt regnskap til debet som ikke kan ha vært til hans eget bruk. Han hadde i den tid ganske store inntekter fra sønns arbeid. I 1736 var husstandsinn-
tektene ca. 136 rd, og jernvarene må betraktes som en form for betaling.

18) Med forbehold om at alle regnskapene ikke er systematisk undersøkt for dette formål.

dessuten lite, eksempelvis 10 sk slik at utgiftene var små. Takker og store gryter kunne koste fra 1-2 rd. Tyngst på budsjettet veide kjøp av ovner, men det var mer et engangskjøp.

Bare kjøp av støpegods og stangjern er med sikkerhet påført regnskapene. Produkter som ble kjøpt direkte av smeder er sjelden notert fordi slikt salg ikke gikk gjennom verkets regnskaper. Smedene kjøpte jern og kull gjennom verket, men var ellers selvstendige produsenter. Når arbeiderne kjøpte stangjern i små mengder, må dessuten dette ha vært brukt til gjenstander, forarbeidet av smedene mot betaling.

Smieprodukter var foruten økser, ljàer, sigder, spadejern også låser, dørklinker og annet som arbeiderne hadde bruk for i husene. I det hele hadde en del av utgiftene til jernvarer sammenheng med at arbeiderne eide plasshusene i det meste av perioden. Det samme gjaldt utgifter til kjøp av trevarer og visse andre vareslag. Før utgifter av denne typen omtales, skal derfor eierforhold til husene og huskjøp nevnes.

E. Kjøp av hus, bygging, reparasjoner

a) Eierforhold

Husene på verkets plasser ble delvis eid av verket, delvis av arbeiderne.¹⁹⁾ Praksis varierte noe over tid.

Ved takseringen av verket i 1723 ble verdien av 10 arbeiderhus oppført som verkets eiendom (tillegg V.1). Dette svarer til 10 plasser. Men da arbeiderne begynte å betale avgift i 1727, ble det betalt for 18 plasser, i 1731 var tallet steget til 20 (tabell C.1). Alt tyder på at arbeiderne selv eide husene på de 8-10 øvrige plassene. Det var gruvearbeidere og 2-3 masovnarbeidere som bodde i Lia, Gangdalen og på skogsplassene. Klovestøl, Heirefjell og Øygarden. I verkets hus under Øvre Nes bodde hammerarbeiderne. Masmester, hytteknekt, belgmaker og et par til har bodd nær masovnen, sannsynligvis under Krokengårdene. Det var da mer spesialiserte arbeidere, derav noen nye ved verket i 1725, som disponerte

19) Se kap. 9 note 34 for omtale av eierbegrepet i denne forbindelse.

verkets hus.²⁰⁾

I forbindelse med flyttingen av masovnen og salget av Østre Kroken ble også noen arbeiderhus flyttet. Verket har deretter innført felles praksis for alle: enhver arbeider skulle stå som eier av husene på plassen/^{som}vedkommende leide av verket. Det førte til at de som bodde i verkets hus fikk kjøpe dem for en lav pris.²¹⁾ I 1741 ble 8 hus solgt til 9 arbeidere, (ett hus ble delt) de fleste var hammer- og masovnarbeidere. Husene som ble revet ble brukt til nybygging. Verket har oppmuntret til bygging, idet 7 av 8 arbeidere fikk kjøpe tømmer og annet til å bygge våningshus. To andre arbeidere fikk også kjøpe tømmer i 1741.

Etter 1741 måtte arbeiderne skaffe seg hus til takstpris ved kjøp, arv, bytte eller deling av hus, eller de fikk bygge, alt ved hjelp av kreditt fra verket. Dette varte til og med 1794. I forbindelse med at det som en følge av forordning av 29. juni 1792²²⁾ skulle utstedes skriftlige vilkårssedler på plassene, begynte verket å kjøpe opp husene. Det skjedde først der arbeiderne hadde mest gjeld.

Oppkjøpene møtte motstand hos arbeiderne og husverdien ble tilbakekreditert husstandenes kontoer. Enden på det hele ble likevel at verket kjøpte husene for 2. gang, og husene til de fleste andre arbeidere. Bare på noen få plasser fortsatte arbeiderne som eiere til etter 1800, men også ^{disse hus} ble senere overtatt av verket.

20) Verket lot riktignok hammermester og 3 hammersvenner betale noe for husene de fikk bo i da verket kom i drift under de nye eiere i 1725 (3 av disse kom til verket da, og bodde der ikke under takseringen i 1723). Men summene de betalte var langt lavere enn takseringen, og verket hadde overtatt husene igjen få år etter.

21) De to mesternes hus ble betalt med 15 og 16 rd, mens de andre betalte fra 10 rd og mindre. I brev av 11.11.1740 til Larsen fra Schnell (Næs nr. 182) heter det om prisene og flyttingen av husene: ...Endskiønt Værksfolkenes Bud for Huuserne som skal fløtte er noget lidet, saa dog i henseende til at ieg gierne seer deres Opkomst og Forbedring vil ieg lade dem for den Priis som M. Lassen udi 1741 Aars Reigning debiterer eenhver, og er det mig kiert at de føye sig efter mig og gjør alvor at fløtte til deres Pladser ...

22) Schmidt II s. 205. Se også kap. 8 s. 288ff.

Kort sagt eide altså verket som regel hus på minst 10 plasser fram til 1740, deretter var arbeiderne eiere av praktisk talt alle plasshus inntil slutten av 1790-årene. Hva kostet det så å kjøpe seg husvære i denne tiden?

b) husverdi

Det lot seg gjøre å få et "stuehus" til f.eks. 3 rd i 1729 og 4½ rd i 1760 og 1786 og 7 rd i 1778. Men disse har vært små og dårlige med ett rom. - I de første tiårene har etter alt å dømme de fleste plasshusene som arbeiderne eide (bestående av tømmerstue m/skorstein, fjøs og løe), vært vurdert mellom 10 og 20 rd.²³⁾ I skifter og ved kjøp er enkelte hus vurdert så lavt ennå i 1760 og -80-årene (tillegg V.2)

Eksempler på kjøp av plasshus (innhus og uthus) kan følges i regnskapene fra 1740-årene (tabell 11.3). De viser spredning i verdi med et flertall mellom 20 og 50 rd og med tendens til økende variasjonsvidde i verdiene utover i århundret.

Tabell 11.3 Verdi av hus ved taksering i 1723 og huskjøp¹⁾ fra 1740-årene

	1723	1740- årene	1750- årene	1760- årene	1770- årene	1780- årene	1790/94- årene
Under 10 rd							
10- 19-3-23	4			1		2	
20-29 "	1	3				1	
30-39 "	2	2	2	1	6	5	2
40-49 "	1	1	2	1	1	2	2
50-59 "	2	1	1	2		1	1
60-69 "				1	2	3	2
70-79 "						1	1
80-89 "		1		2			1
90-99 "							
100-109"				1	1		1
110-119"					2		1
120-129"							
130-139"						1	1
over 140							1

Merknad: 1) Gjelder plasshus, dvs. inn- og uthus. Verdien av enkelthus er ikke oppført.

23) Sml. de laveste prisene i takseringen av 1723 i tillegg V.1. Husene til en arbeider som døde i 1726 ble vurdert til 12 rd.

Tabell 11.4 Husverdi i skifter 1763 - 1800

rd	1760- årene	1770- årene	1780- årene	1790- årene	etter 1800
10-19-3-23	4				
20-29 "		1			
30-39 "	1		2		
40-49 "	1	1	1	3	
50-59 "	1		1		
60-69 "		1		2	
70-79 "	1				
80-89 "		1			
90-99 "	1				
100-119"					
110-119"	1	1			
120-129"	1				
130-139"					1
140-149"					
150-159"			1		1
over 160				1	

Fra 1760-årene hadde enkelte hus som ble kjøpt verdier over 100 rd og det samme viser skiftene (tabell 11.4). Da verket kjøpte husene i 1790-årene varierte de i verdi fra 11 til 330 rd.

I hele perioden bodde mestere og hammerarbeiderne i hus som hadde høyest verdi. Mens husverdien i skifter etter en masmester og to hammersvenner var fra 110-200 rd i 1760-90-årene, var variasjonsvidden for arbeidsformenn/håndverkere 50-150 rd og for gruvearbeidere 10-68 rd. Gjennomsnittlig (aritm.) husverdi for de forskjellige grupper i siste halvdel av 1790-årene er vist i tab.C.4. Bortsett fra det sannsynligvis atypiske at hammerdrengene har høyere gjennomsnittsverdi enn svennene, 185 mot 160,5 rd, er det en rangering som samsvarer med de enkelte gruppers inntektsmessige rangering. Lavest verdi hadde pensjonistenes hus, gjennomsnittlig 33,8 rd.

Hvorfor økte husverdien så mye? Det skjedde en standard-økning av våningshusene. Om dette i noen grad også var tilfelle for uthusene lar seg ikke vurdere ut fra kildene. Men husbeskrivelsene i 1723 og beskrivelser i skiftene fra 1760-årene gir innblikk i en utvikling. De hus som var taksert høyest i 1723 var firelaftede tømmerstuer som andre arbeiderhus, men de må ha vært større siden de var avdelt

med bord til kjøkken og kammer. De hadde loft²⁴⁾, dvs. at de var 1½ etasjes bygninger. Husene med avdelte rom hadde kakkelovner. Fra 1760-årene viser skiftene at mange hus hadde mer enn ett rom og ett fag vinduer, og de hadde loft. Til flere hørte bryggerhus og bakerovn. Flere hadde kakkelovner og enkelte hadde mer enn én ovn. Det var en ganske stor nivåforskjell på hus over tid, og forskjellen mellom de som hadde de høyest takserte hus i 1790-årene og de som hadde de laveste har vært stor.²⁵⁾ Nivåforskjellen har i noen grad økt med økende inntektsforskjell. Det som er viktig sett fra utgifts- og forbrukssynspunkt er da både at det ble dyrere å kjøpe seg husvære, og at arbeiderne har brukt en del av sine utgifter til innkjøp av materialer til å forbedre husene. Om utgifter av det sistnevnte slaget har økt over tid er det vanskelig å uttale seg om, standard-

24) Tre av disse husene var blitt bygd av Nils Josten i 1709, og av utgiftene i den forbindelse nevnes borddeler til "tager, loftter, gulf .." (uth. her). Til sammen kostet husene 253½ rd å bygge, dvs. 84½ rd på hver inkludert 10 rd for kakkelovn, ifølge Josten (RA, RK, Bergverk B II Journal 4, 1710, s. 33, 34, spesialregning fra Nils Josten).

25) For å gi et inntrykk av hvordan hus til 300 rd (taksert i 1797) var, kan nevnes en beskrivelse av bygninger fra 1792. Det gjelder Mariendal under V. Kroken, et lite bruk på 5 kalveskinn der forvalter Hetting hadde bygd hus. Verket kjøpte bruket i 1792 og fra 1795 bodde arbeidere der.

Beskrivelsen er detaljert, men var i hovedtrekk slik: Hovedbygningen: 8-laftet rødmalt, bordkledd 2 et. våning med kjeller.

Første etasje: stue, dagligstue eller sengkammer med til sammen 4 fag vinduer og 2 2-etasjes kakkelovner, gang til bryggerhus, lite spiskammer i gangen, skorstein m/bakerovn og kakkelovn i bryggerhuset.

Annent etasje: sal over stue, melkekammer innenfor, uinnrettet værelse over bryggerhuset.

På nordvester side av bygningen forstue (svalgang) med to innganger. Våningshuset tilsvarer den nedenesiske stueform som Eilert Sundt beskriver i Om Bygningsskikken paa Landet i Norge (Oslo 1976, s. 189 ff). Huset eksisterer ikke i dag. Videre hørte det til en 6-laftet drengestue med rullebod og et 16-laftet uthus med fjøs, løe og låve. (Næs nr. 212 Festeprotokoll 1787-1834, s. 52, 53.

økningen har foregått gradvis.²⁶⁾ Men i alle fall har de som hadde høyere inntekter kunnet bruke mer på å forbedre husene. Det framgår av utsagn fra verket i 1797 at verksledelsen mente en del arbeidere hadde overdrevet vedlikeholdet og hadde gjort mer med husene enn nødvendig, slik at det fordyret dem.²⁷⁾ Det er da nær å slutte at standardøkningen ville ha blitt mindre om verket skulle ha eid husene i hele perioden.

26) Et par eksempler kan illustrere verdiøkning p.g.a. endringer over tid. På en av plassene i Gangdalen var det i 1767 skifte etter gruvearbeider Kjetil Andersens kone. Husstanden hadde sannsynligvis bodd der fra 1730-årene. Husene ble vurdert til 35 rd i 1767 og beskrevet slik: stuehus med skorstein og et fast sengested, kove, lofter med 3 sengesteder, vedskjul, fjøs og løe, alt under jordtak. Det siste tyder på at husene var eldre enn fra 1740-årene da det fra da av ble brukt teglstein på husene som ble bygd (verket hadde selv teglverknoen år). I 1773 betalte gruvearbeider, senere stiger Ole Clementsen 45 rd for husene. Innkjøp av diverse til husbygging i årene senere viser at han bygde om. Ved skiftet etter han i 1787 ble husene vurdert til 150 rd og beskrevet slik: Firelaftet hus, stue m/kakkelovn, skorstein, 2 overværelser, 2 sengesteder, 2 kakkellovner, stor kjeller, et gammelt bryggerhus m/ovn, fjøs og løe. Det er mulig at det gamle stuehuset er blitt stående som bryggerhus. I 1796 kjøpte verket husene for 198 rd. De ble samme år solgt videre for samme pris. Husene ble bordkledd og da verket kjøpte dem tilbake i 1798 ble det betalt 240 rd for dem.

På plassen Ravneberget der det som regel bodde gruvearbeidere, bygde Arnt Tevisen våningshus i 1741 (se note 28 for utgifter til dette). I 1743 ble husene på plassen solgt for 43 rd og i 1753 og -54 for 40 rd. Ved skifte i 1765 var nytt våningshus under bygging. Det gamle huset ble beskrevet slik: lita stue m/skorstein og et lite loft over stua. Huset var delvis råttent og ble vurdert til 4 rd. Dessuten var det tørkehus til 4 rd, fjøs til 2 rd og løe til 3 rd på plassen.

I 1766 har det nye våningshuset vært ferdig og alt ble solgt for 46-1-0. I 1777 ble våningshus og 1/2 uthus solgt for 39 rd. Det skjedde bygging der i 1782 og i 1794 kjøpte verket husene for 115 rd, rd, inkl. part i en kvern.

27) I notarialforretningen 23.9.1797 (se kap. 9) heter det i et skriv som gjengir verkets syn:
"Ved det at Huusene skulle vedligeholdes af Arbeiderne som beboede same saa har een del av disse overdrevet de derpaa foretagne For-Bædringer dels ved Tilbygninger og dels på andre Maader." - I forslag til skriftlig leiekontrakt på plassene som verket framla ved notarialforretningen, men som ikke trådte i kraft, ville verket at det skulle stå i punkt 3 om husene: ...men forbydes ham at gjøre det kostbar med Tilbygning eller unødvendig Indredning"....

c) Utgifter til bord, planker, tømmer og annet

Bygging av nye hus, eventuell tilbygging og vedlikehold av husene krevde kjøp av diverse materialer. Det gjelder først og fremst trevarer som undermålsbord, vrake-bord, hunplanker, (dvs. avfallsbord fra sagene), tømmer, eventuelt bord og tømmer fra nedrevne hus., dessuten murstein, takstein, nagler, kalk, stry, tjære, vinduer og jernvarer (låser, klinker og plater til skorstein). I 1740-årene er det eksempler på at utgifter til slike varer beløp seg til 10-15 rd for ei lita stue og til 35-45 rd for et større hus. I tillegg kom arbeidslønn slik at utgifter til bygging kom på mellom ca. 20 og 70 rd for våningshus.²⁸⁾ Uthus har det kostet mindre å sette opp.

28) Brødrene Arnt og Wilhelm Tevisen hadde i 1741 disse utgiftene da de bygde våningshus i Ravneberget og på Klovestøl:
Arnt Tevisen:

6 tlf. hustømmer fra Baaseland skog	rd-ort-sk
a 0-2-16	4-0-0
7 " Undermålsbord av 0-1-8	3-1-8
250 murstein	0-3-18
1/2 t kalk	0-0-16
50 nagler	0-0-10
1 bp stry	1-0-0
Ole Giermundsen Monen for oppbygging av huset	8-2-0
hengsler, kroker	0-1-6
	<u>Tils. 18-1-10</u>

Wilhelm Tevisen:

5 tlf. hustømmer fra Basseland skog	
a 0-2-16	3-1-8
13 " undermålsbord	4-1-8
250 murstein	0-3-18
1/4 t kalk	0-0-8
1 bp stry	1-0-0
1/2 notting tjære	0-0-8
3 gamle vinduer	0-3-0
1 lp 6 p rujern til skorstein	0-1-16
til tømmermann 1/4 t bygg	0-2-21
	<u>Tils. 11-2-15</u>

Utgiftene til hus er sikkert noe ufullstendig, særlig Wilhelm Tevisens, bl.a. fordi lite er oppført i arbeidslønn. Arnt Tevisen kjøpte det gamle huset som han hadde bodd i av verket for 6 rd og Wilhelm betalte 2 rd for halvparten av sitt gamle. Disse hus kan ha blitt brukt til uthus. Arnt Tevisens hus i Ravneberget er beskrevet slik i skifte av 1765: lita stue med skorstein og et lite loft over. Arnt og Wilhelm Tevisen hadde gruvearbeid og annet arbeid. Til sammenlikning kan nevnes at hammersvenn Anders Egediussen bygde i 1741 hus som kostet ham ca. 60 rd, derav 35 3/4 rd til varer og resten til tjenester. Hammersvenn Henrich Erichsen bygde i 1746 hus til nesten 66 rd, derav ble vel 41 rd brukt til varer. Sannsynligvis har de samlede utgifter vært større enn de som er spesifisert. Sammenlikn også med byggepris nevnt i note 24.

Tabell 11.5 Noen innkjøp¹⁾ av tømmer fra 1741 til 1801²⁾
fordelt på antall tylfter og pris

rd-ort-sk/tylf.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0-1-0 ³⁾		1								
0-1-8 ³⁾		1								
0-1-16 ³⁾						1			1	
0-2-0 ⁴⁾	1	2	1	5				2		1
0-2-8				1						
0-2-12 ⁵⁾			1							
0-2-16 ⁶⁾			1	1	1	3		1		
0-3-0 ⁷⁾	2		1		3			1		
1-0-0 ⁸⁾			1	1	1					

Merknader:

- 1) Det er innkjøp dels i de undersøkte år (hvert femte år), dels innkjøp som jeg har notert meg i andre år uten at regnskapene disse år er fullstendig undersøkt for dette formålet.
- 2) Merknadene til prisene vil vise at de endret seg litt over tid, men dette framgår ikke av selve tabellen.
- 3) Tømmer til disse priser har betegnelsen smått tømmer, (siste innkjøp i 1779).
- 4) Tømmer a 2 ort brukes til løe og fjøstømmer i 1796 og 1801, tidligere ble det brukt både til innhus og uthus.
- 5) Til fjøstømmer i 1791.
- 6) Til fjøstømmer i 1796, tidligere vanlig pris for tømmer til våningshus.
- 7) Til inn- og uthus (løe nevnt) fra 1790-årene.
- 8) Betegnes "ordinairt" bygningstømmer i 1790.

Prisene på alle materialer steg litt i perioden. Bord og hunpriser framgår av tab. 6.7 og jernpriser av tab. D.8 Tømmer fikk arbeiderne kjøpe på stuen i verkets skoger, vanligvis a 2 ort for uthustømmer og 2 ort 16 sk for stuetømmer inntil 1790-årene da også tømmerprisene steg (tabell 11.5)²⁹⁾. 2-8 tylfter var mest vanlig i innkjøp.

De utgiftsposter som oftest er spesifisert i regnskapene er kjøp av bord og spesielt hunplanker til reparasjoner og

- 29) Et par hammersvenner kjøpte tømmer fra gården Ausel nær verket og betalte 1½ rd pr. tylft for dette i 1741 og 2 rd i 1806. Men en kan ikke av dette slutte at verket solgte tømmeret billigere enn det ville ha vært å skaffe seg det fra bønder idet hogging og framkjøring av tømmeret kan ha vært inkludert i de siterte priser.

annet. Hunplanker ble brukt til takteking bl.a. og dessuten til å gjerde inn plassene med. Hun ble solgt til to priser, såkalt gjerdehun som var billigst og tekkehun. Utgifter til bord og hun til reparasjoner og annet kunne variere fra 1 ort til 2-3 rd i året i de regnskap der slike utgifter forekom. Som regel har det vært oftere innkjøp i husstander med høyere inntekt for hovedforsørger, enn i husstander med lav inntekt.³⁰⁾ Dette er en følge av at de førstnevnte hadde større hus og mer å holde vedlike, og at de forbedret husene mest, som nevnt under omtalen av husverdien. Dvs. at innkjøpene var en funksjon av inntektsnivået.

Sett over tid gir regnskapene umiddelbart inntrykk av at det bare var fra 1740 til -90-årene at arbeiderne kjøpte bord og planker. Men dette bildet nyanseres ved mer innsikt. Enkelte kjøpte slike varer før 1740-årene når de eide husene. Økningen i innkjøp utover i århundret kommer særlig av at mestere, hammersvenner og arbeidsformenn/håndverkere stod som eiere av husene etter 1740-årene, i motsetning til tidligere, og disse grupper kjøpte mest. Men også andre arbeiderhus ble gjort større ved mer avdeling og paneling, noe som har krevd innkjøp av økende mengder sagprodukter for alle grupper. Etter at verket overtok husene ble slike innkjøp lite vanlige fordi verket kostet nybygg og større reparasjoner. Mindre vedlikehold måtte arbeiderne koste selv.³¹⁾

- 30) I 1766 kjøpte eksempelvis 4 hammersvenner bord og hun mens bare 2 gruvearbeidere.

31) Christen Pram sier i 1805 at husene ble vedlikeholdt på verkseierens bekostning (Pram manus 1805 pag. 2126). Dette har nok i hovedsak vært rett, og i regnskapsmateriale fra 1790-årene er reparasjoner av arbeiderhusene nevnt. I de vel tre årene fra 1. oktober 1797 til 31. desember 1800 brukte verket 3332 rd til omkostninger og litt nybygging på arbeidernes hus, over 1000 rd pr. år (Næs nr. 621-623, tilvirkningskontobøker). Det at det ble vanlig med flere tømmermenn ved verket fra 1790-årene hadde sammenheng med overtakelsen av plasshusene. Når det ser ut til at arbeiderne måtte påta seg mindre reparasjoner selv, er det fordi det framgår av et trykt festeseddelformular fra første halvdel av 1800-tallet. (Næs nr. 56, udaterte papirer. Det heter der at verkseieren påtar seg hovedreparasjoner mens "mindre betydelige Reparationer bliver det hans egen Sag at besørge uden min hjælp". (Festeseddelformularet må være fra første halvdel av 1800-tallet fordi plassavgiften oppgis å kunne betales i ort eller dagarbeid av kvinner. Det siste ble opphevet ved lov av 24.9.1851, § 6.)

Generelt sett viser gjennomgåelsen av utgiftene i forbindelse med eierforholdet til plasshusene følgende: Gruvearbeiderne og andre som eide sine hus hadde fram til 1741 utgifter som hammerarbeidere og noen masovnfolk ikke hadde. Men p.g.a. at husene må ha vært små, har de faktiske utgifter til vedlikehold og reparasjoner også vært små. Det at alle arbeiderne eide husene fra 1740-årene og fikk kjøpe materialer og fikk kreditt av verket til husutgifter, førte til en økning av husenes standard. Men alt fra begynnelsen av perioden var det tendens til standardforskjell som forsterket seg utover i århundret fordi de som hadde høyere inntekter kunne bruke mer på sine hus enn andre.

Etter at verket overtok husene, ble husstandene fritatt for utgiftsposter som de hadde hatt før. Hvordan dette fikk virkninger for forbrukssammensetningen kan det ikke sies noe mer nøyaktig om enn at det må ha frigjort midler til annet bruk.

F. Husdyr

I nesten alle år kjøpte en eller annen husstand ei ku. Samme husstand kunne kjøpe ku med forholdsvis få års mellomrom.³²⁾ Tab.D.9 viser at prisen på kyr steg fra 1760-årene slik at det kostet 2-3 ganger mer å kjøpe ei god ku etter 1800 enn i de første 20-30-årene. Kuprisen ble derfor relativt sett mer tyngende på budsjettet etter hvert idet utgiftene ikke økte tilsvarende.³³⁾

Enkelte av de som regel økonomisk best stilte husstander kjøpte gris til noe varierende priser som må ha vært etter alder. Prisene steg litt over tid (tabell 11.6).

- 32) Eksempelvis kjøpte Svenning Gunsteinsen (Tillegg III A) ku i disse årene: 1739, 1743, 1759, 1766, 1771, 1776, 1781. Det er mulig han kjøpte flere, f.eks. mellom 1743 og 1759.
- 33) Ku til en pris av 5 rd utgjorde til eksempel 5,6% av utgiftene til en gjennomsnittshusstand i 1726, 6,7% av utgiftene i 1736. Ku til 7 rd i 1766 og 10 rd i 1801 utgjorde vel 8% av utgiftene, ku til henholdsvis 8 og 12 rd i de to år utgjorde 9,2% og 10,1% av utgiftene

Sauer og geiter er sjelden nevnt i regnskapene. Men skiftene viser at noen husstander hadde sauer og enkelte få hadde geiter ved siden av kyr.³⁴⁾ Ingen hadde bare sau eller geit. Griser er derimot aldri nevnt i skiftene. Sauene kostet fra 1½-3 ort pr. stk det meste av 1700-tallet, men steg til 1-1½ rd etter 1800.³⁵⁾ Geitene kostet omtrent det samme.³⁶⁾

Ingen av opplysningene tyder på at noen av arbeiderne hadde høns. I de første årene forekom det at et par arbeidere hadde hest.

Tabell 11.6 Innkjøp av gris¹⁾ fordelt på prisintervall²⁾ fra 1740-årene til 1800

Tid/rd	under 1	1	2	3	4	5	6	7	8
1740-årene	9 ³⁾	2	2	1					
1760-årene	2	2	3	1	1				
1770-årene	1	1	4	4	1	1	1		
1780-årene				1	6	9	1		1
1790-årene	2	7	1	1	3	2		2	1

- Merknader: 1) Etter opplysninger i regnskapene der det står "Contant til Griss" eller "Svin". Regnskapene er ikke systematisk undersøkt med sikte på å få oversikt over absolutt alle innkjøp.
- 2) Dvs. fra 0 til 0-3-23, 1 til 1-3-23 osv.
- 3) Vanlige priser var 1 ort 4 sk i mars og 1 ort 8 sk i sept.

Om det skjedde noen endring i saue- og geiteholdet i perioden går ikke klart fram noe sted. Særlig geiter kunne påføre skade på ungsog, og det er sannsynlig at det ble noe

- 34) I 12 skifter var det sauer av de 31 skifter der registreringen av løvsøre og dyr var gjengitt i skifteprotokollene, mens det var geiter i bare 4 skifter.
- 35) Svært få opplysninger om priser på sau er funnet i regnskapene. Prisene tilsvare de som er nevnt i skiftene i tillegg V.
- 36) Prisene på geit i skiftene er omtrent som på sau. I fire regnskap fra 1770- og -80-årene er 1 rd gitt kontant til geit, altså litt mer enn de 2-3 ort i skiftepris.